

Avalik kōne



N_A 33270
Avalik kõne

Avalik kõne



Põhiteadmisi kõneoskusest

«ORATORES SUNT, POETAE NASCUNTUR»
CICERO

NA-
A-33270

Avalik kõne

SISSEJURATUSEKS



Põhiteadmisi kõneoskusest

... avalik kõne on kõhikõne, mis on suhtlemise vahendiks. Kõne laadid on vahelised mõtted, ta ei pöördi abstraktsesse mõtlemisesse. ...

... Suulise kõne loomine nõuab erilist hoolt. Kõne peab olema selge ja mõistetav. ...

Tähelepanu — juttu ajada oskab meist igaüks, avalikkuse ees esineda aga mitte. Seega avalikkuse ees esinemist nimetamegi avalikuks kõneks.

Paljudel aladel, nagu näiteks juhtimisel, töötajatel, parteitöötajatel, ajakirjanike tegevuses, eelkõige aga juristidel ja pedagoogidel on avaliku kõne oskus põlvne eelne tööerandite edukaks täitumiseks. ...

Meie sotsialistlik suhtlemise suund on heakskiidetud. Kõnekeelisel on rasked kontaktid teha, nendega mõtteid vahetada. Ülemäärane lohtumine muudab inimese peagi tähtsaks. ...

Kuid eelkõige on avalik kõne kasulike ideoloogilise võitluse ja teadmiste levitamise tõhus vahend. ...

Suuri ülesandeid täidab avalik kõne teadmiste levitamisel. Teadusliku informatsiooni liiv kasvab laenuvõtmisest, mis osakorda nõuab üha suuremat määral teadmiste viimist rahvaharidusesse populaarses vormis. ...

Meenutagem kuulsa taimefüsioloogi, sõnaspärliva kõnemehe ja populaarisaatorit Ümberjarevi sõnu, mille kohaselt pole mitte midagi võrreldav selle elava rääkimisega, elava sõna, elava teadmise väljastava toimuga, mida pakub avalik kõne. ...

Samuti võime tõdeda, et avalikul kõnel on meie elus ja igapäevases suhtlemises väga oluline roll. ...

3 KP 4
A 99

Kujundanud Arne Mesikäpp

Autorid: Johannes Kalits, Helga Kurm, Hillar Palamets, Ilmar Rebane, Helmuth Riikoja ja Kaarel Toom

Kogumiku on koostanud ja trükiks ette valmistanud Hillar Palamets



TÜ Raamatukogu
N

1-2-4
11-72

SISSEJUHATUSEKS

Inimese kui ühiskondliku olendi põhiliseks suhtlemisvahendiks on keel. Keele kaudu me vahetame mõtteid, ta on meie abstraktse mõtlemise alus.

Suulise keele ehk kõne omandab inimene juba esimestel eluaastatel. Sellest ajast peale kõneleme me päevast-päeva — küll kahekesi vesteldes, küll hulga-kesi koos olles ja läbisegi mõtteid vahetades. Kui aga ootamatult tekib vajadus arvukamale kuulajaskonnale kõnelda, neid mõjutada, nende arvamust kujundada, siis nii mõnigi kohmetub. Pea tundub olevat tühi, mõttelõng katkeb, enam ei taha sõnad tulla suust.

Tähendab — juttu ajada oskab meist igaüks, avalikkuse ees esineda aga mitte. Seda avalikkuse ees esinemist nimetamegi avalikuks kõneks.

Paljudel aladel, nagu näiteks juhtivatel töötajatel, parteitöötajatel, ajakirjanike tegevuses, eelkõige aga juristidel ja pedagoogidel on avaliku kõne oskus põhiline eeldus tööülesannete edukaks täitmiseks. Esinemisoskus on otsese praktilise tähendusega õppivale noorsoole, nii õpilastele kui üliõpilastele. Ilmselt oleme võinud kõik kogeda, kuidas loogiliselt ja enesekindlalt esitatud vastus aitab tublusti kaasa parema hinde saamisele.

Meie seltskondliku suhtlemise aluseks on keskustelu. Kidakeelsel on raske kaaslastega kontakti leida, nendega mõtteid vahetada. Ülemäärane lobisemine muudab inimese peagi tüütavaks. Ladus ja asjakohane vestlus on aga inimese seltskondlikkuse üheks olulisemaks koostisosaks.

Kuid eelkõige on avalik kõne kaasaja ideoloogilise võitluse ja teadmiste levitamise tõhus vahend. Meie ühiskond tugineb kommunistlikule maailmavaatele, mis on lepitamatus vastuolus kodanliku ideoloogiaga. Kommunistliku ideoloogia levitamine ning süvendamine toimub poliitilise agitatsiooni ja propaganda kaudu, mille üks põhiline vorm on avalik kõne.

Suuri ülesandeid täidab avalik kõne teadmiste levitamisel. Teadusliku informatsiooni tulv kasvab lakkamatult, mis omakorda nõuab üha suuremal määral teadmiste viimist rahvahulkadesse populaarses vormis. Nii õpetlasel kui õpilasel, töölisel ja tehnikul, inseneril ja eriala spetsialistil jääb oma kutsetöös ikka vähem aega kõrvalalaseid valgustava kirjanduse lugemiseks. Ikka sagedamini tuleb piirduda ajalehtedes avaldatavate teaduse- ja tehnikauudistega või populaarteaduslike ajakirjadega. Sel teel hangitud teadmised jäävad pahatihti üsnagi lünklikeks. Siingi peab appi tulema vahetu suuline suhtlemine, teadmiste levitamine loengute näol.

Meenutagem kuulsa taimefüsioloogi, silmapaistva kõnemehe ja popularisäätori Timirjazevi sõnu, mille kohaselt pole mitte midagi võrreldav selle elava nakatuse, elava sõna, elava isiksuse viljastava toimega, mida pakub avalik kõne. Elu on tõendanud, et mingid tehnikavahendid (raadio, televisioon, helisalvestus) ei suuda siiski elavat inimlikku kõnet, vahetatut suhtlemist asendada.

Samuti võime tõdeda, et avalikul kõnel on meie elus ja igapäevases suhtlemises väga oluline osa. Kui sageli on meil vaja kaaslastele midagi jutustada, kirjeldada, midagi või kedagi iseloomustada, vestelda muljetest, meenutada mõeldunut, või kaaslasti milleski veenda, neid millelegi õhutada. Need on suhteliselt

lihtsamad avalikud kõned. Raskem on võtta sõna ametlikumas olukorras, et ütelda oma arvamus, kummutada kellegi väärseisukohti, vaielda. Suurt enesevalitsust nõuab esinemine emotsionaalses eriolukorras, kellegi saatmisel viimsele teekonnale, tähtsate perekondlike sündmuste puhul.

Kahjuks ei ole avalik kõne kaasajal vajalikult hinnas. Selle üheks peamiseks põhjuseks on pikalevenivad, keeleliselt lohakad, sisult kesised sõnavõttud ja esinemised. Küllalt palju inimesi ei tule kuidagi korraliku sõnavõttuga toime. Ka meie kaasaegses olmesuhtlemises on avalik kõne hakanud ikka enam varju jääma. Nii lauakõne kui ka muu seltskondliku sõnavõtu osatähtsust perekonnas, aga samuti laiemas läbikäimises, on vaja kindlasti süvendada. On selge, et ka teadmiste suuline esitamine peab kaasa sammuma ühiskonna ja kultuuri üldise arenguga. Selleks on aga vaja sihipärast tööd esinemisioskuse arendamiseks, kõneoskuse üha laialdasemat omandamist.

Teaduste populariseerijaid nimetatakse meil lektoriteks, milline nimetus tuleneb ladinakeelsest sõnast *legere* — lugema. Asjata on jäänud unarusse teine ladinakeelne sõna *orare* (kõnelema) ja siit pärinev oraatori väärrikas nimetus. Keelepruugist on kadumas samuti sõnad kõneleja, kõnepidaja, kõnemees, vestleja ning hindav — kõnemeister. Koos kõneoskuse arenemisega peaksid elustuma ka need sõnad.

Sageli küsitakse, kas kõneosavus on külgesündinud anne. Muidugi, mõni on juba oma loomult jutukam, teine kidakeelsem. Samuti nagu see on musikaalsuse, kunsti- ja muude kalduvustega. Kuid avaliku kõnelemise oskuse võib siiski igaüks omandada. Kuulus Rooma oraator Cicero väitis täiesti põhjendatult, et poeetiks sünnitakse, oraatoriks aga saadakse. Vajalike teadmiste ning oskuste omandamiseks on tarvis vaid head tahtet ning teadlikku enesearendamist.

*

Käesoleva raamatu eesmärgiks on anda eesti lugejale põhiteadmisi kõneoskusest ja kõneosavusest. Vastavasisuline eestikeelne kirjandus on küllaltki napp. Teatud määral on käsitletud propagandisti esinemist (J. Kalits, «Meisterlikkuse ABC», Tallinn 1969; «Parteiharidustöö meetodika», Tallinn 1969) ning teadmiste levitamist rahvaulikoolides («Propaganda meetodika rahvaulikoolides», Tallinn 1972). Üldise kõneoskuse kohta ei ole viimastel aastakümnetel ilmunud ühtegi raamatut. 1930-ndatel aastatel trükimusta näinud J. Rummo «Kõneoskus» (Tallinn 1932) ja A. Vaigla «Kõneõpetus» (Tartu 1936) on aga vananenud ega suuda rahuldada kaasaja nõudeid.

Seega on vajadus eestikeelse kõneoskuse käsiraamatu järele ilmne. Seda asjaolu tunnetades püüdis autorite kollektiiv anda enam-vähem süstemaatilise ülevaate kõnekunsti arenguloost, avalike kõnede liigitusest, kõnede ettevalmistamisest ja esitamisest, peatudes seejuures pisut pikemalt avaliku kõne keele, stiilil ja näitlikustamisel. Omaette peatüki moodustab hääleseade, kõnetehnika ja ortoopia aluste tutvustamine koos vastavate harjutustega. Käsiraamatu lõpuosas on valgustatud avaliku kõne levinumaid eriliike populaarteadusliku loengu, propagandisti esinemise ja olmekõne näol. Raamat lõpeb kohtukõne üksikasjalisema käsitlusega, mis otsekui kinnistab kõike eelöeldut, tuginedes avaliku kõne ühe olulisema liigi meetodilisele analüüsile.

Raamatu küllalt lai haare tingis ka autorite kollektiivi mitmekesisuse. Põhiosa teosest on kirjutanud EPA dotsent elektriinsener Helmuth Riikoja, TRÜ dotsent pedagoogikateadlane Helga Kurm ja TRÜ dotsent ajaloolane Johannes Kalits. Hääleseade ja kõnetehnika küsimusi käsitleb oma rikkalike kogemuste najal näitleja Kaarel Toom, üksikasjalisema ülevaate kohturetoorikast annab TRÜ õigusteaduskonna professor jurist Ilmar Rebane. Küsimusi kõnekunsti ajaloo, avaliku kõne psühholoogiast ning näitlikustamisest puudutab TRÜ dotsent ajaloo õpetamise meetodik Hiljar Palamets, kelle õlgadel lasus ühtlasi käsiraamatu koostamine ning toimetamine.

Autorite eripalgelisus, kutselade ning kogemuste erilaadilisus tingisid paratamatult teatud stiililise ebaühtluse. Püüdes säilitada erinevate autorite isikupärast ütlemissviisi, ei hakanud toimetaja kõiki kirjatükke ühe keelise ja stiililise kammi

alla kohendama, vaid piirdus hädavajalike korrektiivide ja ühtlustustega. Pidasime silmas ka asjaolu, et kõik autorid on ise aktiivsed kõnemehed ja ühingu «Teadus» lektorid, kelle arvele tuleb sadu, teinekord isegi tuhandeid avalikkuse ees esinemisi, kõnelemata kutsealasest lektoritööst kõrgkoolis või esinemisest teatrilaval. Seega on käsiraamatu seisukohad, mis teoreetilises osas tuginevad ka vene- ja saksakeelsele erialakirjandusele, meie tegelikkuses praktiliselt läbi proovitud ning elu poolt kinnitamist leidnud.

Autorid loodavad, et käesolev käsiraamat annab meie vabariigi kõnelejatele teadmisi ja innustust oma oraatorivõimete täielikumaks väljaarendamiseks, algajatele aga juhatab kätte õige tee, mida mööda praktilise kõnelemise kaudu järkjärgult jõutakse kõneoskuseni, et sealt juba läheneda kõnekunsti piirimaile. Selleks aga head pealehakkamist, töötahet ja mis peasi — kordaminekuid praktikas.

Põhijooni kõnekunsti ajaloost



I. KONEKUNSTI ARENGUST KLASSIDHISKONNAS

Avalik kõne kui ühiskonda mõjutamise vahend kujunes koos inimkonna ja keele tekkega. Juba vtsiajal andsid sugukonna- ja hõimuvõimused mütika ja žestidega võrdsitatud jutustustes edasi oma mõtteid ning kogemusi. Kõne, ahil kutsuti sugukondlasti ühisele tegevusele, õhutati neid vaenlase vastu välja astuma. Järeilulijate kasvatamisel ning õpetamisel etendas vabemate inimeste elev sõna esmajärgulist osa: Ka mitmesugustes usundilavades ning tarkade loetlustes oli kõnel oma kindel koht.

Kõne klassiidhiskonna tekkimise ning kultuuri arenemisega hakkas avalik kõne kujunema omaette kunstiks, mida nimetati oratoorikunstiks ehk retoorikaks. Retoorika algelid taati juba Vana-Idamaal: Egiptuses, Assüürias, Babüloonis ja mujalgi. Kuid orjandusliku despotia tingimustes, kus asjade otsustamisel oli määrav valitseja tahe, ei kujunenud soodsaid tingimusi kõnekunsti arenemiseks. Alles Vana-Kreeka orjandusliku demokraatia tingimustes omandas vaba kodaniku kõne küllaldase kaalu, mis tingis kõnekunsti tekket ning täiustumist.

Kreeklased pidasid kõnekunsti üheks lähtsamaks talendiliks, nimetades teda «kunstide kuningannaks». Healt kõnemeheilt nõuti erilist mõistust, seaduste ning inimeste tundmist ning sõna-seadmise oskust oma kodumaal huvides.

Alates V saj. e.m.a. teisest poolest hakkasid Kreeka linorlikides, eelkõige Sürakuses, ja Ateenas kujunema avaliku kõne kindlad põhimõtted. Üldtunnustatuks sai seisukoht, mille kohaselt avalik kõne pidi kuulajale midagi selgitama, neid innustama, pakkudes samal ajal oma läusliku vormiga ka esteetilist naudingut. Kuna tol ajal kehtis hõue, et iga kodanik kaitses kõhtus ennast ise, siis muvitsid mõjusa suulise esinemise probleemid vägagi aktuaalseks. Küllaltki palju oli kodanikke, kes ei tulnud toime ei kõne koostamisega ega esitamisega vajalikul tasemel. Neid hakkasid avustama elukutselised kohtukõnede koostajad — nu, logograafid, kes tegid seda kindla tasu eest. Kõneosavust ei vajatud üksnes kohtus. Oskus kuulajaid eleva sõnaga mõjutada oli poliitilise võitluse üks kõige

1. KÕNEKUNSTI ARENGUST KLASSIÜHISKONNAS

Avalik kõne kui ühiskonna mõjutamise vahend kujunes koos inimkonna ja keele tekkega. Juba esiajal andsid sugukonna- ja hõimuvanemad miimika ja žestidega võrreldavad jutustustes edasi oma mõtteid ning kogemusi. Kõne abil kutsuti sugukondlasi ühisele tegevusele, õhutati neid vaenlase vastu välja astuma. Järehtulijate kasvatamisel ning õpetamisel etendas vanemate inimeste elav sõna esmajärgulist osa. Ka mitmesugustes usunditavades ning tarkade loitsimistes oli kõnel oma kindel koht.

Koos klassiühiskonna tekkimise ning kultuuri arenemisega hakkas avalik kõne kujunema omaette kunstiks, mida nimetati oraatorikunstiks ehk retoorikaks. Retoorika algeid tunti juba Vana-Idamaal: Egiptuses, Assüürias, Babüloonias ja mujalgi. Kuid orjandusliku despotia tingimustes, kus asjade otsustamisel oli määrav valitseja tahe, ei kujunenud soodsaid tingimusi kõnekunsti arenemiseks. Alles Vana-Kreeka orjandusliku demokraatia tingimustes omandas vaba kodaniku kõne küllaldase kaalu, mis tingis kõnekunsti tekke ning täiustumise.

Kreeklased pidasid kõnekunsti üheks tähtsamaks taideliigiks, nimetades teda «kunstide kuningannaks»: Healt kõnemehelt nõuti erakordset mõistust, seaduste ning inimeste tundmist ning sõna-seadmise oskust oma kodumaa huvides.

Alates V saj. e.m.a. teisest poolest hakkasid Kreeka linnriikides, eelkõige Sürakuusas ja Ateenas kujunema avaliku kõne kindlad põhimõtted. Üldtunnustatuks sai seisukoht, mille kohaselt avalik kõne pidi kuulajatele midagi selgitama, neid innustama, pakkudes samal ajal oma täiusliku vormiga ka esteetilist naudingut. Kuna tol ajal kehtis nõue, et iga kodanik kaitseks kohtus ennast ise, siis muutusid mõjusa suulise esinemise probleemid vägagi aktuaalseks. Küllaltki palju oli kodanikke, kes ei tulnud toime ei kõne koostamise ega esitamisega vajalikul tasemel. Neid hakkasid abistama elukutselised kohtukõnede koostajad — nn. logograafid, kes tegid seda kindla tasu eest. Kõneosavust ei vajatud üksnes kohtus. Oskus kuulajaid elava sõnaga mõjutada oli poliitilise võitluse üks kõige

mõjuvam vahend. Kaubanduslike küsimuste lahendamiseks tekkis praktilise kallakuga rakenduskõnekunst.

Uhiskondlik vajadus tingis kõnekunsti õpetajate — reetorite — ilmumise. Esimesteks reetoriteks olid rändavad õpetajad — sofistid, kes soliidse tasu eest andsid oma teadmisi ja kogemusi edasi noortele kreeklastele. Nad lähenesid kõnekunstile kui oskusele kuulajaid veenda, kusjuures oluliseks ei peetud mitte kõne sisu tõlevastavust, vaid väidete näilist veenvust ja esineja dialektilist vaidlemisostkust. Mitte põhjusetult ei nimetanud Platon sofistide retoorikat halvustavalt petmisostkuseks. Sellele vaatamata andsid sofistid paljugi kreeka kõnekunsti arengule, töötades esimestena välja kõnede koostamise ja esitamise kindlad reeglid. Just retoorikakoolid omandasid kohati antiikaja ülikoolide tähenduse.

Antiik-Kreekas elas ning töötas suur hulk andekaid kõnede koostajaid ja esitajaid. Olgu nendest nimetatud logograaf Lysias, piduliku kõnekunsti rajaja Isokrates, poliitilise kõne meistrid Perikles ja Aischines ning antiikaja suurim oraator Demosthenes. Kõnekunsti arenemise peamiseks piirkonnaks sai Atika, eelkõige aga selle ala pealinn Ateena.

Demosthenes (384—322) jõudis silmapaistva kõnemeisterlikkuseni erakordselt visa ning sihikindla harjutamise teel. Nooruses puudusid tal igasugused eeldused edukaks kõnemehe tegevuseks. Sisselangenud rinnakorvi, nõrga hääle ja ebaselge hääldamisega noormehel tõmbles kõnelemise ajal närviliselt õlg. Oma esimese avaliku kõne pidi Demosthenes kuulajate irvitamise ja pilgete saatel pooleli jätma. Kuid Demosthenes ei loobunud endale seatud sihist. Kümme aastat koostas ta tasu eest kohtukõnesid, omandades sel teel laialdased teoreetilised teadmised, argumentidega veenmise oskuse ning hea stiili. Igapäevaste kehaliste harjutustega hakkas Demosthenes tugevdama oma organismi. Rühkides ülesmäge, kõneles ta valjusti pikki tiraade, mere ääres püüdis aga üle rääkida murdlainete mühinast. Häälduse parandamiseks hoidis ta kõnelemise ajal suus väikseid kive. Võõrutamaks end öla tõmblemisest, pidas ta harjutuskõnesid öla kohale riputatud mõõga otsa all, mistõttu iga kontrollimata liigutus tekitas teravat valu. Selle kõige tulemusena omandas Demosthenes võimsa hääle, täiusliku esinemisostkuse ning kontrolli keha üle kõnelemise ajal.

351. a. e.m.a. alustas Demosthenes oma poliitilist tegevust. Ta astus hoolikalt viimistletud ning jõuliselt esitatud kõnedega välja Makedoonia kuninga Philippos II agressiivsete plaanide vastu. Philippos tunnistas ise, et Demosthenese kõned tegid tema plaanide elluviimisele rohkem kahju, kui kogu Ateena sõjavägi ja sõjalaevastik kokku. Hiljem hakati nende kõnede mõjul teravaid poliitilisi väljaastumisi nimetama filipikateks. Tänu oma kõneosavusele ning vankumatule patriotismile muutus Demosthenes ateenlaste tegelikuks juhiks, kes organiseeris vastupanu makedoonlaste valutustele. Ent sõjaõnn naeratas Makedooniale ja vaenlastest jäli-

tatud antiikaja suurim kõnemees oli sunnitud mürki võtma. Ta jättis järelpõlvedele üle 40 täiusliku kõne teksti, kus kreeka klassikaline proosa saavutas oma kõrgeima taseme. (Demosthenese kõnede katkenditega võib asjast huvitatud lugeja tutvuda «Kreeka kirjanduse antoloogia» (Tallinn 1964) vahendusel, kus lehekülgedel 446—452 on toodud näited kolmandast kõnest Philippose vastu ja kuulsast «Pärjakõnest».)

Kreeka kõnekunsti üldistatud teooria esitas vanaaja suurim mõtleja, filosoof ja teadlane-entsüklopedist Aristofeles (384—322), kes 355. a. e.m.a. koostas teose «Retoorika». Ta käsitles avaliku kõne keelt, stiili ja ülesehitust, pannes erilise rõhu kõne selgusele. Võttes kokku kreeka kõnemeeste senised kogemused, esitas Aristoteles avaliku kõne koostamise ning pidamise viis põhilist etappi:

1. Kõneks vajaliku materjali kogumine.
2. Materjali liigendamise loogilise plaani alusel, et anda kõnele võimalikult suur veenmisjõud.
3. Kõne keeleline töötlemine ladususe ning nauditavuse saavutamiseks.
4. Teksti päheõppimine, et esineda kuulajate ees täiesti vabalt.
5. Kõne esitamine vastavalt kõnekunsti reeglitele, mis peavad silmas nii intonatsioone, žeste kui ka miimikat.

Ajapikku kujunes kreeka kõnekunstis välja kaks erinevat suunda. Atika suund püüdis võimalikult täpse sõnalise väljenduse poole. Aasia suund asetaski rõhu ilukõnele, kasutades epiteetide, võrdluste, metafooride ja muude stiililiste väljendusvahendite kuhjamist. Ilmus õpetus kolmest kõnestiilist — madalast, keskmisest ning kõrgest. Madala stiili ülesandeks peeti kuulajatele midagi asjalikult tõestada. Keskmise stiili pidi piltlikult kujutama, kõrge stiil aga pakkuma esteetilist naudingut. Kõrges stiilis koostatud ning esitatud kõnet võttis haritud auditoorium vastu nagu põnevat kunstiteost, mis pidi vastama kindlatele reeglitele ning kinni pidama traditsioonilistest võtetest. (V. Adams. «Oskusest avalikult kõnelda», Tartu 1965, lk. 10.)

Roomlased võtsid üle kreeka kõnekunsti saavutused ja kohandasid neid oma oludele. Nad hindasid kõrgelt elava sõna ilu, väljenduse täpsust, stiili lihvitust ning esineja meisterlikkust. Roomas peeti kõrgema hariduse kõige tähtsamaks koostisosaks retoorikat ja seda põhjendatult, sest oskus esineda mõjusalt avalikkuse ees kujunes sageli määravaks edu saavutamisel rahvakoosolekul, senatis ja ka kohtus. Väepeakikuteltki nõuti, et nad suudaksid otsustaval hetkel elava sõnaga innustada ning mõjutada sõdureid.

Vabariigi perioodil püüdsid üldharidusliku ettevalmistuse saanud noored roomlased õppida kõnekunsti tuntumate riigimeeste või advokaatide juures, jälgides ning jäljendades nende esinemisi. Viimast lihvi saadi kas Rooma kreekakeelsetes retoorikakoolides või siis Ateena, Rodose, Efesose, Pergamoni või Aleksandria vastavates õppeasutustes. Kreekas õppimine oli taskukohane vaid õige jõukatele inimestele, mistõttu kõneoskus hakkas kujunema orjapi-

dajate ladviku — patriitside privileegiks. Kui II sajandist e.m.a. hakati Roomas asutama ladinakeelseid retoorikakoole, astusid patriitsid selle vastu välja ja saavutasidki 92. a. e.m.a. nende koolide sulgemise. Kuid seda mitte kauaks — silmas pidades kõneoskuse suurt praktilist tähtsust käskis Caesar need koolid uuesti avada.

Vabariigi viimastel aastakümnetel elab Rooma kõnekunst üle oma kõrgperioodi, et keiserriigi aegu manduda ilutsevate ülistuskõnede pidamiseks. On iseloomulik, et silmapaistvamad Rooma oraatorid olid ühtaegu ka poliitikategelased. Näitena võib nimetada Gaius Sempronius Gracchust, Marcus Junius Brutust, Gaius Julius Caesarit ning eelkõige Marcus Tullius Cicerot, kelle kõnemehekuulsust Roomas võib võrrelda vaid Demosthenese mainega Kreekas.

Cicero (106—43) pärines jõukast, kuid mitte just nimekast orjapidajate perekonnast. Ta õppis Roomas õigusteadust, kreeka filosoofiat ning retoorikat, jälgides väga tähelepanelikult kaasaja paremate oraatorite esinemisi. Liikudes haritud kreeklaste ringides, omandas Cicero kreeka keele sedavõrd hästi, et suutis koostada harjutuskõnesid ka kreeka keeles.

Kõneoskust läks tal peagi vaja, kui ta noore advokaadina astus kohtus välja diktaator Sulla käsilaste poolt ülekohtuselt represseeritud kodanike kaitseks. Kuigi Cicero saavutas võidu, eelistas ta siiski sõita Kreekasse, et olla eemal diktaatori võimaliku kättemaksu eest. Cicero täiendas teadmisi Ateena ja Rodose retoorikakoolides, hämmastades oma kõneosavusega isegi kreeklastest õpetajaid, kes kurtsid, et nüüdsest peale on roomlased võtnud Kreekalta viimase, mis talle oli veel jäänud — hariduse ning kõnekunsti.

Naasnud pärast Sulla surma Itaaliasse, omandab Cicero peagi suurepärase advokaadi-kõnemehe kuulsuse. Ta kritiseerib oma kõnedes julgelt valitsevat ladvikut, tõustes vabariigi võimuorganites järjest kõrgemale, kuni 63. a. e.m.a. valitakse Cicero vabariigi etteotsa konsuliks. Sel kõrgel ametikohal paljastab ta Catilina vandenõu ja peab kolm teravat kõnet Catilina vastu. Neid kõnesid loetakse Cicero retoorilise loomingu tipuks ning ladina proosastiili paremateks näideteks.

Cicero hoolikalt ette valmistatud ning jõuliselt esitatud kõned paistsid silma harmoonilise kompositsiooni ning lakoonilise stiili poolest. Tähtsat osa etendasid neis kõnedes metafoorid, epiteedid, ironia ning retoorilised küsimused. Praktilise kõnemehe tegevuse kõrval süvenes Cicero ka retoorika teoriasse, kirjutades selle kohta kolm raamatut — «Kõnemehest», «Brutus» ja «Kõnemees». Kreeklaste eeskujul toonitas ka Cicero esinemise selgust ning sisukust kui peamisi tegureid kõne mõjulepääsemisel ning nõudis, et oraator valdaks täiuslikult oma emakeelt. Nende nõudmiste realiseerimise eeskujuna on meie päevini säilinud 58 Cicero kõnet. (Cicero 3 kõnet on avaldatud eesti keeles kogumikus «Rooma kirjanduse antoloogia», Tallinn 1971, lk. 161—183.)

Kõnekunsti mõju Rooma vaimsele kultuurile oli märkimisväärne,

seda nii ilukirjanduses kui ka õigusteaduses. Rooma kõnemeeste ja kõnekunsti õpetajate tegevuse võttis kokku Quintilianus, kes pani kirja 12 raamatust koosneva kõneoskuse käsiraamatu (aastatel 93—95. m.a.j.). Quintilianus kirjeldas kõnemehe kasvatamist lapsepõlvest kuni küpse meheeni. Tuues eeskujuks just Cicero esinemisi, andis autor palju näpunäiteid kõne koostamiseks ning esitamiseks. Kuigi see suur töö ei paistnud silma originaalsete mõtete rohkusena, oli ta siiski sajandeid peamiseks juhendiks ning käsiraamatuks kõnekunsti õppimisel keskaegses Lääne-Euroopas.

Võrreldes antiikajaga tähendas keskaeg pikka langusperioodi kõnekunsti arenguloos. Ametlikult oli retoorika tolleaegse üldhariduse — seitsme vaba kunsti — üheks peamiseks koostisosaks. Sisuliselt muutus aga feodaalkorra aegne kõneõpetus targutavaks skolasistikaks, mis pööras suurt tähelepanu akadeemiliste vaidluste ehk dispuutide nõuetekohasele läbiviimisele, ignoreerides täielikult vaidluste mõttekust. Kuigi hakkasid tegutsema ülikoolid, kus õppetöö üheks põhivormiks sai akadeemiliste loengute pidamine, ei toonud see kaasa märgatavat tõusu praktilises retoorikas. Tolleaegsed ladinakeelsed loengud kujutasid endast õpperaamatu ettelugemist ning kommenteerimist, millel kuulajate mõjutamisega elava sõna abil ei olnud pea üldse tegemist.

Mõningal määral pööras retoorikale tähelepanu katoliku kirik, kes püüdis suunata keskaegse inimese kogu elu- ja mõtteviisi, kasutades selleks ka kõneoskust. Ilmus avaliku kõne uus liik — kantslikõne ehk jutlus, kuhu piiblitekstide ja kirikuisade tsitaatide tõlgendamise vahele põimiti allegooriat ning õpetlikke jutukesi. Kuna kõrgvaimulike dogmaatilised jutlused jäid lihtrahvale kaugeteks ning arusaamatuteks, püüdsid jutlustavad rändmungad leida elavamaid vorme, kasutades sageli kuulajatega parema kontakti saamiseks rahvalikku keelt. Jutlustesse ilmus otsene kõne, dramatiseeritud dialoog, vahetu pöördumine kuulajate poole. Eri- lise emotsionaalsuse ning fantaasialennuga räägiti paradiisirõõmudest ning põrgupiinadest, mille vahele põimiti ka sotsiaalse kriitika sugemeid. Selliste võtete abil õnnestus sõnaosavamatel jutlustajatel kokku meelitada inimesi kümnete kilomeetrite tagant ja panna ennast kuulama pikki tunde.

Järsult suurenes avaliku kõne osatähtsus seoses feodaalkorra ja katoliku kiriku terava kriisiga XV—XVI sajandil. Mehed, kes astusid välja kiriklike dogmade vastu ja levitasid uusi tõekspidamisi, pidid olema head kõnemehed. Tänu tulistele jutlustele, mis olid suunatud ametliku kiriku ja Itaalias esinevate sotsiaalsete kontrastide, aga samuti humanistliku kultuuri ilmingute vastu, õnnestus Savonarolal kihutada oma pooldajaid «patuste» kunsti- teoste ning raamatute avaliku hävitamiseni. Ka reformatsiooni tähtsamad juhid — Martin Luther ning Thomas Müntzer tundsid avaliku esinemise mõjusaid vorme ning võtteid. Neile vastandasid

oma sõnaosavuse vastureformatsiooni huvides tegutsenud salakavalad jesuiidid. Avalik kõne muutus jälle ühiskondliku võitluse üheks peamiseks vahendiks. Juhuslikuks ei saa pidada ka tõsiasi, et kodanlike revolutsioonide juhid olid enamuses suurepärased oraatorid. Inglased tõstavad selles osas esile mehist Oliver Cromwelli, prantslased revolutsioonilise taktika meistrit, hiilgavat kõnemeest Dantoni, rahva huvide eest võitlevat Marat'd, äraostmatut advokaati Robespierre'i.

Koos kodanluse võimuletulekuga ilmus poliitiliste kõnede uus liik parlamendikõnede näol. Kuna parlamendid mandusid õige pea «jututubadeks», siis muutusid ka paljud seal peetud kõned ohtra-sõnalisteks ilukõne harjutusteks, mistõttu isegi mõiste «retoorika» omandas halvustava tähenduse. Sõnadega keerutamise ja ümara jutu tegemise mõistsid otsustavalt hukka proletariaadi suured juhid Karl Marx ja Friedrich Engels, kes ise olid silmapaistvad kõnemehed ning oma revolutsioonilise teooria suurepärased popularisaatorid.

Kapitalistliku korra tingimustes hakkas kujunema uue klassi — proletariaadi ideoloogide kõnekunst. Töölise hulgas omandasid laialdase populaarsuse suurepärase improvisaator August Bebel, rahvalikult jõuline Wilhelm Liebknecht, tugeva huumorimeelega Wilhelm Wolf. Nende esinemiste jõud seisnes eelkõige esitatavate revolutsiooniliste ideede tõesuses ning probleemide vahetus seoses rahvast erutavate majanduslike ning poliitiliste küsimustega. Marx ja Engels pöörasid suurt tähelepanu tööliklassi hulgast võrsunud oraatoritele, et need võtaksid üle parema osa mineviku kõnekunsti, arendades seda edasi vastavalt revolutsioonilise liikumise nõuetele. Nii loodi teoreetiline ja praktiline alus nõukoguliku kõnekunsti tekkimisele.

Venemaal hakkas esimesena retoorikaga tõsisemalt tegelema Mihhail Lomonossov, kelle sulest ilmus 1748. aastal, välismaalastest akadeemikute vastuseisust hoolimata, venekeelne «Retoorika». See teos pidas vastu tervelt 10 trükki, olles kasulikuks käsiraamatuks tsaaririigi haritumatele inimestele. Lomonossov ise oli loomupäraselt hea kõnemees ning lektor, kes hindas kõrgelt emakeele ilu ning väljendusrikkusi.

Väga isikupärase, otsekui rahvalikest sententsidest koosneva kõnelaadiga paistis silma tuntud väepealik A. Suvorov. Kui ta hakkas väliolukorras kõnelema, ümbritsesid teda ohvitserid ja sõdurid sedavõrd tiheda rõngana, et väejuhi hobusel ei olnud ruumi liigutamiseks. Kuulajaskonna selline tähelepanu meeldis Suvorovile, innustades teda veelgi ilmekamale esinemisele.

Seoses uute ülikoolide asutamiselega tekib Venemaal XIX sajandil akadeemiline kõnekunst kõrgkooli loengute näol. Reaktsioonilise sisuga, tardunud vormis esitatud igavate loengute kõrval esines selliseid loengukursusi, mis sundisid kuulajaid lektorit jäl-

gima sügava emotsionaalse kaasaelamisega. Nii andsid kaasaegsed väga kõrge hinnangu ajaloolaste T. Granovski, S. Solovjovi ja V. Kljutševski, füsioloogide I. Setšenovi ja I. Pavlovi, füüsikute P. Jablotškovi ja N. Zukovski ning paljude teiste teadlaste-õppejõudude loengutele. Ka Tartu ülikoolis oli mitmeid silmapaistvaid lektoreid. Nimetagem nendest Rooma õiguse professorit J. Pasketit ja ajaloolast J. Tarlet, kel tuli pidada korralisi loenguid ülikooli aulas, kuna ka kõige suuremad peahoone auditooriumid ei suutnud mahutada kõiki huvilisi.

1860-ndad aastad tähistasid eesti rahvusliku kõnekunsti algust. Oma esimesed silmapaistvad poliitilised kõned pidas C. R. Jakobson «Vanemuise» seltsis «Kolme isamaa kõne» näol, andes seal eesti ajaloo täiesti uue kontseptsiooni. Et Jakobsoni taheti kuulata ja et ta ise tundis mõnu oma esinemistest, sellest annab tunnistust ta elav kõnemehetegevus paljudes tolaaegsetes seltsides. Sõnaosavate meestena olid tuntud ka J. W. Jannsen ja J. Hurt ning mitmed koolmeistrid-rahvaalgustajad. Õpetlikud kõned Eesti Kirjameeste Seltsis ja põllumeeste seltsides harjutasid kõnelejaid ja kuulajaid populaartheaduslike loengutega, ägedad vaidlused Eesti Aleksandrikooli komiteedes aga nii dispuutide kui ka poliitiliste esinemistega. Nii pandi alus eesti retoorikale, mis 1905. ja 1917. aasta revolutsionikeerises tõusis uuele tasemele, omandades eesti revolutsionääride tegevuse kaudu nõukogude kõnekunstile iseloomuliku sisu ja vormi.

2. NÕUKOGUDE KÕNEKUNSTIST

Nõukogude kõnekunst on sotsialistliku ühiskonna rajamise ning arendamise kõnekunst, kus retoorika ajaloo eesrindlikumad saavutused vormi ja meetodika alal rakendatakse marksistlik-leninliku maailmavaate propageerimise ning uue ühiskonna ülesheitamise teenistusse. See on kõnekunst, mille eesmärgiks ja sisuks on mitte ühe klassi võimu kindlustamine teise üle, vaid antagonistlike klasside likvideerimine üldse. See on K. Marxi, F. Engelsi ja teiste teoreetikute ning revolutsionääride kogemuste ja traditsioonide jätkamine töörahva võimu tingimustes.

Nõukogude kõnekunsti alusepanijad, kelle eeskujust, kogemustest ja juhtnööridest on saanud alguse meie kaasaegne kõneoskus, olid eelkõige poliitilise kõne meistrid. Kõik see, mis iseloomustab nõukogude kõnekunsti, on vastuvõetav ja omane kõikidele nendele, kes võitlevad inimühiskonna sotsiaalse progressi eest. Sellest tuleneb nõukogude kõnekunsti internatsionaalne olemus.

Nõukogude kõnekunsti rajajate ja arendajate esireas on V. I. Lenin. Tema esinemismeisterlikkusest on palju kirjutatud, kuid see kõik ei suuda haarata seda, mida Lenin andis uue, proletaarse kõnekunsti arengule. Olles marksistlik-leninliku maailmavaate propageerimise kunstis suurimaks eeskujuks, pööras Lenin suulisele propagandale ja selle tõstmisele teaduslikule alusele tõsist tähelepanu. Hinnates suulise propaganda osatähtsust, kirjutas V. I. Lenin A. Lunatšarskile: «Isiklik mõjutamine ja koosolekutel esinemine on poliitikas määratu suure tähtsusega. Ilma nendeta ei ole poliitilist tegevust ja isegi kirjutamine muutub vähem poliitiliseks.» (Teosed, 34. kd., lk. 288.)

V. I. Lenini esinemistes ja artiklites leidub palju propaganda-tegevuseks vajalikke juhtnööre, mis puudutavad nii kõnekunsti sisulisi kui ka vormilisi küsimusi. Uut tüüpi oraatoritest kirjutab V. I. Lenin juba siis, kui Venemaa revolutsioonilised sündmused polnud jõudnud enamikul revolutsioonilisest liikumisest osavõtjatel unistustest kaugemale.

Juba siis, kui veel kavandati partei loomist, määras V. I. Lenin

kindlaks partei juhtiva osa kõnekunsti kasutamisel ja arendamisel. Ta näitas, et ainult organiseeritud partei võib teha laialdast agitatsiooni, anda agitaatoritele vajalikku juhatust ja materjali, kõigis majanduslikes ja poliitilistes küsimustes kasutada ära agitatsiooni, iga kohalikku edusammu ja suunata agitaatoreid sinna, kus nad võivad kõige suurema eduga tegutseda.

Nendel aastatel, kui partei juba tões 1905. aasta ajutist lüüasaamist ja valmistus ette uueks revolutsiooniliseks väljaastumiseks, osutas V. I. Lenin suurt tähelepanu proletaarse kõnekultuuri küsimustele. 1906. a. novembris brošüüris «Sotsiaaldemokraatia ja valimiskokkulepped» rõhutas V. I. Lenin, et sotsiaaldemokraadid peavad «oskama kõnelda lihtsalt ja selgelt, hulkadele arusaadavas keeles, heites otsustavalt kõrvale keerukate terminite, võõrsõnade, päheõpitud ja valmis, kuid hulkadele veel arusaamatute, neile võõraste loosungite, definitsioonide ja järelduste raskesuurtükiväe» (Teosed, 11. kd., lk. 268). Ta pidas vajalikuks, et sotsialismi ja revolutsiooni küsimused seletataks ära ilma fraaside ja hüüatusteta, faktide ja arvude abil. Seejuures nõuab poliitilise kõne esitamine ikka ja alati auditoriumi arvestamist. Oma artiklis «Loosungitest ja sotsiaaldemokraatliku töö korraldamisest duumas ja väljaspool duumat», mis on kirjutatud 1911. a. detsembris, kriipsutab V. I. Lenin alla, et «... ei või rääkida ühtemoodi tehase miitingul ja kasakakülas, üliõpilaste koosolekul ja talutares, III duuma kõnetoolilt ja välismaise häälekandja veerdudelt.» (Teosed, 17. kd., lk. 301). Lenin peab peamiseks oraatori oskuseks oma auditoriumi mõjustamist, tehes teatud töö tema jaoks võimalikult veenvamaks, võimalikult kergemini omandatavaks, võimalikult näitlikumaks ning kindlamini meeldejäävaks.

Pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu koondas V. I. Lenin tähelepanu kõnekunsti sisulistele küsimustele. Järk-järgult kujuneb välja nõukogude kõnekunsti oma nägu. Eelkõige likvideeritakse sellest revolutsiooniline fraas, mida eelkõige väikekodanlikud «üliirevolutsioonilised» oraatorid 1917. a. ärevatel kuudel ohtralt kasutasid. 1918. a. jaanuaris parteitöötajate nõupidamisel märkis Lenin, et revolutsiooniline fraas revolutsioonilisest sõjast võib revolutsiooni hukutada. Oma artiklis «Revolutsioonilisest fraasist» näitab ta, et «revolutsiooniline fraas on revolutsiooniliste loosungite kordamine ilma objektiivsete tingimuste arvestamiseta.» «Suurepärased, kaasakiskuvad, joovastavad loosungid, millel ei ole pinda all —,» kirjutas Lenin, «niisugune on revolutsioonilise fraasi olemus» (Teosed, 27. kd., lk. 1).

Poliitharidustöötajatele, õpetajatele ja teistele suulise propaganda ja kasvatustöö organiseerijatele kõneldes rõhutas Lenin korduvalt, et kogu propagandatöö eesmärk on praktiliselt kaasa aidata uue ühiskonna ehitamisele. Selleks on vaja, et iga oraator oleks laia silmaringiga inimene, kes tunneb hästi ümbritsevat elu ja oskab teoreetilisi seisukohti praktikaga ühendada. Mitte pähe-

tuubitud formuleeringud pole loengulise tegevuse aluseks, vaid sügav arusaamine, isiklik veendumus esitatava materjali õigsuses, veendumus, mis on kontrollitud praktikas. 1921. a. veebruaris kirjutatud artiklis «Hariduse Rahvakomissariaadi tööst» märkis Lenin: «Vähem poliitilist sõnakõlksutamist, vähem üldisi ja abstrakteid loosungeid, millega oma meelt lahutavad kogenematud ja oma ülesandeid mittemõistvad kommunistid, rohkem tootmispropagandat, kõige rohkem aga praktiliste kogemuste asjalikku, oskuslikku, rahvahulkade arenemistasemele kohandatud arvestamist.» (Teosed, 32. kd., lk. 109.)

Omaval ajal hämmastas paljusid nõukogude võimu vaenlasi, miks bolševike propaganda ja agitatsioon leidis kiiresti ja massiliselt poolehoidjaid. Sageli olid menševikest «kuldsuud» tulivihased sellepärast, et isegi siis, kui nende ilukõne osutus bolševike esinemistest soravamaks, asusid rahvahulgad ikkagi bolševike poolele, võttes omaks bolševistlikud seisukohad. Kõige raskematest tingimustest hoolimata õnnestus bolševikel küllalt kiiresti laiendada rahvahulki sotsialistlikule ülesehitustööle kaasa tõmmata. Selle «ime» kohta märgib Lenin, et «seda ei tule mõista väliselt, ei tule mõista nii, et meil oli palju agitaatoreid ja raisati palju paberit, vaid seda tuleb mõista sisemiselt, tuleb mõista nii, et see tõde, mis oli selles agitatsioonis, murdis endale tee kõikide teadvusse. Ja sellest tõest ei tohi kõrvale kalduda» (Teosed, 30. kd., lk. 422).

Avalikus esinemises on väga tähtis tuua huvitavaid näiteid, tõmmata tabavaid paralleele, kõrvutada analoogilisi situatsioone. Nende esitamisel aga varitseb oraatorit oht, et ta rebib mingi fakti lahti tema tekkimise ja olemise tingimustest ning kannab selle teise, antud fakti suhtes sobimatusse olukorda. Võib juhtuda, et hakatakse analoogiat otsima vormilt sarnaste, sisult aga täiesti erinevate nähtuste vahel. Sääraste eksimuste vastu soovitas Lenin eelnevat analüüsi. Ta toonitas, et on vaja silmas pidada «... põhilist ajaloolist seost, vaadelda iga küsimust sellelt seisukohalt, kuidas teatud nähtus ajaloos on tekkinud... ja sellelt, tema arenemise seisukohalt vaadata, milliseks antud asi on muutunud nüüd» (Teosed, 29. kd., lk. 437). Sellises käsitlusviisis väljendub nõukogude kõnekunstile omane marksismi loov iseloom.

V. I. Lenin on korduvalt rõhutanud nõukogude kõnekunsti rahvahulkadesse kandmise vajadust. Ta näitas, et iga agitaator ja propagandist on tarvilik, ta täidab oma ülesannet, kui ta töötab rangelt parteilises vaimus, kuid ei piirdu ainuüksi parteiga, vaid pöörduv rahvahulkade poole, et äratada neis huvi, võita vanad kodanlikud eelarvamused, tõmmata neid kaasa sellele tööle, mida teevad propagandistid ja agitaatorid, nakatada neid arusaamisega, et see töö on määratu suur ja et ainult sellele tööle asudes on võimalik kapitalismi poolt mahasurutud rahvahulki õigele teele viia.

Nõukogude kõnekunsti kujunemise analüüsi seisukohalt oleks ebaõige piirduda V. I. Lenini osaga ainult kõnekunsti sisulise

külje kujundamisel. Lenin on juhtinud tähelepanu ka kõnekultuuri esituslikule küljele, samuti kõneleja oskusele inimestele läheneda. Selle näiteks on artikkel «Vene keele puhastamisest», mille alapealkiri näitab selle suunitlust oraatoritele — mõtisklusi jõudehetkil, s. o. koosolekukõnesid kuulates. Artiklis astus V. I. Lenin välja võrsõnade üleliigse kasutamise vastu. Oma töös «Teesid Kommunistliku Internatsionaali teise kongressi põhiülesannetest», mis avaldati 1920. a. juulis, juhib ta tähelepanu vajadusele õppida rahvahulkadele lähenema kannatlikult ja ettevaatlikult, osata mõista iga iseärasust erinevate sotsiaalsete gruppide psüühikas.

V. I. Lenini osa nõukogude kõnekunsti kujundamisel jääks poolikuks, kui me ei jälgiks, kuidas võtsid V. I. Lenini esinemisi vastu kuulajad ja mis paelus oraatorimeisterlikkuse mõttes kõige enam nende tähelepanu. See aitab paremini mõista nõukogude kõnekunsti muutumist massiliseks. Ühe sellise tunnusena võiks nimetada revolutsioonilise loogika ühinemist retoorilise loogikaga. Analüüsides V. I. Lenini esinemistega seotud mälestusi, tõuseb see joon eriti eredalt esile. V. Starkov, Lenini võitluskaaslane «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidust», märgib, et Lenin «ei kaotanud oma arutlustes iialgi loogilist seost ja valitses end täielikult. Ega ta asjata polnud hea maletaja». P. Kuljabko, üks vanemaid parteiliikmeid, kirjutab, et Lenin «arendas oma mõtet erakordselt jõuliselt, selgelt ja loogiliselt, just nagu kiirete haamrilöökidega naela seina lüües». M. Vassiljev-Juzin pani tähele, et Leninil oli võime kuulajaid oma tugeva loogikaga peaaegu hüpnootiseerida ning sundida neid konkreetseid ja selgeid järeldusi tegema. Rahvusvahelise töölisliikumise silmapaistev tegelane C. Zetkin kirjutas Lenini esinemise kohta Kommunistliku Internatsionaali III kongressil: «Ta mõjub ainuüksi oma selge mõtte jõuga, argumentatsiooni vääramatu loogika ja järjekindlalt väljapeetud joonega.»

Nõudes ühelt poolt poliitilise kõnega esinejatelt loogikat ning nimetades poliitiliselt kirjaoskamatuks neid, kes ei oska argumenteerida, teiselt poolt aga innustades oma kuulajaid, sealhulgas ka noori oraatoreid oma isikliku eeskujuga, viiski Lenin ellu eeskätt dialektilise loogika ühendamise noore nõukogude kõnekunstiga.

Teiseks omaduseks V. I. Lenini esinemistes oli lihtsus. Lenini esimese kõne kohta avalikul miitingul 1906. aastal kirjutas A. Schlichter: «Iljitši elavus kõnetoolis, tema oskus imetlusväärse lihtsusega, geniaalse lihtsusega välja tuua kõige tähtsamat, nimelt asja tuuma... kõik see haaras kuulajaid, kes ei pööranud temalt silmi.» Esinemise lihtsus peetakse ka Lenini vastaste lüüasaamise oluliseks tingimuseks. M. Tshakaja kirjutab: «Lenini mõju jõud seis selles, et ta oskas hiilgavalt paljastada marksismi valejüngreid, tõsta esile olulist ja lõpuks veenda otseseid vastaseid.»

V. I. Lenini esinemise lihtsus tulenes olulisel määral oskusest seostada kuulajale edasiantavad mõtted faktide ja näidetega kuulajaile kõige lähemast ümbrusest, nende eneste elust. Seejuures pidas Lenin silmas, et oraator ei laskuks vähearenenud kuulaja

tasemele. Selline suhtumine pani aluse nõukogude kõnekunsti omapärale — lihtsus ja kuulaja taseme arvestamine ei tähenda kuulaja poolehoiu võitmist iga hinna eest, vaid peab silmas ka kuulaja kasvatamise, arendamise ja õpetamise eesmärki.

Kuulaja arvestamise näiteks on ka erinev suhtumine kuulajatesse. Teadlikult vaenuliku kuulajaskonna ees esinedes võttis Lenin oma propagandistliku relvastuse hulka pilke, iroonia, avaliku hukkamõistu, vastase küündimatuse demonstreerimise. Kui ta esines inimeste ees, kes teadmatusest või kogenematuses olid vääratel seisukohtadel, siis oli ta äärmiselt kannatlik. O. Lepešinskaja mälestustest võib leida, et «parteikoolis ilmutas ta oma õpilaste suhtes erilist pehmust ja sallivust. Esinesid õpilased mõnikord ebaõigete seisukohtadega, siis selgitas Iljitš neile taktitundeliselt nende eksimusi.» Üldistatult tähendaks selline oraatori tegevus klassipositsiooni allakriipsutamist nii oma esinemises kui käitumises.

Oma töödes ja esinemistes kasutas V. I. Lenin ligi saja kirjaniku või luuletaja loomingut, kusjuures paljud autorid korduvad. N. Gogoli «Surnud hingede» kangelasi on nimetatud ligi 70 korda. Samuti on kasutamist leidnud üle 700 vanasõna ja kõnekäanu. See tõendab, et nõukogude kõnekunsti rahvalikkuse pandiks on side nii rahvaloomingu kui ka progressiivse kirjanduspärandiga.

Nõukogude kõnekunst, tema tugevus ja elujõud väljendub selles, et V. I. Lenini kõrval on seisnud poliitilise oraatori kõnetoolil palju silmapaistvaid leninliku kooli kõnemehi. Nende hulgas on F. Dzeržinski (1877—1926), kelle elutee lõppes vahetult pärast tulist kõnet partei Keskkomitee pleenumil, kus ta kaitses partei peajooni trotskistide vastu, teadusliku ateismi silmapaistev propageerija J. Jaroslavski (1878—1943), kauaaegne NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimees M. Kalinin (1875—1946), paljude tööde autor kommunistliku kasvatuse, kirjanduse ja kunsti alalt, tulihingeline võitleja S. Kirov (1886—1934), silmapaistev partei- ja riigitegelane V. Kuibõšev (1888—1935), elukutseline revolutsionäär J. Sverdlov (1885—1919), A. Lunatšarski (1885—1933) — literaat, akadeemik, diplomaat, paljude tööde autor kirjanduse ja kunsti alalt ja paljud, paljud teised. Nende esinemised ühiskondlik-poliitilistel teemadel olid selgeteks ja täpseteks vastusteks kõige aktuaalsemates küsimustes, samal ajal aga olid nende kõned nõukogude kõnekunsti raudvara ning kasvasid uusi nõukogude kõnekunsti traditsioonide jätkajaid.

Nimetatud nõukogude oraatoritest on kõige pikem loominguline tee M. Kalininil. Seetõttu on tema pärand nõukogude kõnekunsti iseloomustamise ja ajaloo seisukohalt kõige mahukam. Esinedes 30. mail 1926 Sverdlovi ülikooli lõpuaktusel, pani ta kuulajatele südamele, et nõukogude oraatoreil tuleb tähelepanelikult suhtuda rahvahulkadesse. «Nendega võib keskustella ainult siis,» rõhutas M. Kalinin, «kui räägid avameelselt, otsekoheselt, kujutades ette, et need on sinuga võrdsed terve mõttelaadiga inimesed,

kes võivad sama targalt küsimust lahendada kui autor või esineja ise». Kõneldes 1927. a. jaanuaris Moskva kubermangu XV parteikonverentsil, kirjeldas ta nõukogude kõnekunsti iseloomustavaid jooni. Nõuandeid toleaegetele ja tulevastele oraatoritele leiame mitmetest tema esinemistest. M. Kalinin rõhutas, et nõukogude oraatori põhiomaduseks peab olema esinemise ratsionaalse ja emotsionaalse osa õigete proportsioonide leidmine iga konkreetse kõne puhul. Eriti mõistab Kalinin hukka emotsionaalsuse puudumist ning ütleb, et iga esinemine, olgu see seotud ka kõige igavama materjaliga, peab olema elav. Oraator peab seesmiselt põlema ja sütitama sel teel ka kuulajaid. Kalinini esinemised olid elavaks eeskujuks selle kohta, et juba kõne algus peab olema huvitav. Tema esinemistes võib kohata omapäraseid võtteid kõne alustamisel, põhiküsimuste püstitamisel või lõppkokkuvõtte tegemisel.

Palju huvitavat pakuvad Kalinini vastused kuulajate küsimustele. «Kõnksuga» küsimustele vastas ta sageli omapoolse küsimusega. Nii esitati talle ühel parteitu koosseisuga kubermangukonverentsil küsimus, kes on nõukogude võimule kallim, kas tööline või talupoeg ja kes neist on rohkem teinud revolutsiooni heaks. Sellele vastas Kalinin omapoolse küsimusega: «Aga mis on inimesele kallim, kas parem või vasak jalg?» Ta jätkas: «Meie revolutsiooni tingimustes öelda, et kallim on tööline, talupoeg aga odavam, oleks samaväärne, kui revolutsioonil nagu inimeselgi raiuda ära parem või vasak jalg.»

M. Kalinin tegi läbi kahe raske sõja katsumuse. Suure Isamaasõja päevil, oma kõnes V. I. Lenini sünniaastapäeval 1942. a. Moskva ettevõtete parteiaktiivile räägib Kalinin jällegi kommunisti esinemiskunstist. Sõda pole toonud sellesse kõlavaid loosungeid. Suure tagasihoidlikkusega esitatakse aktiivile nõukogude kõnekunsti põhinõuded: side rahvahulkadega, tagasihoidlikkus, isiklik eesuju, jne. Kalinin märgib, et ei maksa karta plaanist kõrvalekaldumist, kui see toimub kuulajate huvides, nende nõudmisel. Ja ometi õhkub sellest esinemisest raske sõja kõige raskema perioodi ülesannete nii lihtsus kui keerukus. Oma vestluses agitaatorite-rindemeestega 1943. a. aprillis kriipsutab ta alla esinemise südamlikkust ja . . . keelt, oskust rääkida nagu vaja. «Esimesel pilgul näib,» ütles Kalinin, «et siin pole midagi targutada — õpib ju inimene kaheaastaselt rääkima. Tegelikult on see aga suur ja raske üritus.» Kalinini viimaseks esinemiseks, mis otseselt on seotud nõukogude kõnekunsti arendamisega, on tema kõne Kõrgema Parteikooli õppejõudude ja kuulajate koosolekul 1945. aasta augustis, kus ta räägib oraatori loomingulisest osast marksistlik-leninliku maailmavaate propageerimisel.

S. Kirovi parteilises iseloomustuses, mille andis Bakuu parteiorganisatsioon 1923. aastal, kirjutatakse: «Eriliseks väärtuseks on see, et ta on esmaklassiline ja suur oraator.» Kirovi esinemistes oli leninlik lihtsus, selgus ja õiglus orgaaniliselt ühendatud revolutsioonilise paatosega. Paatos on kõnekunsti eriline, väga raske väl-

jendusvorm, mis mõjub ainult siis, kui temas heliseb tõde ning kuulaja tunnetab selle kaudu oraatori hinge. Kirovi paatos oli just selline. Sageli alustas ta kõnet paatosega, mis jätkus kogu kõne vältel ja lõpupoole isegi tõusis. Sellise esinemislaadi mõju illustreerib järgmine näide. 1918. a. kõneles Kirov Mozdokis, kus paljud mägilased ei osanud vene keelt. Oma kõnes rääkis ta vaimustatult Prometheusest, kes ei tahtnud olla ori isegi jumalale. Kui Kirov lõpetas ning tema asemele astus tõlk, siis hüüdsid kõik: «Pole vaja tõlkida, me saime kõigest aru, sina seda niikuinii sedasi ei ütle!»

Kirov paistis silma paljude erinevate oraatorlike ja stiililiste võtete poolest (allegooria, aforismid jne.). Kordumatud on sellised väljendused, nagu «Niikaua kui Astrahanis on kas või ükski kommunist, oli, on ja jääb Volga suue Nõukogude omaks», «Võib teada kommunismi aabitsat peast, kuid kui ta pole sul südames, ei tule midagi välja. Sinust saab psalmilugeja aga mitte võitleja» või «Tõkkepuu Leningradi teel on opositsioonile suletud, suletud lõplikult».

Kirovi põhimõtted on nõukogude kõnekunsti põhimõtted. Revolutsioonilise teooria ühendamine praktikaga on oskus, mida Kirov nõudis esinemises Leningradi propagandistide ülelinnalisel koosolekul 1927. aasta oktoobris. Tema enda propaganda on tegelikkus ise ja sellest lähtus ta ka oma nõudmistes kui parteiline juht, kes astus teravalt välja igasuguse formalismi vastu propagandas.

Nõukogude kõnekunsti üks kõige mitmekülgsem esindaja oli A. Lunatšarski — silmapaistev poliitika- ja riigitegelane, sügava kultuuri ja eruditsiooniga inimene, suurepärane oraator, hingestatud poleemik, poeet ja dramaturg, hiilgav kirjandusteadlane ja kriitik, tark kunstiteadlane, ajakirjanik ja huvitav vestleja, kellel olid ammendamatud varud huumorit ja energiat. Oma eeskujuga näitas Lunatšarski, et nõukogude oraatori põhiomaduseks peavad olema tugeva ideelise veendumuse ja oraatorlike võimete kõrval ka laialdasemad teadmised. Viimane omadus võimaldas Lunatšarskil esineda kõige erinevama auditooriumi ees. Diplomaa-dina tuli tal polemiseerida välismaalastega, akadeemikuna esineda teadlastele, kirjandus- ja kunstiteadlasena loomingulisele intelligentsile, revolutsioonäärina tööliste ja talupoegadele. Lunatšarski armastas improviseeritud esinemisi, kuid pidas silmas, et improviseatsioon võib tugineda ainult väga laiadele ja sügavatele teadmistele. Lunatšarski oli eeskätt akadeemilise kõne meister, kuid valdas täielikult ka poliitilise ja populaarse esinemise kunsti. Lunatšarski diskussioonid religiooni küsimustes on läinud nõukogude kõnekunsti ajalukku. Tema vastu astus tavaliselt välja üks kiriku parimaid oraatoreid metropoliit A. Vvedenski. Lunatšarski armastatuimaks võtteks oli sel puhul vastase asetamine absurdi seisundisse. Kõigele muule lisaks oli Lunatšarski tugev ka kohtukõnede alal.

J. Sverdlovi, suurt organisaatorit aitasid edu saavutada suurepäraseid oraatorlikud võimed. Vastupidiselt S. Kirovile oli tema

esinemistes harva paatost. Sverdlovi oraatorivõimeid hindas kõrgelt V. I. Lenin. Esines juhtumeid, kus Lenin usaldas Sverdlovile kõige vastutusrikkamad esinemised, ühel juhul isegi oma ettekande lõppsõna esitamise. Sverdlovi juures paistis silma kohese kontakti leidmise oskus igasuguses auditooriumis. Kõne- ja organiseerimistalendi ühendamine võimaldas tal kergesti valitseda ka kõige raskemat auditooriumi. Selle klassikaliseks näiteks on partei VII kongressi juhtimine, kus Sverdlovil oli suur osa Trotski, Buhharini, Radeki, Rjazanovi ja teiste oportunistide rünnakute tagasilöömisel.

Ka F. Dzeržinskiit iseloomustab oraatorlike ja organisaatorlike võimete kokkulangevus, kuid Sverdloviga võrreldes oli «Raudne Felix» emotsionaalsem: oma esinemises armastas ta püstitada retoorilisi küsimusi, et siis neile ise vastata. Tarvitses tal ainult astuda auditooriumi ette ja öelda esimene lause, kui auditoorium jäi vaikseks ja teritatud tähelepanu koondus esinejale.

Nõukogude võimu algaastaist peale on partei hoolitsenud selle eest, et anda loengulises tegevuses mingisugused põhinõudmised, juhendid, mille tundmine moodustaks loengulise tegevuse lähtelause. Uheks selliseks on Punaarmee 1920. a. aprillis välja antud «Agitaatori meelepea». See sisaldas 19 nõudmist, mis võtsid kokku esinemiskultuuri tähtsamad põhimõtted. Kõnekunsti puudutavaid nõudeid on pannud kirja ka rohkete kogemustega silmapaistvad oraatorid. Nende hulgast väärib esiletõstmist J. Jaroslavski «Nõuanded agitaatoritele», kus on puudutatud agitatsiooni stiili, vormi ja keele küsimusi ning antud mitmesuguseid praktilisi näpunäiteid loenguliseks tööks. See kriipsutab alla nõukogude kõnekunstile omast ja iseloomulikku protsessi — järjekindlat hoolitsust noorte lektorite järeikasvu eest. See näitab, et nõukogude kõnekunst ei kujuta endast mingisugust kivilinenud mõistet, vaid tema täienemine toimub pidevalt uute ülesannete ja uute situatsioonide baasil, mida oma töödes arvestavad juba kaasaegsed kõnekunsti teoreetikud ja praktikud, nagu J. Adamov, G. Apresjan ja paljud teised.

Nõukogude kõnekunst on sotsialistliku kultuuri üks koostisosa. Kujutades endast uue ühiskonna ehitamise olulist tegurit, on nõukogude kõnekunstil eelnevate ajajärgude omadega võrreldes põhilisi erinevusi. Need erinevused on tingitud eelkõige nõukogude kõnekunsti allikatest ja nende kasutamisest.

Nõukogude kõnekunst ei saanud tekkida tühjal kohal. «... Ainult kogu inimkonna arenemisega loodud kultuuri täpse tundmisega,» rõhutas V. I. Lenin, «ainult selle läbitöötamisega saab ehitada proletaarset kultuuri» (Teosed, 31. kd., lk. 256). Eelnevad ühiskonnad andsid palju silmapaistvaid oraatoreid, kelle kogemuste tähtsus ulatub läbi sajandite. Neid ei hülga ka nõukogude kõnekunst, mis võtab nendest vajaliku, uutele tingimustele vastava ning jätab kõrvale tarbetu ülejäägi. Mineviku suurte oraatorite pärand ja selle loominguiline läbitöötamine ongi nõukogude kõnekunsti üks allikas.

Kapitalistlikus ühiskonnas, kus igas rahvuslikus kultuuris on ka osake proletaarse kultuuri, on kõnekunsti esindajate hulgas proletaarseid oraatoreid, revolutsionääre, rahvavabastusliikumise kangelasid. Venemaa proletariaadi revolutsioonieelsed kogemused on nõukogude kõnekunsti teine allikas. Selle omapäraks on, et paljude oraatorite tegevus sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamisel muutus pärast revolutsiooni vahetult sotsialistliku kõnekunsti koostisosaks.

Kolmas nõukogude kõnekunsti allikas on kolme vene revolutsiooni kogemused. Seda mitte ainult revolutsiooni sündmustes kasvanud oraatorite arvukuse, vaid ka nendesse revolutsioonidesse kätketud proletaarse võitluse eesmärkide, printsiipide ja ideaalide tõttu. Visadus võidu saavutamisel ei jätnud oma mõju avaldamata ka võidu kaitsmisel ja kindlustamisel. Revolutsioonid näitasid, kuidas sütitav, organiseeriv, manitsev või kõitev sõna võis rahvahulkades muutuda otsustavaks jõuks.

Tingituna nõukogude kõnekunsti allikaist ning neile lähene misest, aga ka uue ühiskonna, tema eesmärkide ja vajaduste mõjul on välja kujunenud nõukogude kõnekunstile omased jooned. Nende järgnev loetelu ei pretendeeri ammendatusele, kuid seab eesmärgiks esile tuua põhimõttelisi erinevusi ja muudatusi.

- Nõukogude kõnekunsti sisuks on marksismi-leninismi ideede propageerimine, materialistliku maailmavaate süvendamine. Vaatamata vormile või liigile kannab iga loeng kindlat ideoloogilist suunitlust.
- Nõukogude kõnekunst on järjekindlalt klassipositsioonil, läh tub parteilisuse printsiibist ühendades nii meisterlikkuse kui teadlikkuse kõrge taseme.
- Nõukogude kõnekunsti sünd on seotud revolutsiooniga, tema arenemise ja küpsemise aastad aga raske võitlusega uue ühiskonnakorra kindlustamise eest. Seepärast on nõukogude kõnekunstis kõige populaarsem, levinum ja hinnatum poliitiline kõne.
- Nõukogude demokraatia on kindlustanud rahvahulkade osavõtu riigi valitsemisest ning tema aktiivse sekkumise poliitilise elu kõikidesse küsimustesse. See on tinginud ka kõnekunsti muutumise massiliseks.
- Nõukogude kõnekunst on omandanud kindla koha praktilises tegevuses, mistõttu kõneoskuse põhimõtete tundmine on kujunenud iga aktiivse nõukogude inimese vajaduseks.
- Olles seotud praktiliste ülesannete lahendamisega on nõukogude kõnekunsti lähtealuseks teooria ja praktika ühtsus. Nõukogude kõnekunst välistab kõnekunsti puhtformaalse viljelemise ja arendamise ning peab silmas sõnade vastamist tege likkusele.
- Erinevalt ühepoolsetest massikommunikatsioonivahenditest (raadio, televisioon, ajaleht) kujutab avalik kõne endast kahepoolset kommunikatsioonivahendit. Seepärast on nõukogude

kõnekunst sidemete hoidmisel rahvahulkadega kõige efektiivsem ja seejuures kõige rahvalikum esinemismoodus.

- Nõukogude kõnekunsti seisukohalt on ratsionaalne primaarne, emotsionaalne aga sekundaarne. Emotsionaalsus teenib ratsionaalsete eesmärkide saavutamise huvisid.
- Nõukogude kõnekunsti iseloomustavad jooned on tema võitlevus, ründav positsioon eelneva ühiskonna igandite vastu, leppimatus ükskõik millise kodanliku ideoloogia avaldusvormi suhtes.

Nõukogude kõnekunsti tähtsust kriipsutas alla ka partei XXIV kongress. «Meie propaganda ja massilise agitatsiooni rinde töötajate kohus on anda õigeaegne, resoluutne ja tõhus vastulöökk nendele ideoloogilistele rünnetele,» märkis Keskkomitee aruandekõnes L. Brežnev, «kanda sadade miljonite hulka tõde sotsialistlikust ühiskonnast, nõukogulikust elulaadist ja kommunismi ehitamisest meie maal. Seda tuleb teha veendunult, arusaadavalt, kirkalt». Kongressi otsuste elluviimine kasvatab uusi nõukogude kõnekunsti meistreid, kes edukalt jätkavad võitluse ja ehitustöö praktikas välja kujunenud traditsioone.

Avaliku kõne lüigitelu



Avaliku kõne — hulga ees esinemise vajadus, aga järelkult ka liikide mitmekesisus on väga suur. Seetõttu ei saa anda mingit ühest avaliku kõne liigitelu.

Püüdeid määratleda avaliku kõne liike esines juba kõnekunsti koidikul. Vana-Kreekas peeti kõne põhilikeks poliitilisi kõnet, kohtukõnet, plduuliku kõnet ja hauakõnet. Aristoteles eristas stiili järgi varem kirjutatud ja vabalt esitatud kõnet. Cicero aga liigitas kõned nende esitaja järgi eristades tunneteile mõjuvaid, pealetun- givaid ilukõnelejaid, kaugnägelikke õpetavaid, selgitavaid kõnele- jaid ja vahepeelseid mõõdukaid kõnemehi. Hiljem on esinenud tel- sigi liigitelusi, kuid ammendamat, kõlkehõlmavat ja lõetumusta- tud avaliku kõne liigitelu pole teida veel tänapäevalgi.

Järgnevalt on esitatud avaliku kõne liigitelu eraldi kümnest tunnusest lähtudes.

I. KÕNE LIIGITELU SUUNITLUSE JÄRGI

Suunitluse all mõistame valdkonda, mida avalik kõne hõlmab või kuhu ta kuulub. Sellest, eelkõige, tulenebki kuulajate ees esi- nemise kavatsus, see põhisuund, kuhu kõneleja püüdleb, see põhi- eesmärk, millele ta tahab jõuda. Esinemisvaldkonnast lähtuv põhi- taotlus määrab ka avaliku kõne kavanduse ja tema muud tunnused.

Suunitluse järgi võiks eristada järgmisi avaliku kõne põhilikke: ühiskondlik-poliitiline kõne, ametikõne, kohtukõne, teatmikõne ja õpetekõne.

Ühiskondlik-poliitiline kõne

Ühiskondlik-poliitiline kõne on vanimaid ja vastutusrikkamaid kõnelike, mille alged ulatuvad juba hõimuühiskonda. Tal on ühis- konna elus sageli määrav tähtsus. Temast ja tema tulemustest võib sõltuda paljude inimeste edasine käekäik. Ühiskondlik-poliitiline kõne on kujunenud klassivõitluses ja täiustunud revolutsiooni- lahingutes. Ta on tänapäevalgi ideoloogilise võitluse üks vaheda- maid relvi.

Avaliku kõne — hulga ees esinemise vajadus, aga järelikult ka liikide mitmekesisus on väga suur. Seetõttu ei saa anda mingit ühest avaliku kõne liigitelu.

Püüdeid määratleda avaliku kõne liike esines juba kõnekunsti koidikul. Vana-Kreekas peeti kõne põhiliikideks poliitilist kõnet, kohtukõnet, pidulikku kõnet ja hauakõnet. Aristoteles eristas stiili järgi varem kirjutatud ja vabalt esitatud kõnet, Cicero aga liigitas kõned nende esitaja järgi: eristades tunnete mõjuvaid, pealetungivaid ilukõnelejaid, kaugnägelikke õpetavaid, selgitavaid kõnelejaid ja vahepealseid mõõdukaid kõnemehi. Hiljem on esinenud teisi liigitelusi, kuid ammendavat, kõikehõlmavat ja üldtunnustatud avaliku kõne liigitelu pole leida veel tänapäevalgi.

Järgnevalt on esitatud avaliku kõne liigitelu eraldi mitmest tunnusest lähtudes.

1. KÕNE LIIGITELU SUUNITLUSE JÄRGI

Suunitluse all mõistame valdkonda, mida avalik kõne hõlmab või kuhu ta kuulub. Sellest, eelkõige, tulenebki kuulajate ees esinemise kavatsus, see põhisuund, kuhu kõneleja püüdleb, see põhi-eesmärk, millele ta tahab jõuda. Esinemisvaldkonnast lähtuv põhitootlus määrab ka avaliku kõne kavanduse ja tema muud tunnused.

Suunitluse järgi võiks eristada järgmisi avaliku kõne põhiliike: ühiskondlik-poliitiline kõne, ametikõne, kohtukõne, teatmekõne ja olmekõne.

Ühiskondlik-poliitiline kõne

Ühiskondlik-poliitiline kõne on vanimaid ja vastutusrikkamaid kõneliike, mille alged ulatuvad juba hõimuühiskonda. Tal on ühiskonna elus sageli määrav tähtsus. Temast ja tema tulemustest võib sõltuda paljude inimeste edasine käekäik. Ühiskondlik-poliitiline kõne on kujunenud klassivõitluses ja täiustunud revolutsioonilahingutes. Ta on tänapäevalgi ideoloogilise võitluse üks vahedamaid relvi.

Ühiskondlik-poliitilise kõne alaliikidest mainitagu järgmisi: poliitiline ja ühiskondlik aruandekõne, programmkõne, parlamendikõne, diplomaatiline kõne, propagandakõne, agitatsioonikõne, tähtpäevakõne, miitingukõne, aktusekõne, biograafiline kõne, matusekõne jt.

Haardelt ja eesmärkidelt ulatuslikumaiks ning sisult määrava- maiks on riigijuhtide ja juhtivate poliitikategelaste kõned. Need on tavaliselt nii aruande- kui ka programmkõned, milles antakse ülevaade saavutatust ning püstitatakse ülesanded tulevi- kuks. Nõukogude ühiskonnas ja sotsialismimaadel on sellisteks riigi- ja valitsusjuhtide ning juhtivate parteitöötajate ettekanded kõrgemates võimuorganites, partei-, komsomoli- ja ametiühingu- kongressidel, aga ka tähtpäevakõned, näiteks oktoobri- või mai- pidustustel jm.

Piirkondlikuma iseloomuga on kohalike partei-, komsomoli- ja ametiühingutöötajate ettekanded konverentsidel, pidulikel koosole- kutel, samuti nende sõnavõttude kongressidel.

Kapitalistlikus ühiskonnas on parlamendikõne poleemi- line ja eelkõige võimutaotlusele suunatud. Sotsialistlikus ühiskon- nas on see muutunud asjalikuks küsimuste arutamiseks ülemnõu- kogudes, töörahva saadikute nõukogudes ja teistes rahvaesin- dustes.

Sootuks omapärase, rahvusvahelises suhtlemises olulise, dip- lomaatilise kõne kohta kehtivad erinõuded, mille käsitelu ei mahu käesoleva teose raamidesse.

Ulatuslik tähtsus on propaganda- ja agitatsioonikõnedel. Propaganda üldse on mingi mõtte, õpetuse, mingite vaadete levitamine, sihipärane selgitav ja õhutav tegevus suurema hulga poolehoidjate võitmiseks teatavale veendumusele, maailma- vaatele, harrastusele. Agitatsioon, seevastu, kujutab rahvahulkade teadvuse ja meeoleu poliitilist mõjustamist, nende elavdamist kindlapiiriliseemale tegutsemisele.

Kommunistlik propaganda hõlmab sügava selgitustöö mark- sismi-leninismi teooria ja tegelikkuse paremaks mõistmiseks ning rahvahulkade poliitiliseks tegevusserakendamiseks, nende toi- mekuse elavdamiseks. NLKP poliitiline agitatsioon ja propaganda on mõjusad vahendid töötajate kasvatamisel kommunismi ja nõu- kogude patriotismi vaimus, rahvahulkade kaasatõmbamisel kom- munistliku ühiskonna ehitamisele. Agitatsioon ja propaganda toi- muvad nii suulise sõna — vestluste, ettekannete, loengute, miitin- gukõnede —, kui ka trükisõna — ajakirjanduse, kirjanduse — kaudu, samuti ringhäälingu, televisiooni, kino jm. vahendusel. Prop- aganda- ja agitatsioonikõnel on nõukogude ühiskonnas laialdane levik ja eriline tähtsus. Seepärast on neile pühendatud käesolevas raamatus eripeatükk.

Oluline osa on ka pidulikel puhkudel peetavatel miitingu-, aktuse- ja lauakõnedel, mille hulka kuuluvad tähtpäevakõned, matuse- ja leinakõned. Tähtpäevakõnesid peetakse riiklikel

pühadel (oktoobripühadel, maipühadel, vabariigi vm. aastapäeval), aga ka muudel tähtpäevadel (naistepäeval, õpetajatepäeval jt. päevadel) ning erisündmuste puhul (hoone nurgakivipanekul, kunstnäituse avamisel, kooli lõpuaktusel, kõrgkooli ava- ehk immatrikulatsiooniaktusel, auväärsetele külalistele).

Ulatusliku sündmuse puhul toimuv tähtpäevakõne esitatakse suuremal rahvakogunemisel — miitingukõnena, enamik aga aktusekõnena või pidulikul koosviibimisel laua kõnena. Sündmuse ulatusest ja tähtsusest sõltub ka, kes on esineja. Rahvusvahelise või riikliku sündmuse puhul on selleks juhtiv riigi- või parteitegelane ja niisugune kõne võib sisaldada ka laialdase tähendusega aruande- või programmkõne sugemeid. Rõhuv enamik neist kõnedest toimub aga n.-õ. keskmisel tasemel ja sellise kõne pidamise vajadus võib esineda väga paljudel. Kõik need kõned on seoses ühe või teise rõõmsama sündmusega, mis määrab ka nende esitusviisi. Nimetatud kõned olgu küllalt lühikesed, esitusviisilt aga heatahtlikud. Ei sobi neis kõnedes hakata käsitlema puudusi (selleks on ju piisavalt võimalusi argipäevases tööahkonnas!). Küll tuleb rõhutada seniseid saavutusi, — kuid napolisõnaliselt ja võimalikult ilma statistikata. Puududa ei tohi vahetu pöördumine ja tervitussõnad. Teretulnud on neis kõnedes ja sõnavõttudes huumor. Üksikisikule pühendatud juubelikõne võib kujutada endast ka biograafilist kõnet, kuid väga kokkuvõtlike eluloandmetega.

Tunduvalt raskem on pidada matusekõnet lahkunu kirstu juures, hauakõnet, leinakõnet üldtuntud isiku leinaaktusel või mälestuskõnet surma- või leina(aasta)päeval, pärjapanekul. Ka niisugune esinemine võib kujutada endast biograafilist kõnet, kus rõhutatakse lahkunu ühiskondlikku panust ja lausutakse lohutussõnu vahetuile leinajaile.

Ametikõne

Ametikõne on ühe või teise isiku kutsetöös vajaminev avalik kõne. Õpetajal ja kõrgkooli õppejõul, õigusteadlasel, perekonnaseisuametnikul, raadio- ja televisioonijakirjanikul ning mitmetel teistel on ametikõne sageli kutsetöö põhiosa. Seetõttu nende kutsetöö edukus sõltub suurel määral ka kõneosavusest.

Mõnel ebaõnnestunud ametikõnel, näiteks advokaadi esinemistel, võib olla vahetu tagajärg. Kooliõpetaja puuduliku kõneosavuse tagajärjed ilmnevad alles pikema aja möödudes. Perekonnaseisuametniku mannetu ametikõne abielu sõlmimisel ei tarvitse hoopiski põhjustada abielulahutust. Siiski võib abielurahvas eluaeg meenutada pettumuse või muigega nende elu ülevama hetke pidulikkuse varjutust. Vähesel kõneosavusega reporteril, kommentaatoril või teisel ajakirjanikul vaevalt saab olla soovitud edu oma töös.

Ametikõnel on oluline osa paljudel teistelgi tööaladel, eelkõige juhtivate töötajate tegevuses. Sageli tuleb mõnelgi esineda aru-

andekõnega juhitava asutuse või töölõigu saavutustest, ettekandega tööülesande lahendamisest, tuleb suunava kõnega selgitada alluvaile nende ees seisvaid ülesandeid, esineda sõnavõtuga ühe või teise küsimuse arutamisel, aeg-ajalt mõndagi koosolekut juhatada. Kõigil neilgi ametikõnedel võivad olla kaalukad tulemused, halval juhul aga võivad nad põhjustada tõsise ürituse ebaõnnestumise.

Otsese kutsetegevusena peetava ametikõne kestus, ülesehitus, esituslaad ja muud tunnused määrab töö iseloom.

Kutsetöös kaudselt vajalikud ametikõned olgu võimalikult lühikesed, asjalikud, täpsed ja selgesti ning laitmatult sõnastatud. Neis ei tohi esineda põhjendamatuid etteheiteid, hoopiski mitte solvanguid või isiklikke kallaletunge. Küll aga võiks neisse põimida lühikest muhedat nalja, et vältida asjakäigu liiga tüütavaks minekut ja kõita kuulajate tähelepanu.

Kohtukõne

Kohtukõne on üks vanemaid kõneliike, mille alged ulatuvad antiikaega. Et kohtukõnet käsitletakse üksikasjalikumalt käesoleva raamatu viimases peatükis, nimetatagu siin vaid mõningaid tema alaliike. Kohtukõnesid peetakse riikliku kohtu kõigis astmes. Nende hulka kuuluvad prokuröri ja ühiskondliku süüdistaja süüdistuskõne, advokaadi ja ühiskondliku kaitsja kaitsekõne, mis teatavas mõttes on oma olemuselt ametikõned, kohtualuse nn. viimane sõna, kohtunike ja rahvakaasistujate, süüdistajate ja kaitsjate ning ekspertide küsimused ja avaldused kohtumenetluse käigus.

Teatmekõne

Teatmekõne kui inimteadmiste üleandmise vahend ongi see avalik kõne, mis seoses tänapäeva teatmetulva kiire kasvuga omandab üha suurema tähtsuse.

Teatmekõne alaliikideks on mitmesugused loengud — akadeemiline loeng, populaarteaduslik loeng, õppeloeng, kooliloeng, teaduslikud ettekanded, teaduslikud kõned — kaitsekõned ja vastuväitekõned, teaduslikud sõnavõttud ja avaldused, samuti ka õppeja selgituskõned — koolitunnis, eksamil, ning mitmed muud teadmiste vahetamist hõlmavad avalikud esinemised.

Akadeemiline loeng on üks õppetöö liike kõrgkoolis. Oma praegusel kujul pärineb ta keskaja ülikoolist. Akadeemiline loeng tekkis õppejõu poolt raamatu ettelugemisena, millele lisandusid selgitavad märkused, hindav arutelu, õppejõu enda seisukohade väljendamine. Õppeaine vaba ja mälust esitamise iseloomu omandas akadeemiline loeng alles XVIII sajandil. Algul peeti loen-

gud tavaliselt ladina keeles, möödunud sajandist alates aga rahvuskeeles.

Akadeemilised loengud on sariloengud, mille käigus esitatakse pikema ajavahemiku jooksul järk-järgult teatud õppeaine kogu sisu. Kõik sarja kuuluvad loengud peavad olema üksteisega kindlas seoses. Aine esitatakse neis rangelt jätkuva mõttearendusena. Ehkki õppeaine antakse edasi kogu loengusarja jooksul, peaks ka iga üksik loeng moodustama teatava terviku. Akadeemilisele loengule on omane põhjalikkus ja teaduslikkus, samuti kindlad ajalised raamid. Lisaks kirjanduses leiduvale pakub akadeemiline loeng ka õppejõu enda seisukohti ja uurimistulemusi. Kõik sarja kuuluvad loengud peavad olema võimalikult ühtlasel tasemel ja tuginema ühtsele rangele metoodikale — aine käsitusviisile. Aine loogiline ja ajalooline arendus olgu omavahel kooskõlas. Akadeemiline loeng peab olema ka kasvatuslik ja arendama kuulajais iseseisva mõtlemise oskust. Akadeemilise loengu kohta kehtivad kõik need loengu ja üldse avaliku kõne suhtes kehtivad põhinõuded, mida käesolevas teoses käsitletakse.

Populaarteaduslik loeng on olulisemaid teadmiste levitamise vorme ning on saanud eriti omaseks nõukogude ühiskonnas. Populaarteaduslikest loengutest räägitakse üksikasjalikumalt käesoleva raamatu eripeatükis. Siin olgu vaid märgitud, et populaarteaduslikke loenguid peetakse kõikvõimalikke inimteadmisi hõlmavates küsimustes, mistõttu nende mitmekesisus on väga suur. Selle liigi hulka kuuluvad ka teaduslikku fantastikat käsitlevad ulmekõned, milles esineja, lähtudes tänapäeva teaduse ja tehnika saavutustest manab kuulajaile kujutluse tulevikust.

Õppeloengud on loengud eriteadmiste omandamiseks või teadmiste täiendamiseks korraldatavate kursuste kuulajaskonnale. Nende iseloom sõltub kuulajaskonna tasemest ja õpingute eesmärgist. Nende kohta kehtivad nõuded ühtivad mitmeti akadeemilise ja populaarteadusliku loengu suhtes esitatud nõuetega.

Õppeloengutele on lähedased kooliloengud, mida peetakse koolitunnis. Nende esituslaadi ja metoodilise eripära määrab õppeaine olemus, õpilaste eelteadmised ning arengutase. Ajaliselt on kooliloengud küllaltki piiratud (10—30 minutit). Õpetaja esituslaad peab olema võimalikult selge, kasutatav sõnavara õpilastele tuntud, uued sõnad aga tuleb kohe selgitada. Nõutav on pidev tagasiside klassiga, mille abil õpetaja saab juhtida õppeprotsessi, suunata õpilaste tunnetuslikku tegevust. See saavutatakse klassile kontrollküsimuste esitamise ning kohese kinnistamise teel. Nii mõnigi kord võib kooliloeng muutuda vahepeal vestluseks, kus pedagoog arutab koos klassiga esilekerkinud probleeme, ergutab õpilaste iseseisvat mõtlemist. Erilist tähtsust omab kooliloengus kasvatuslik suunitus. Õpetaja esinemine peab olema õpi-

lastele heaks eeskujuks ning ajendama neid kõneosavuse omandamisele.

Teaduslik ettekanne erineb loengust aine kitsapiirilisema ja enamasti ka sügavama käsitluse poolest. Neid esitatakse teaduslikel kongressidel, konverentsidel, sümposiumidel, seminaridel. Nad on pühendatud mingile üksikküsimusele mingis teaduse valdkonnas ja eeldavad asjatundlikku kuulajaskonda. Teaduslik ettekanne käsitleb uusi uurimistulemusi, uut uurimismetoodikat, ka uusi hüpoteese, ja on seega teaduse edasiarenduseks. Erinevalt loengust, järgneb ettekandele arutelu, mille käigus sageli kujuneb vaidlus.

Uhe eriliigi teaduslikest ettekannetest moodustavad koondettekanded ehk teaduslikud aruanded. Need käsitlevad teadlaste kollektiivi või teadusliku asutuse — kõrgkooli, uurimisinstituudi — uurimistulemuste kokkuvõtet, mingi ühise uurimistöö tulemusi. Ka siin esitatakse uusi, seni avaldamata järeldusi, saavutusi, avastusi, ka hüpoteese. Teaduslike asutuste juubelite puhul peetakse aga teaduslikke tähtpäevakõnesid, milles antakse üldistatud ülevaade pikaajast teaduslikust tööst ja tutvustatakse edaspidiseid töösuundi.

Teaduslikest kõnedest mainitagu doktori- või kandidaativäitekirja kaitsmisel esitatavat kaitsekõnet ja sellele järgnevaid oponentide vastuväitekõnesid, samuti ka kõrgkooli diplomitöö või diplomiprojekti kaitsmisel esitatavat kaitsekõnet. Need kõned on eelnevalt väga hoolikalt sõnastatud ja peavad piirduma ainult kõige olulisemate põhjenduste ning järelduste esitamisega. Ajalt on nad piiratud. Ka väitekirja kaitsmisel kerkib arutelu, harvemini vaidlus, diplomiprojekti või diplomitöö kaitsmisel aga ainult esitatud küsimusi selgitavad vastuskõned.

Teaduslik avaldus erineb teaduslikust ettekandest selles, et ta on lühem, temas puuduvad üksikasjalikumad põhjendused ja tõestused ning sageli hõlmab vaid esialgseid andmeid, mis alles nõuavad täpsustamist. Sellest hoolimata on teaduslik avaldus väga konkreetne. Ka temale järgneb tavaliselt arutelu ja vaidlus, millest selgub probleemi edasiarenduse vajalikkus, suund ja võimalikkus.

Teaduslike arutelude ja vaidluste käigus esitatakse teaduslike sõnavõtte. Erinevalt ettekannetest ja avaldustest, on need varem ette valmistamata, sõnastamata. Ka teaduslikud sõnavõttud olgu lühidad, konkreetsed.

Selgituskõnede hulka tuleks arvata väitekirja või diplomiprojekti kaitsmisel esitatavad vastuskõned — põhjendused ning eksamivastused. Neile on omane olukorrast tulenev kõneleja eriline ärevus ja vajadus iga sõna rangelt kaaluda. Nende selgituskõnede esitamisel ei tarvitseks asjatult kiirustada. Enne mõtelda ja siis ütelda!

Olmekõne

Olmekõne hõlmab perekondlikel sündmustel peetavat kõnet, mille alaliikideks on õnnitluskõned (varrudel, sünnipäeval, kooli lõpetamisel, kihluspeol, pulmas), tänukõne — tervitatava vastuskõne, ja mälestuskõned (matusekõne, hauakõne, kaastundekõne). Üksikasjalikumalt on olmekõnet käsitletud käesoleva raamatu eripeatükis.

2. KÕNE LIIGITELU KÄSITLUSVIISI JÄRGI

Avalikuks kõneks nimetame ulatuslikumat suulist mõtteavaldust teatava hulga inimeste ees, selleks, et neile midagi avaldada, midagi teatavaks teha, neid mõjutada. Sõltuvalt mõtteavalduse sisust, ajast, kohast ja muudest tingimustest võib eristada mitmesuguseid aine käsitusviise.

Kõne* on üks üldisemaid käsitusviise suulises mõtteavalduses. Sageli esineb sõna *kõne* ka suulise mõtteavalduse üldnimetusena, kusjuures tema alaliike täpsustab liitsõnana esineva nimetuse eessõna (vrd. mitmeid selles teoseski leiduvaid põhisõnast *kõne* moodustatud liitsõnu: propagandakõne, agitatsioonikõne, ametikõne, kohtukõne, teatmekõne, olmekõne, lauakõne, õppekõne jms.).

Ettekanne on mingi (peamiselt uurimusliku või loomingu- lise iseloomuga) küsimuse lahendamisel saavutatud tulemuste, lahendamisviiside jms. ning tavaliselt ka neist järelduvate tulevikukavatsuste suuline teatavakstegemine.

Avaldus (ka teade) on sisult sama, mis eelmine, kuid enamasti lühem, ilma põhjendusi ja üksikasju esitamata.

Aruanne (ka aruandekõne) on mingi peamiselt ametalase tegevuse või ülesande täitmise käigu ja tulemuste suuline teatavakstegemine.

Loeng on üks teatmekõnes esinevaid aine käsitusviise. Ta on mingi üksikküsimuse või küsimusteringi suuline esitamine järjekindla mõttearendusena. Ettekandes, avalduses, aruandes, ka mõnda liiki kõnes esitatakse sootuks uusi, varem avaldamata andmeid ja teadmisi. Erinevalt nendest käsitletakse loengus põhiliselt niisuguseid teadmisi, mis on juba varem tuntud, osutuvad aga uudseteks antud kuulajaskonnale. Loeng nõuab küsimuste asjalikku, kindlatel andmetel põhinevat esitust.

Loengu alaliikideks on akadeemiline, populaar-teaduslik ja õppe- loeng (kooliloeng).

Referaat on ühe või mitme kirjandusallika põhjal esitatav suuline lühikokkuvõte.

* Siin on jäetud käsitlemata nii selle kui ka teiste sõnade muud võimalikud tähendused.

Instruktaaž ehk juhenduskõne on mingis olukorras nõutavat käitumis- või tegutsemisviisi käsitlev selgitus.

Reportaaz on tavaliselt ringhäälingu või televisiooni kaudu ülekantav sündmuskäigu kirjeldus.

Intervjuu on harilikult samal teel edasiantav, kellegi isiku küsitlemisel põhinev arvamuseavaldus või asjaolude selgitus.

Improvisatsioon ehk vabakõne on ilma otseste ettevalmistusteta toimuv, vahetult kõnelemise käigus sõnastatav suuline esinemine. See vorm on olmekõne üks põhilisi käsitusviise, kuid teda võime kohata ka teistes kõneliikides. Improviseerimine nõuab kõnelajalt häid eelteadmisi ning laitmatut kõneosavust.

Vestlus on kahetähenduslik mõiste. Ühelt poolt mõistetakse vestluse all vabamas sõnastuses ja tavaliselt hubases olukorras toimuvat ning peamiselt isiklikel mälestustel, elamustel ning kogemustel põhinevat käsitusviisi. Koolitöös on aga vestlus õppematerjali esitamise dialoogivorm, mille kohaselt õpetaja, tuginedes õpilaste eelteadmistele või praktilistele kogemustele, juhib õpilasi küsimuste ning nendele antavate vastuste abil uute teadmiste juurde.

Didaktika eristab kolme liiki õppevestlust — informeerivat (õpetaja esitab uut materjali küsimuste-vastuste vormis), heuristilist (õpilased viiakse loogilise arutelu teel uute teadmiste moodustamisele) ja reprodutseerivat, mida kasutatakse peamiselt õppematerjali kordamisel ning kinnistamisel.

Jutustus on tavaliselt mingi sündmuse, juhtumi või olukorra kirjeldus, kus kõneleja kasutab elamuslikkuse saavutamiseks ilukirjandusele omaseid stiilivõtteid (kirjanduslikud kujundid, otsene kõne, pinge tõus ning selle kulmineerumine jutustuse lõpul jne.).

Sõnavõtt on isikliku seisukoha või arvamuse avaldamine, täiendavate andmete ja asjaolude teatavakstegemine mingi küsimuse käsitlemisel koosolekul, nõupidamisel, konverentsil vm. Sõnavõtt olgu hästi lühikene, asjalik ja selgesti väljendatud.

Ettepanek on enamasti sõnavõtu lõpul esitatav soovitus küsimuse lahendamiseks. Ettepanek olgu lühidalt ja täpselt sõnastatud.

Arutlus laiemas tähenduses on ettekandele, kõnele, aruandele järgnev mõttevahetus, kitsamas tähenduses aga selle mõttevahetuse käigus esinev üksikasjalikum ja küsimust mitmekülgsemalt käsitlev sõnavõtt.

Väitlus ehk vaidlus laiemas tähenduses on ettekandele, kõnele, aruandele järgnev vastandlikke seisukohti hõlmav mõttevahetus, kitsamas mõttes aga ka vaidluskõne — üksiksõnavõtt selles mõttevahetuses. Väitlust on üksikasjalikumalt käsitletud käesoleva raamatu eripeatükis.

Vastuskõne, ka küsimustele vastamine on kõneleja täiendav, selgitav sõnavõtt esitatu kohta kuulajailt saanud küsimustele, aga ka sõnavõtt enda seisukoha kaitsmiseks väitlusel, arutlusel.

Aktusekõne esitatakse pidulikus õhkkonnas — pidulikul koosolekul. Ta peab sisult ja sõnastuselt vastama sellele olukorrale ja ka sündmuse iseloomule, meeleolule. Piduliku olukorra tõttu ei tohiks aktusekõne olla pikk.

Lauakõne esitatakse pidulikul koosviibimisel, külaliste vastuvõtul. Eriline osa lauakõnedel on olmekõnes. Peale väheste erandite on nad improvisatsioonilised vabakõned. Selline lauakõne olgu lühike ja sündmuse meeleolu kohane.

3. KÕNE LIIGITELU KÄSITLUSLAADI JÄRGI

Aine käsituslaadi avalikus kõnes määrab selle otstarve või eesmärk, see taotlus, mis kõnelema ajendab. Sellest lähtudes võiks eristada järgmisi käsituslaade, mida iseloomustab vastav eesmärk või otstarve:

teadaanne — millestki teatamine, millegi või mingi asjaolu teatavakstegemine,

teadustus — teadustamine ehk korduvalt teadete andmine, kirjeldus ehk kirjeldav kõne — mingi asja või seadme kirjeldamine, tema välistunnuste ja omaduste teatavakstegemine või jutustus sellest, kuidas leidis aset mingi juhtum või toimus mingi sündmus,

selgitus ehk selgituskõne — seletuste andmine mingi seadme või masina tööpõhimõtte ja tegutsemisviisi kohta, mingi küsimuse, nähtuse või asjaolu selgitamine,

meenuetus — mingist ammu toimunud sündmusest või juhtumist jutustamine, vestlemine,

esitlus — kellegi isiku tutvustamine kuulajatele,

iseloomustus — kellegi kohta lähemate andmete esitamine ja hinnangu andmine,

arvustus — mingi eseme, nähtuse, teo, teose, loomingu hindav arutlemine,

kriitika — sama mis arvustus, kuid kitsamas tähenduses ka kellegi kohta laitva hinnangu esitamine, kellegi taunimine,

kommentaari — seletav märkus või lühisõnavõtt,

suunav kõne — kuulajate juhtimine mingile eesmärgile või tegevusele,

veenmiskõne — kuulajate milleski veenmine, neid milleski uskumapanek, kõneleja arvamusele või seisukohale võitmine.

innustuskõne — kuulajate innustamine, neis vaimustuse äratamine,

üleskutse — kuulajate kaasakutsumine mingile tegevusele, kihutus kõne — kuulajatel tegevuskõhu äratamine, nende õhutamise mingile tegevusele,

väitlus ehk vaidluskõne — väitlusel, vaidlusel enda seisukohtade põhjendamine ja vastase vaadete kummutamine.

4. KÕNE LIIGITELU LÄHENEMISVIISI JÄRGI

Et avalik kõne täiel määral mõjule pääseks, tuleb tingimata valida õige lähenemisviis sõltuvalt kuulajaskonnast. Tuleb arvestada kuulajaskonna vanusejärku, haridustaset, kutse- ja eriala, koosseisu, iseloomu, aga ka meeoleolu ja häälestatust.

Viiks pikale selgitada üksikasjalikult kõikvõimalikke lähenemisviise igasuguse kuulajaskonna puhul. Seepärast piirduetakse siin vaid eri kuulajaskondade üldiseloomustusega.

Vanusejärkudest mainitagu põhilistena: noori, täiskasvanuid, eakaid.

Noortele tuleb kõnelda lühemalt, lihtsamalt, põnevamalt. Ent noori omakorda tuleks veelgi eristada ea järgi: mudilasi ja koolieelikuid, nooremat kooliiga, murdeas alaealisi, noorukeid. Eristada tuleb ka poisse ja tüdrukuid. Igaühele neist tuleb läheneda erilaadiliselt, pidades silmas nende erisugust taipu, tähelepanu, huvideringi, püsivust, suhtumist kõneldusse ja ka kõnelejasse.

Täiskasvanutele on kohaldatavad kõikvõimalikud avaliku kõne liigid. Käesolevas teoses ongi käsitletud eelkõige just täiskasvanuile peetava avaliku kõne suhtes esitatavaid nõudeid.

Eakate kuulajatena on siin mõeldud peamiselt pensionäre.

Haridustaseme järgi tuleb eristada alg-, kesk- ja kõrgema haridusega kuulajaskonda. Algharidusega kuulajale tuleb kõnelda lihtsamalt, lisaks põhimõistetele selgitada ka hädavajalikke kõrvalmõisteid. Mittehädavajalikke kõrvalmõisteid ja eriväljendeid aga tuleb vältida. Kesk- ja kõrgema haridusega kuulajaile, seevastu, võiks niisugune küsimusele lähenemine osutada igavaks.

Silmas tuleb pidada ka kuulajaskonna kutse- ja eriala, millest sõltub nii lähenemisviis kui ka ainevalik.

Suhteliselt lihtsamaks osutub õige lähenemisviisi leidmine, kui on alaline ja ühtne kuulajaskond — õpilased koolis, üliõpilased kõrgkoolis, mingi kursuse kuulajaskond, teatud asutuse töötajad, kelle ees on korduvalt esinetud, kelle teadmised, huvi ja suhtumine on kõnelejale tuttavad. Sootuks raskem on aga esineda ajutisele, või koguni juhuslikule segakuulajaskonnale, kelle hulgas leidub mitmes vanuses, mitmesuguse haridusega, eri huvidega inimesi.

Kuulajaskonna õige arvestamine ning temast tulenevalt õige ja sobiva lähenemisviisi valik on üks põhilisi avaliku kõne õnnestumise eeldusi.

5. KÕNE LIIGITELU ESITUSVIISI JÄRGI

Aine esitusviisi määrab eelkõige üritus, kus avaliku kõnega esinetakse. Piirdugem mõnede olulisemate näidetega.

Koosolekuid, nõupidamisi on mitmesuguseid. Neil

peetakse kõnesid, tehakse ettekandeid, esitatakse aruandeid, mille kõigiga tavaliselt kaasneb mõttevahetus, arutelu, esineb sõnavõtte, ettepanekuid. Esitusviisi iseloomustab siin asjalikkus, tööõhkkond.

Miiting on suure osavõtjate arvuga rahvakoosolek, mis enamasti toimub vabas õhus. Põhiliselt peetakse seal ühiskondlik-poliiitilisi kõnesid, mis käsituslaadilt on innustavad, üleskutsuvad, tegevusele õhutavad. Esitusviisi iseloomustab lühike ja selge ütlemine, jõuline hääldus, kaasakiskuv käitumisviis.

Aktus on pidulik koosolek, kus peetakse juubeli- ja tähtpäevakõnesid. Olukorra pidulikkus tingib lühidat, ülevale meeoleolu kohast esitusviisi, leinaaktuse murelik, summutatud, puhuti rusuv meeoleolu aga vastupidist.

Kongress, konverents oma ulatuslikuma haarde ja suurema tähtsuse tõttu nõuavad eriti asjalikku ja üldistavat esitusviisi, ega luba pisiasjadesse laskumist. Teaduslik kongress ja konverents tingivad tõsiteadusliku esitusviisi.

Sümposium on teaduslik nõupidamine kitsapiirilistemade küsimuste arutamiseks, mis eeldab sügavamat, üksikasjadesse tungivamat esitusviisi.

Seminar üliõpilaste praktilise harjutustunnina kõrgkoolis nõuab ka sellele vastavat õpingulaadset, teaduslik seminar, seevastu, rohkem loomingulist esitusviisi.

Õping (olgu akadeemiline loeng kõrgkoolis, õppeloeng kursusel, kooliloeng, populaarteaduslik loeng, vestlus vm. esinemine kultuurikoolis, rahvapäikoolis, või mujal) eeldab esitusviisi, mis peaks olema elav, ladus, järjekindel, nii et kuulajad materjali võimalikult hästi mõistaksid ja omandaksid.

Pressikonverents jaguneb õigupoolest kahte ossa. Algul selle korraldaja teeb teadaande laadi avalduse või esitab selgituse, milles annab lühida ülevaate käsitletava küsimuse või sündmuse sisust. Sellele järgneb täiendav selgitus vastuskõnedena osavõtjailt saabunud küsimuste põhjal. Esitusviisi määrab siin, ühelt poolt, tavaliselt aset leidev teatav elevus, teiselt poolt aga ka aja piiratus.

Koosviibimistel, vastuvõttudel, peolauas esineb tavaliselt ülev meeoleolu. See määrab ka neil viljeldava avaliku kõne iseloomu ja esitusviisi. Avaliku kõne ülesanne siin suurelt osalt selles seisnebki, et ülevat meeoleolu luua, säilitada ja tõsta.

6. KÕNE LIIGITELU ESITUSLAADI JÄRGI

Esituslaad sõltub esituspaigast ja esineja kasutada olevatest vahenditest.

Avalik kõne võib toimuda vahetult kuulajate ees viibides või kaudselt — ringhäälingu, televisiooni, traathäälingu vahendusel.

Vahetu esinemine

Vahetult kuulajate ees võidakse kõnelda vastavalt sisustatud eriruumis, mingis tavalises ruumis või ka väljas.

Eriruumideks on lektoriumid, eriauditooriumid, kultuuri- ja rahvamajade ning klubide loenguruumid, kooli vm. õppeasutuse eriklassid ja õppekabinetid. Neis leidub rohkem või vähem täiuslik erisisustus: kõnepult ja peamiselt teatmekõne näitlikustamiseks vajalikud seadmed. Suuremas ruumis võivad leiduda ka helivõimendusseadmed, tõlkeseadmestik, kõnekestusesignalisatsioon. Eri-ruumi sisustus peaks olema esinejail aegsasti teada ja seda tuleks alati oskuslikult kasutada. Selle mitmekülgne kasutamine pakub laialdasi võimalusi esituslaadi täiustamiseks — esitatu näitlikustamise teel.

Enamikul juhtudel esinetakse siiski tavalises ruumis. Puhuti on otstarbekas niisugust ruumi esinemise jaoks kohandada — ajutiseks mõnede hädavajalike seadmetega sisustada. Vastavalt olukorrale tuleb valida sobiv esituslaad nii näitlikustamise osas, kui ka esineja asupaiga valiku ja helivõimenduse mõttes, hääle sobitamises ruumi omadustega (häälevaljuse ja hääldamis-kiiruse mõttes).

Isesugune esituslaad tuleb valida v a l j a s, v a b a s õ h u s e h k n.-õ. lageda taeva all kõneldes. Siin tuleb arvestada suuremat hääle hajumist, tuule ja kõrvalmürade mõju. Suurematel rahvakogunemistel on tugev helivõimendus vältimatu. See aga nõuab kõnelemist mikrofoni ees seistes.

Esinemine mikrofoni ja kaamera vahendusel

Lõpuks mõni sõna ka kaudse ehk stuudiost esinemise kohta. Ringhäälingu ja traathäälingu kaudu kõneldes viibib esineja sageli s t u u d i o s, vahel üksinda, vahel koos teadustaja või reporteriga. Kuulajaid ta ei näe. Harjumatu esinejale on selline olukord ebamugav, mida veelgi süvendab stuudios valitsev hauavaikus. Viibides stuudios kahekesi on olukord veidi soodsam. Siin tuleb esinemist käsitada kahekesi vestlemisena ja sellest lähtudes valida ka esituslaad — kõnelda tavalise häälega, mitte kiirustades, mitte kartes meenutusest tulenevaid vaikushetki. Veelgi ebamugavam on üksinda stuudios viibides. Tundub imelikuna «seinale» kõnelda. Häirivalt mõjuvad ka värvivalgussignaalid, või mikrofoni sisselülitamise vajadus. Niisuguses olukorras võib tekkida veelgi suurem rambipalavik kui kuulajate ees seistes. Olukorra leevendamiseks tuleb manada kuulajad endale ette kujutluse teel. Veidi rahustavalt mõjuvad ka läbi vaateakna foonikast paistvad isikud. Enamasti esitatakse sel juhul kirjalikult ettevalmistatud teksti, mida tuleks lugeda rahulikult, tavalise häälega, kiirustamata, ilma mingi võltspaatoseta. Rahustatagu end sellega, et tänapäeval toi-

muvad ring- ja traathäälingu saated peaaegu eranditult helilindilt. Seetõttu võib segimineku korral üksikuid kohti korrata. Hiljem lõigatakse need komistused lindist välja.

Ega palju mugavam enesetunne pole vilumatul esinejal ka televisioonistuudios kaamera ees. Lisanduvad veel esinejale suunatud kaamerad, pimestavad helgiheitjad ja kuumus. Ent selleski olukorras tuleb tunda end peremehena. Teadmine, et tahetakse oma tõelistele kuulajatele (kes siin kõnelejat, erinevalt ringhäälingustuudios kõnelejast, ka näevad) midagi huvitavat ütelda või jutustada, peaks enesekindluse tagasi andma. Pealegi eelnes ju saatele ka proov umbes sama «hirmuäratavas» olukorras, kus ometi kogu esinemine laabus. Siingi tuleb esineda loomulikuna, nagu alati inimeste hulgas.

Avaliku kõne ettevalmistamine ja kavastamine



Kas enne esinemist tegi vaja spetsiaalselt kõneks valmistada? Kas ei tundu hoogne, kaastekiskuv, veeney, vaimukusest sädelev kõne kuulajatele heles loominguks, andeks, oma ala hästi tundva inimese spontaanset esinemistena.

Tegelikult on ettevalmistamata esinemine nii hilgustükk kui ka hoolimatus kuulajate suhtes. Kõnekunsti ajaloo ei ole ühtegi nimekat kõnemeest, kes poleks oma esinemisteks vaeva näinud, eelnevalt hoolsalt töötanud, et kuulajaid kõlta. Vana-Kreeka tuntumast oratorist Demosthenesest teame, et ta tegi tõsiselt tööd, enne kui sõandas astuda kuulajate ette. Kui Demosthenesele tema poliitilised vastased ette heitsid, et ta kõne lehkavat lambisuitsu järele, vastas orator, et ta loob seda märkust enesele kiituseks. Lugupidamises rahva vastu ei saavat ta pidada ühtegi vaeva ega pingutust liiga suureks, et rahvast oma kõnedega teada.

Krooma kirulus kõnemeest Cleoro lootas iga oma kõne mitu korda läbi, enne kui ta sellega avalikkuse ette astus.

Eesti keeles ümardud vanimss kõnecskuse õpikus (1886) antakse algajale esinejale nõu: «Kõnepidamiseks on ennasti tarvis ettevalmistada, iseäranis tehku seda niisugune kõneleja, kes asjaga veel mitte väga harjunud ei ole. Vähemalt on tarvis kõne peapunktid järjestiku paberi-lehekese peale ülesse tähendada, mida siis kõnelemise ajal näpu vahel võib pidada. Ettevalmistamata kõnet võib üksnes see pidada, kellel kõnelemiseks iseäranis anne ja kes asjaga täiesti harjunud on. Väga põlastav on, kui kõneleja kõnes kinni jääb ehk alalistele mõtete ja ütelduste järele piab angeldama, endisi ütlusi korrates, ümisedes ehk «heakene külli» üteldes. Niisugune kõne on kuulajate kõrvadele pliiuks, kõnelejale enesele aga vaevaks ja häbiks. Seepärast enne kui räägitaakse, teatagu ikka, mis ja kuidas rääkida tahetakse.» («Pildid kõned ja laulud ning muud tähendused pidu kohta», Rakvere, Trükitud G. Keitsi kirjade ja kuluga 1886, lk. 3—4.)

Kapitalistliku ühiskonna ideoloogid, taotledes oma esinemisega rahvahulkade mõjustamist, nõudsid kõnelejailt hoolsat tööd esinemiseks. Harold Ford kirjutab: «Olgu kõneleja anne ja võimed millised tahes, omelt ei tule ta kunagi toime hoolika ettevalmistuseta. Koosnega tema kuulajaskond herillastest või lihtinimestest, kõik

Kas enne esinemist ongi vaja spetsiaalselt kõneks valmistuda? Kas ei tundu hoogne, kaasakiskuv, veenev, vaimukusest sädelev kõne kuulajatele hetke loominguna, andeka, oma ala hästi tundva inimese spontaanse esinemisena.

Tegelikult on ettevalmistamata esinemine nii julgustükk kui ka hoolimatus kuulajate suhtes. Kõnekunsti ajaloo ei ole ühtegi nimekat kõnemeest, kes poleks oma esinemisteks vaeva näinud, eelnevalt hoolsalt töötanud, et kuulajaid köita. Vana-Kreeka tuntumast oraatorist Demosthenesest teame, et ta tegi tõsiselt tööd, enne kui sõandas astuda kuulajate ette. Kui Demosthenesele tema poliitilised vastased ette heitsid, et ta kõne lehkavat lambisuitsu järele, vastas oraator, et ta loeb seda märkust enesele kiituseks. Lugupidamisest rahva vastu ei saavat ta pidada ühtegi vaeva ega pingutust liiga suureks, et rahvast oma kõnedega teenida.

Rooma kuulus kõnemees Cicero töötas iga oma kõne mitu korda ümber, enne kui ta sellega avalikkuse ette astus.

Eesti keeles ilmunud vanimas kõneoskuse õpikus (1886) antakse algajale esinejale nõu: «Kõnepidamiseks on ennast tarvis ettevalmistada, iseäranis tehku seda niisugune kõneleja, kes asjaga veel mitte väga harjunud ei ole. Vähemalt on tarvis kõne peapunktid järjestiku paberi lehekese peale ülesse tähendada, mida siis kõnelemise ajal näpu vahel võib pidada. Ettevalmistamata kõnet võib üksnes see pidada, kellel kõnelemiseks iseäranis anne ja kes asjaga täiesti harjunud on. Väga põlastav on, kui kõneleja kõnes kinni jääb ehk alaliste mõtete ja ütluste järele piab angeldama, endisi ütlisti korrates, ümisedes ehk «heakene küll» üteldes. Niisugune kõne on kuulajate kõrvadele piinaks, kõnelejale enesele aga vaevaks ja häbiks. Seepärast enne kui räägitakse, teatagu ikka, mis ja kuidas rääkida tahetakse.» («Pidu kõned ja laulud ning muud tähendused pidu kohta», Rakvere. Trükitud G. Keitsi kirjade ja kuluga 1886, lk. 3—4.)

Kapitalistliku ühiskonna ideoloogid, taotledes oma esinemisega rahvahulkade mõjustamist, nõudsid kõnelejailt hoolsat tööd esinemiseks. Harold Ford kirjutab: «Olgu kõneleja anne ja võimed milised tahes, ometi ei tule ta kunagi toime hoolika ettevalmistuseta. Koosnegu tema kuulajaskond haritlastest või lihtinimestest, kõik

nad on selleks võimelised, et teha vahet rikkaliku laua ja tühjade aganate vahel.» (J. Rummo. «Kõneoskus. Teoreetilisi lähtekohti ja praktilisi juhiseid», Tallinn 1932, lk. 39.) Norra kirjanik ja poliitikategelane B. Björnson väitis isegi, et avalikku kõnet pidada ettevalmistamata on niisama hea kui minna tänavale püksata.

Ükski hea suuline esinemine ei sünni ettevalmistuseta. Vastupidine väide põhineb näivusel, sest nn. eksprompt ettekanne seletub kas ülikiire ettevalmistusega või varem ettevalmistatud materjali kiire rakendamisega. Hästi improviseerida suudavad ikkagi erakordse eruditsiooni, suurte teadmiste ja paljude kogemustega kõnelejad. Nõukogude kõnemeestest olid sellised omadused A. Lunatšarskil, kes näiliselt väga kiiresti valmistus oma kõneleks. Esinedes M. Gorki külaskäigu puhul 1928. a. Suures Teatris, jäi tal ettevalmistusaega 40 minutit. Sügav analüüs M. Gorki loominguale, tema osale maailmakirjanduses, leidis ometi meisterlikku esiletoomist. Kui hiljem A. Lunatšarskilt küsiti, kuidas ta suutis peaaegu ettevalmistuseta nii hiilgavalt esineda, vastas ta: «Selleks ettekandeks valmistusin ma kogu elu.»

Tavalisel kõnelejal, eriti aga algajal, tuleb kõne hoolikalt läbi mõelda. Ettevalmistamatult esinedes valmistaksime pettumuse kuulajaile, kes tulid ju kokku selleks, et kuuldavast kõnest vaimset rikastuda.

Silmapaistvad nõukogude kõnemehed on lähtunud seisukohast, et avalik esinemine peab rahuldama meie ühiskonna vajadusi, huvisid, mõjutama ja veenma kuulajaid.

NSV Liidu rajaja, suurepärane oraator V. I. Lenin pidas tõsist tööd iga esinemise eel hädavajalikuks. N. Krupskaja meenutab: «Vaatamata sellele, et Leninil olid laialdased propagandisti kogemused, valmistus ta hoolikalt igaks esinemiseks, igaks ettekandeks, igaks loenguks ning koostas oma esinemiste plaani.»

Asudes oma esinemist ette valmistama, meenutagem neid põhiprintsipe, mis kehtivad iga avaliku kõne suhtes. Tõsi, erinevatel loengutel ja kõnedel on oma spetsiifika ja näiteks akadeemiline kõne (loeng) erineb mitmeti kohtukõnest, poliitiline kõne olmekõnest, kuid samaaegselt on neil ka üldisi ja ühiseid jooni ning üldkehtivaid printsipe.

1. KÕNELE ESITATAVAD ÜLDNÕUDED

Esiteks: Asu kõnelema ainult siis, kui Sul on teistele midagi öelda!

Teiseks: Kõnele ainult sellest ainest või küsimusest, mida küllaldaselt tunned ja milles Sa hästi orienteerud. Esita ainult neid mõtteid ja väiteid, mida oled ise läbi mõelnud ning ainult neid tundeid, mida oled tõeliselt tundnud.

Kaasajal, mil teadused üha enam diferentseeruvad, ei saa ükski inimene esineda võrdselt hästi mitmel erineval teadusalal. Entsük-

lopedistide ajastu on vajunud minevikku, paraku aga universaalsed lektorid veel mitte. Kui ühe ja sama lektori temaatika hõlmab nii Vana-Kreeka arhitektuuri, aja ja ruumi probleeme, sektantluse olemust ning põllumajanduse rentabluse küsimusi, siis tekitab see kuulajates õigustatult eelarvamuslikku suhtumist.

Kolmandaks: Ärata oma kõnega huvi antud probleemi vastu. Kõneleja, kes suudab kõita kuulajate tähelepanu ja arendab inimlikust uudishimust tuleneva põgusa tähelepanu esineja isiku vastu püsivaks huviks käsitletava teema suhtes, on teinud suure töö. Huvi võimaldab kuulajail koondada tähelepanu käsitletavale teemale ning tahteline tähelepanu muutub varsti tahtmatuks.

Neljandaks: Iga kõne peab arvestama ka didaktilisi printsiipe, neist esmajoones:

● **teaduslikkuse printsiipi,**

millel on suur osa inimeste kasvatamisel ja mõjustamisel, olles juhtivaid printsiipe nõukogude õppe- ja kasvatustöös. Ent ta kehtib ka avalike esinemiste suhtes. Meie ühiskonnas kujundatakse ühiskondlik arvamus teaduslikult põhjendatud argumentatsiooniga, mis mõjustab kuulajate tundmusi, mõtteid ja tegutsemist.

Kodanlik sotsiaalpsühholoogia ja propagandateooria asub seisukohal, et nn. avalik arvamus olevat irratsionaalne ja emotsionaalne, sulam rahvahulkade vääratest seisukohtadest ja eelarvamusdest. Ameerika publitsist Walter Lippmann ütles avalikult, et ta olevat loobunud avalikku arvamust suunamast, kuna see olevat kõikuv, inertne ja mõistetamatu. Selliste seisukohtadega esinejad aga unustavad tõsiasja, et kapitalistlik ühiskonnas tavaliselt ei pakutagi rahvale teaduslikku informatsiooni. Samas toonitab Briti propagandateoreetik Lindley Fraser, et propaganda, mis ei ole suunatud tunnetele ja tungidele, ei olevatki mingi propaganda, vaid ainult valgustamine. (E. Kurka, «Wirksam reden — besser überzeugen. Einführung in die sozialistische Rhetorik», Berlin 1970, S. 61.)

Teaduslikkuse printsiip käsitleb looduse, inimühiskonna ja mõtlemise nähtuste reaalseid seoseid, minnes lihtsa kaasoleluse nähtustelt varjatud põhjuslike seoste kindlakstegemisele, lihtsailt ja silmanähtavailt seostelt keerukamatele, üldisematele ja sügavamatele. Selleks, et täielikult ja sügavalt mõista asja olemust, peab teadma, kust ja kuidas ta on tekkinud, kuidas ja mille mõjul ta muutub. Objekti vaatlemine tema tekkimises, muutumises ja arenemises on teadusliku tunnetuse tähtsaimaks tingimuseks.

Marksismi-leninismi rajajad tõestasid, et absoluutselt tunnetamatuid «asju iseeneses» pole olemas ja et meie mõtlemine on võimeline tunnetama nähtusi ja esemeid, nende olemust.

Sellest printsiibist lähtudes peab loengus esitatav materjal vastama kaasaja teaduse seisukohtadele ja selgitama elunähtusi teaduslikul tasemel. Loengu teaduslikkuse kõige elementaarsemaks nõudeks on esitatavate faktide tõesus ja nendest õigete järelduste ning üldistuste tegemine. Faktid üksinda ei anna veel teaduslikku

käsitlust. Teaduslikkus seisneb nähtuste põhjuste ja seaduspärasuste väljaselgitamises, nende vahel sidemete avastamises. Sellepärast saab loeng olla teaduslik ainult siis, kui faktidest tuletakse õiged teoreetilised üldistused ja seaduspärasused.

Loengu teaduslikkus eeldab, et ettekande ülesehitus tugineks marksistlikul-leninlikul metodoloogial, loeng ise aga käsitleks nähtusi nende vastastikususes seoses ja sõltuvuses, vastuoludes, liikumises ja muutumises.

● Veenvust

Loengud ei paku kuulajaile üksnes uusi teadmisi, vaid nende ülesanne on ka rajada ja tugevdada dialektilis-materialistlikku maailmavaadet, kujundada veendumusi. Veendumused on isiksuse oluline osa, kuivõrd nad on inimese käitumise ja tegevuse motiivideks. Loengu ideoloogilisus, parteilisus, oleneb suuresti sellest, milliseid fakte ja otsustusi, tõestusi ja väärtushinnanguid, näiteid lektor valib. Nähtuste olemuse ja sügavate sisemiste seoste avamine peab kuulajatele näitama teaduse võimelisust objektiivset tõe tunnetada. Teadus tema marksistlikus tähenduses ei ole tegelikkuse külm ükskõikne kirjeldus, vaid võitlusareen ja -relv. V. I. Lenin kirjutab, et materialism sisaldab endas «... parteilisust, kohustades sündmuse igasuguse hinnangu puhul otseselt ja avalikult asuma kindla ühiskondliku rühma seisukohale» (Teosed, 1. kd., lk. 363). Need Lenini sõnad kehtivad ka iga ettekande kohta.

Kommunistlik ideelisus juhib ettekannet koostama dialektilise materialismi positsioonilt, suunates teadmisi esitama mitte objektiivselt, vaid võitlevas parteilises vaimus, aidates hinnata fakte, sündmusi, teooriaid kommunismi huvide seisukohalt, paljastades kodanliku ideoloogia reaktioonilist olemust.

Kommunistliku ideelisuse nõue püstitab ülesande viia kuulajad arusaamisele nõukogude korra eelistest, kasvatada neid nõukogude patriotismi ja sotsialistliku internatsionalismi ning kommunismi-ideedele ustavuse vaimus, kujundada õiget suhtumist töösse ja ühiskondlikku omandisse ning austust sotsialistliku ühiselu reeglite vastu. Ettekanne peab kaasa aitama Kommunistliku Partei ja Nõukogude riigi poliitika paremale mõistmisele.

Loengu sisu, selles sisalduvad faktid, näited, väited ja vastuväited, väärtushinnangud ja motivatsioonid peaksid mõjustama ka kuulajate tundmusi, kuna see soodustab omakorda seisukohavõttu. «... Ilma «inimlike emotsioonideta» ei ole kunagi olnud, ei ole ega saagi olla tõe otsimist inimese poolt,» kinnitas V. I. Lenin. (Teosed, 20. kd., lk. 232.)

Loengu veenvust ja kasvatavat toimet ei suurenda aga kunstlikult külge poogitud «kasvatuslik moment», morali juurde- või pealelugemine. Loeng avaldab veenvat mõju eelkõige oma sisuga.

● Teooria ja praktika seost

Teooria ja praktika seose filosoofiliseks aluseks on marksismi-leninismi rajajate õpetus praktika osast tunnetuses, mille kohaselt

inimkonna ühiskondlik-ajalooline praktika on teadusliku tunnetuse liikumapanev jõud ja tõe kriteerium. Teooria on teadvuses üldistatud inimlik kogemus, teadmiste summa objektiivsest maailmast. Praktika on aga inimeste kogu tegevus, mis tagab ühiskonna olemasolu ja arenemise. Praktikast avalduvad inimese ja välismaailma vastastikused mõjustused, selles leiab oma objektiivse väljenduse nii inimeste suhtumine esemetesse kui ka inimeste suhtumine üksteisesse.

Loengus või loengutsükklis tuleb anda mitte ainult loodus- ja ühiskondlike nähtuste kirjeldus ja seletus, vaid näidata ka teaduse praktilist rakendamist tegelikkuse ümberkujundamisel ning avada teaduse ja praktika vastastikune dialektiline seos.

● Konkreetse ja abstraktse dialektilise ühtsuse printsiipi

Igale esinejale tuleb kasuks, kui ta tunneb hästi konkreetse ja abstraktse, üksiku ja üldise seost. Esinedes kõnega, ei või me olla liiga abstraktsed, «puhtalt teoretiseerivad». Üksnes teoreetilist materjali sisaldavad esinemised (kuigi iseendast õiged) võivad olla kuulajatele raskesti mõistetavad. Ei tohi unustada psühholoogiast teadaolevat tõika, et inimesed suudavad vastu võtta teoreetilisi abstraktsioone ainult teatavas astmes ja puhtteoreetilised tõestused kutsuvad esile väsimusnähtusi ning isegi vastikustunde. Erandi moodustab spetsialistide auditoorium, kellele sellelaadne esinemine pakub huvi ja kutsub kaasaalamisele.

Kaasajal kannatab suuline propaganda sageli selle all, et kõneleja kasutab liialt kõrget üldistusastet eeldades, et kuulajail on probleem teada, et nad mõistavad kõiki lektori poolt kasutatud üldistavaid mõisteid. Paraku seda aga alati ei ole, mistõttu esitatu jääb suures osas arusaamatuks.

Ka psühholoogid rõhutavad, et üldistuste täisväärtuslikkust tagatakse meelelise kogemuse rikkusega. Samuti kinnitavad nad, et «mida abstraktsem on mõiste, seda enam nõuab tema omandamine konkretiseerimist. Mõistet konkretiseeritakse tema rakendamise protsessis, näidates, missugusesse mõistesse üksikfakt kuulub, või tehakse seda üldiste väidete selgitamisel konkreetse materjali abil». (Д. Н. Богоявленская и Н. А. Менчинская. «Психология усвоения знаний в школе». М., изд. АПН РСФСР, 1959, стр. 129.)

Ei tohi laskuda ka teise äärmusse, esitades ainult kaemuslikku materjali, elukogemusi. Juba faktide õige valik, nende analüüsiv läbitöötamine ja lõppjärelused aitavad konkreetse ja abstraktse ühtsust saavutada. Faktide kuhjamine, kui nad ei aita kõne põhi-teesi paremini valgustada või arenguprotsessi esile tuua, rikuks konkreetse ja abstraktse dialektilise ühtsuse nõuet avalikus kõnes.

● Näitlikkust

Iga propagandisti ja iga agitaatori kunst, nagu kirjutas V. I. Lenin, selles seisabki, et antud auditooriumi kõige paremini mõjustada, tehes teatud tõe tema jaoks võimalikult veenvamaks, võima-

likult kergemini omandatavaks, võimalikult näitlikumaks ning kindlamini meelde jäävamaks. On ju teadmiste kujunemise allikad küllaltki erinevad. Ühel juhul saavad teadmised alguse vaatlusest või praktilisest tegevusest, teisel juhul aga sõnast, millel on suhteliselt abstraktne sisu. Täiskasvanud kuulajaskond, kellel on küllaldaselt mõisteid, toetub ulatuslikult viimastele. Kus aga näitlikustamine on vajalik ja võimalik, seal tuleb näitlikustamist kasutada. Näitlike vahendeiks võib olla film, magnetofonilint, diapositiiv, tahvel, kaart jne. Ent selleks võib olla ka plastiline, väljendusriikas, piltlik kõne. Ilukirjandusest võetud katkendid, vanasõnad, sobivad võrdlused, analoogiad, kõik need aitavad kõne näitlikkust tõsta. Kõne näitlikustamine oleneb sellistestki asjaoludest, nagu kõne eesmärk, kuulajate koosseis, tehnilised tingimused — lühidalt öeldes kõne situatsioonist (vt. samas teoses «Esinemise näitlikustamisest»).

● Teadlikkust ja loomingulist aktiivsust

Teadlikkuse ja loomingulise aktiivsuse printsiip realiseeritakse siis, kui kuulajad omandavad loengu sisu aktiivse, pingelise kaasamõttlemise teel, mitte mehaaniliselt meelde jättes. Selleks aitavad kaasa lektori poolt esitatud küsimused (ka nn. retoorilised küsimused), mis suunavad kuulajaid probleemidele vastust otsima ja iseseisvalt lõppjärel dusteni jõudma. Peaksime tundma ka oma kuulajate nn. «sisemist hoiakut», enne kui nende poole pöördume, peaksime teadma probleeme, mis kuulajaid huvitavad.

Kui loeng ergutab juurdlema, lektorile küsimusi esitama, pakudes materjali hilisemaks mõtiskluseks ja aruteluks, kui ta suunab kuulajat kirjandust otsima, s. o. kui kuulajal on loengult midagi kaasa viia, oleme paljugi ära teinud loengu teadliku omandamise suhtes.

● Jõukohasuse printsiipi,

mis väljendub loengu materjali esitamises vastavalt kuulajate tasemele. See eeldab aga auditooriumi head tundmist ja sellele vastavalt nii loengu sisu kui ka esinemisvormi valikut.

Jõukohasuse printsiip nõuab ka loengupidajalt materjali esitamise järjekorra selliste nõuete järgimist, nagu lähedalt kaugemale, lihtsalt keerukamale, kergelt raskemale, tuntult tundmatule.

● Plaanipärasuse ja süsteemikindluse nõuet

Hästi kavastatud plaan võimaldab aine süsteemipärasest käsitlemist ja kergendab kuulajail materjali mõistmist. Loengu hea liigestatus, jaotumine alateemadeks on olulise tähtsusega. Peab ju iga loeng kujutama endast orgaanilist tervikut, mis on koostatud üksikutest selgesti eraldatavatest ja samal ajal omavahel seotud osadest. Kui loengu osad ei ole selgesti eristatavad või kui nad on üksteisest niivõrd lahutatud, et sisemine seos kaob, siis ei saa kuulaja terviklikku pilti. Rangelt loogiline mõttekäik suunab kuulaja tuntud tõdedelt ja lihtsamatelt mõtetelt keerulisemate juurde. Iga järgnev mõttekäik peaks tuletuma eelnevast, üks probleem teisest.

Oleks vääri esitada seisukoht, sellele otsa kohe järgmine ja siis kolmaski, põhjendada siis viimast ja alles seejärel pöörduda tagasi esimese juurde. Selline hüplev mõttekäik on äärmiselt raskesti jälgitav. Ettekande järjekindel ülesehitus on kõne õnnestumise seisukohalt ka pragmaatilise väärtusega, kuna ta haarab kuulajaid ja valmistab neile vaimset naudingut. Liiga sagedased tagasivaated ja kõrvalepõiked lõhuvad seda põhimõtet.

Igal reeglil on aga oma erandid. Nimelt, kui kuulajad kipuvad väsima, siis võimaldab asjakohane kõrvalepõige vajaliku puhkehetke. Ometi on esinejal vaja seejärel taas pöörduda tagasi põhilise mõttekäigu juurde.

2. KÕNE KOOSTAMISE PÕHIMÕTTED

● Kõne olgu olukorrahakohane

Olukorrahakasuse põhimõtte nõuab, et arvestaksime oma kuulajaskonna vanuselist, soolist ja hariduslikku koosseisu. Eeltoodud asjaolude analüüs määrab esitamise vormid ja ettekande detailsuse astme. Kui näiteks tuleb esineda spetsialistidele, siis eeldab see põhjalikku ja üksikasjalist ainekäsitlust. Kõneleme aga ebaühtlase haridustasemega laiemale kuulajateringile, siis tuleb kõnelda rahvapärasemalt ja sisulthki tunduvalt populaarsemalt.

Olukorrahakasuse arvestamine nõuab sedagi, et püüaksime tabada kuulajaskonna meeleolu ja alustada kontakti loovalt.

● Kõne muutugu järk-järgult haaravamaks

Kõne pinge ja haaravus peaksid pidevalt tõusma. Ei ole otsustarbekas alustada kõige mõjuvamate argumentidega, et seejärel välja tulla nõrgematega. Täiesti vääri on esitada nõrgim argument viimasena. Vene oratorikunsti rajaja M. Lomonossov soovitas alustada tugevate tõestustega, keskmise tugevusega seisukohad esitada kõne keskel ja lõpul «tulistada» kõige tugevamate väidetege. See on tänapäevalgi nii taktikalisest kui ka psühholoogilisest aspektist arvestatav nõuanne.

● Kõne olgu orgaaniliselt terviklik

Orgaanilise terviklikkuse nõue tuletub kõne eesmärgist ja esitatavast materjalist. Nii nagu koolimaja on hoopis erinev klubist, on ka kohtus peetud kaitsekõne, poliitiline esinemine või uusi teadmisi pakkuv loeng erinev olmekõnedest. Eelkõige on tarvis tunda materjali ja seejärel otsustada, kuidas seda kujundada. Teatud probleemid teaduse, majanduse, kasvatus, kunsti valdkonnast annavad esinejale aine, mis sageli juba mõnevõrra ette määravad ka sobiva kõnelemise vormi (s. o. sõnavõtu, loengu, referaadi, kohutukõne jne.).

Vana-Rooma tuntud orator Tacitus pidas kõnet ainult siis heaks, kui see on nii terviklik nagu inimkeha, kust ei paista välja ei sooned ega lase kondid ennast kokku lugeda. Selline nõue kehtib eriti olmekõnede juures.

Referaatide, teaduslike loengute puhul on kõnelema hakates kasulik kohe teatada kõne põhikava ja eesmärk. Tahvli olemasolu korral võiks ettekande plaani koguni üles märkida. Ettekande käigus on siis võimalik kuulajate tähelepanu sellele pöörata, et kergendada ülevaate saamist kogu kõnest. Seda võib teha mitmeti. Näiteks:

1. «Peatume nüüd täpsemalt küsimusel, missugused faktorid tõestavad töö footlikkuse tõusu.»
2. «Küsimus, mida ma nüüd asun käsitlema, on majandusliku efekti saavutamiseks erakordselt oluline.»
3. «Peatume nendel järeldustel, mida me saame teha ülalesitatud kokkuvõttes.»

● Mõtlemine olgu ökonoomne

Mõtlemise ökonoomsus seostub kõige tihedamalt kõne eesmärgiga. Probleem seisneb selles, kuidas kõneleja oma käsutuses oleva aja, faktide ja tõestusmaterjaliga kõige otstarbekamalt saavutab kõnele püstitatud eesmärgi.

Mõtlemise ökonoomsuse põhimõtet saab kõige paremini rakendada siis, kui esineja oma materjali põhjalikult tunneb ja oskab sellest kuulaja tarvis olulise välja valida.

Selle põhimõtte vastu esineb eksimusi juhul, kui kõnelejal on liiga vähe tõestusmaterjali oma väidete kinnitamiseks, aga ka siis, kui kõneleja esitab liiga palju fakte, näiteid, võrdlusi. Kuulajatel on küsimus ammu selge, esineja aga lisab aina uut materjali. Kõneleja peaks kuulajaskonna ilmestki mõistma: piisab faktidest! Vastasel korral väsib kuulaja, keda on alahinnatud ja lakkab jälgimast.

Selles mõttes võib retoorikas kõnelda edasiviivast ja mittevajalikust redundantist*. Edasiviiv redundant on kõik need materjalid, mida esineja kasutab, et oma mõtteid, tõestusi, emotsioone jne. võimalikult mõjuvatena esitada. Varieeruvad kordamised, kokkuvõtted, uudsed formuleeringud, materjali puänteeritult pakkumine jne. teenivad sel puhul vajalikku eesmärki. Eeskujulik on selles mõttes Lenini kõne UK(b)P XI kongressil 1922. a., milles ta kirjeldas väga ilmekalt bürokraatlikku vastutustundetust oma Siberi pagendusaastatel.

Esinejal on oluline teada, kui palju on sobiv üht või teist mõttekäiku korrata, illustreerida, täpsustada jne. Kõik, mis aga ületab vajaliku mõõdu, on juba kahjulik redundant. Siia kuuluvad hiigelpikad sissejuhatused, väsitav ja igav ainekäsitus, liialt üldine ning juba ammutuntu korrutamine. Kurt Tucholsky oma teoses «Nõuanded halvale esinejale» ironiseerib väga tabavalt:

«Alga aga alati vanadest roomlastest peale, millest Sa ka ei kõneleks. Anna asja põhjalik ajalooline tagapõhi. Ma kuulasin kord Sorbonne'is ühte hiina üliõpilast, kes rääkis soravalt ja hästi

* Redundants — informatsiooni hulk ülekantavas teates, mis mingit otsest informatsioonilist väärtust ei oma ja selletõttu võib välja jääda.

prantsuse keeles ja kes kõigi üldiseks rõõmuks alustas: «Lubage mulle kõige lühemalt esitada minu kodumaa, Hiina, ajalugu, alates 2000. a. enne Kristuse sündi.» Ta vaatas väga üllatunult ringi, kuna kõik inimesed naersid. Nii pead Sina ka tegema. Sul on täitsa õigus: muidu ei mõisteta seda vajalikult põhjalikult... väga õigel! Kuulajad ei ole Sinu ettekannet jälgima tulnud mitte selleks, et elavat elu kuulda, vaid kuulama seda, mida nad ka raamatust võivad järgi vaadata. Seetõttu paku neile ajalugu, paku seda alati.» (K. T u c h o l s k y. «Panter, Tiger und andere». Berlin, 1957, S. 268.) Taotledes probleemi ammendatust, võidakse sattuda «täiuslikkuse hulluse» ohtu. Kes tahab probleemi põhjani ja täielikult haarata, võib kurnata tühjaks oma kuulajad.

Selle põhimõttega on kõige vahetumalt seotud nõue

● kasuta aega ratsionaalselt

Hea ettekande tunnuseks on tema lühidus. Kõne lühidusena mõistame oskust rääkida ainult hädavajalikku, vältides ülearust, et A. Nekrassovi sõnadega väljendades oleks «sõnadel kitsas ja mõtetel avar». A. Tšehhov, kes üllatab meid keele põhjaliku tundmisega, ütles: «Lühidus on talendi lihane öde.» Seega peaks hea kõne olema võimalikult kokkusurutud, kuid maksimaalselt väljendusrikas. Parim atestatsioon, mis kuulajad kõnelejale annavad, on: «Küll kõneleb hästi, kahju, et nii ruttu lõpetas.»

Tuleb arvestada, millisel ajal ettekannet peetakse, kas kõneldatakse ainsana või on esinejaid mitu. Kõnelda tuleb nii kaua, kuni kuulajad on võimelised tähelepanu ja arusaamisega jälgima. See pärast tuleb ettekande ajaline kestvus kindlaks määrata juba kõnet valmistades. Ettekandeks kuluvat aega on suhteliselt lihtne arvestada: üks masinakirjaleht normaalvahedega teksti võtab lugedes aega 2 minutit, vabas suulises ettekandes aga 2,5 minutit. Kuna ajakulu on siiski individuaalne, siis peaks iga esineja seda eelnevalt kontrollima, lugedes valjult ette ühe lehekülje teksti ning jälgides kella. Ettekande puhul tuleb arvesse võtta nii tekstile kui ka näitlike vahendite demonstreerimisele kuluv aeg, mis tuleks katseliselt kindlaks määrata. Seega siis — loengule kuluv aeg + näitlike vahendite demonstreerimiseks minev aeg + 5 minutit = aeg, mis kulub esinemiseks. Asjaolu, et kõneleja ei oska mahutada oma materjali ettenähtud ajavahemikku, tõendab, et ta ei oska materjali õigesti planeerida. Kõne väärtus seisneb ikkagi tema mõjuvuses, mitte aga pikkuses. Osata end väljendada lühidalt ja selgelt on kaugelt keerukam kui sageli arvatakse.

● Pea silmas historismi põhimõtet

Meie ülesandeks on kasvatada kuulajaid dialektilise materialismi vaimus, mis aga nõuab nähtuste vaatlemist nende liikumise, muutumise ja arengu seisukohalt. Lenin oma loengus «Riigist» ütleb, et ühiskonnateaduste küsimustele lähenedes ei või «... mitte unustada põhilist ajaloolist seost», tuleb «vaadelda...», kuidas teatud nähtus ajaloos on tekkinud, millised peamised etapid see nähtus on oma arenemises läbi teinud, ja sellelt tema arenemise seisuko-

halt vaadata, milliseks antud asi on muutunud nüüd». (Teosed, 29. kd., lk. 437.)

Ainult niisuguses ajaloolises aspektis muutuvad paljud faktid meile arusaadavateks ja saab võimalikuks nende marksistlik tõlgendus.

Ajaloolise arengu selgitamisel tuleb aga olla mõõdukas. Ajaloolised andmed ei tohi varjutada esitatavaid põhiküsimusi. Arengu selgitamist ei tule mõista vajadusena kuhjata ettekanne üle aastarvudega ja tuua esile käsitledava küsimuse kohta esinenud mitmesuguseid, sealhulgas ka teaduse hilisemas arengukäigus ümberlõkatud seisukohti.

3. LOENGU ETTEVALMISTAMINE

Eelnevast võisime järeldada, et igaks esinemiseks on vaja hoolikalt valmistuda. Ettevalmistamata esinemine oleks hoolimatus kuulajate suhtes.

Et hästi esineda, on kõigepealt vaja ettevalmistamiseks aega. Teades, et meil tuleb kõnelda kindlal kuupäeval, peame ka kohe kindlaks määrama, kunas alata loengu ettevalmistamisega ja millal peaks loengu tekst (või plaan) valmima. On oluline hästi läbi mõelda ettekande valmimise üksikud faasid, mille vahele peaksid jääma nn. loomungulised pausid.

Üldreeglina toimub loenguks ettevalmistumine järgnevate etappide kaupa:

1. Teema kindlaksmääramine.
2. Loengu eesmärgi fikseerimine.
3. Esialgse plaani koostamine.
4. Materjali kogumine.
5. Materjali läbitöötamine.
6. Täpse plaani koostamine.
7. Loengu vormistamine.
8. Prooviloeng.

Loengu teema

Teema peaks vastama kuulajatel tekkinud probleemidele, nende vajadustele või auditooriumi huvidele. Igal ettekandel olgu oma kindel adressaat. Sobivam on valida pigem kitsam kui väga lai teema. Nii on «Kolonialpoliitika» või «Murdeiga» teemad, mis vajavad tunde, et kõige olulisematki esitada. Igas üldteemas on alati rida alateemasid, millest võiks ühe valida. Antud auditooriumi seisukohalt tuleks leida kõige huvitavam ja kõige vajalikum küsimuste grupp.

On teema leitud, tuleb mõelda, kuidas ettekanne täpselt pealkirjastada. On ju loengule nime andmine omalaadi väravaks loengu

juurde. Loengu pealkiri peaks olema formuleeritud lühidalt, ilmekalt, uudsel, tabama olulist, äratama mõtteid ja tundmusi. Soovitav on, et ta sisaldaks huvipakkuvaid, lahendustnõudvaid probleeme. Näiteks: «Kas tööpuudus või töajõupuudus?» (Töö tootlikkuse aktuaalseid küsimusi meie majanduses) või «Miks naine on mehest tugevam?» (Naise osast kaasaegses nõukogude ühiskonnas), «Kuninganna, traditsioonid ja ... hipid» (Muljeid kaasaegselt Inglismaalt). Igal juhul peab teema olema formuleeritud mõistvalt ja ühemõtteliselt, muidu võib kuulaja minna pettunult koju, kuna ta nimetuse järgi ootas hoopis midagi muud. V. I. Lenin nõudis esinejailt: «Pange loengu teema huvitavam, selgem, haaramavam!»

Loengu nimetuse võib mõnikord sõnastada ka küsimusena, teesina, üleskutsena. Näit. «Kas maitse üle ei vaielda?», «Kas on siis veel aru peas, kui pits on võetud?» või «Nii noor kui vana — õppimal!»

Ettekande pealkirjastamine avaldab omakorda mõju ettekande sisule. Leidub teemas huumorisädemeke, siis peaks kuulaja ka loengu või vestluse käigus kohtama mõnusat huumorit. Range nimetus eeldab aga tõsist käsituslaadi. Seega jõuame veel kord tõe juurde, et loengule või vestlusele nime leidmine pole lektori töös kaugeltki kõrvalise tähtsusega.

Kui tegemist on loengusarjaga, näiteks «Maailm täna» või «Suurtele väikestest», peaksime üksikloengute puhul hoolitsema, et pealkirjad ei muutuks šablooneteks. Sarjas «Maailm täna» ei võiks korduda teemad, nagu «Inglismaa täna», «Prantsusmaa täna» jne. Pealkiri peaks esile tõstma vastavale maale just sellel hetkel iseloomulikke protsesse. Näiteks «Inglismaa ja ühisturg» või «Itaalia on juba kaks kuud valitsuseta» või «Kes saab Ameerika Ühendriikide presidendiks?». «Suurtele väikestest» tsükilis võiksime kasutada kord ranget teaduslikkust, kord terake rahvatarkust, miks mitte ka pisut lüürikat, mõnikord päevakajalisustki. Näiteks «Lapse päevarežiim», «Hallpead austal!», «Emakene, hellakene!», «Kas kaheaastast last võib lugema õpetada?»

Teemade uudne formuleerimine sisaldab endas riski, ent selles on ka loomingulist rõõmu ja seetõttu ongi nuputamine huvitav. Peaasi aga — uudne pealkiri mõjub kutsuvalt.

Loengu nimetus mõjutab ka loengu kava ja materjali kogumist. Teema peaks olema kogu ettevalmistuse käigus meie silmade ees, et ei juhtuks nagu koolis, kus kirjandi all võib ilutseda märkus «Ei vasta teemale». See ilmneb peamiselt siis, kui me valmivale loengule pole suutnud pealkirja leida ja alustame siiski materjali kogumist, mida püüame hiljem viia ühise nimetaja alla.

Loengu eesmärk

Ettekande teema fikseerimise järel tuleb jõuda selgusele, mida konkreetselt taotleb valmistatav esinemine. Igal ettekandel peab olema kindel eesmärk. Sellest oleneb kõne ülesehitus ja laadki. Eesmärk määratakse kindlaks eelkõige selle reageeringuga, mida lektor tahab esile kutsuda, s. o. kas ta taotleb arendada kuulajate silmaringi või tahab ta mõjustada kuulajate tundmusi ja tahet, või tahab ta kutsuda neid üles tegudele. Mõnikord kombineeruvad ühes ettekandes mitu eesmärki.

Täpsemalt öeldes, esinejal tuleb välja selgitada loengu põhi-väide, põhiidee, mille tõestamiseks hakatakse kõnelema. Küsimus, mis on valmiva loengu eesmärk, on lahendatud siis, kui põhiväide on leidnud kaaluka ja täpse väljenduse sõnades.

Loengu esialgne plaan

On konkreetne eesmärk formuleeritud, tuleb koostada loengu esialgne plaan, milles kajastuksid ettekande sõlmküsimused. See kergendab materjali kogumist ja süstematiseerimist.

Osa noori lektoreid väidab, et plaanist ei olevat suurt abi, sest loenguga esinedes ei saavat sellest nagunii kinni pidada. Ka panevat selline kava juba ette mõtted kammitsasse ja häirivat fantaasiat. Mõned aga kinnitavad, et neil on kava n.-ö. silmade ees, mistõttu polevat mingit vajadust selle kirjapanemiseks.

Kõigis nendes arvamustes on terake tõtt, ent lõppkokkuvõttes nendega nõustuda ei saa. Kui loengu materjali kogumise ajal selgub, et esialgne kava nõuab täiendamist või muutmist, siis ei keela ju keegi seda tegemast.

Uldreeglina koosneb ettekanne kolmest osast: A — sissejuhatus, B — teema arendus, C — kokkuvõte. Seetõttu nimetataksegi sellist kava sageli ABC kavaks. Kuid on võimalik kasutada ka teisi vorme. Iga teema ja aine nõuab oma vormi, iga osa pikkus ja alateemade hulk oleneb materjali hulgast ja eripärast. Ometi on kava loengule sama oluline nagu raudbetoonile armatuur: see seotakse kokku vastavalt objektile, mis on kavatsetud valada, laudkast selle ümber tehakse juba armatuuri arvestades. (E. Koemets. «Kuidas õppida», Tallinn 1972, lk. 139.)

Juba antiikmaailmas kasutati erinevates variantides kõne-skeeme.

Neist kõige universaalsemad on järgmised:

I SISSEJUHATUS: Miks ma räägin antud teemal, mis mind sunnib selleks?

II POHIOSA: 1. Mis oli? (Kõneleja puudutab nähtusi, asjaolusid ja suhteid, mis olid minevikus olulised käsiteldava probleemi osas.)

2. Mis on? (Valgustab praegust situatsiooni.)
3. Mis peaks olema? (Esitab ülesanded ja eesmärgid.)
4. Mis peaks tegema? (Esitab ettepanekud küsimuste lahendamiseks ja suhtumiste muutmiseks.)

III LÖPP + KOKKUVÖTE: Esitab nõude tegutsemiseks.

Kava teine variant näeb välja niiviisi:

- I Teema selgitamine.
- II Asjaolude kirjeldamine.
- III Põhjuse ja seoste avaldamine.
- IV Motiivide avamine ja faktiline tõestus nende kohta.
- V Ettepanekute ja nõudmiste esitamine.
- VI Vahendid nende teostamiseks.

Poleemiliste teemade puhul on võimalik rakendada järgmist skeemi:

- I Teema selgitamine.
- II Teatava käsitluse poolt kõnelevad argumendid.
- III Teatava käsitluse vastu kõnelevad argumendid.
- IV Esitatud argumentide vastandamine.
- V Enda seisukohtade esiletoomine.
- VI Ettepanekud neid seisukohti praktikas rakendada. (J. Richert, «Ökonomie des Studierens», Berlin 1957, S. 88.)

Materjali kogumine

Iga hea ettekande koostamine nõuab tõsist tööd. Me peame põhjalikult tundma teemat, millest tahame kõnelda. Sisaldab ju iga kõne hulgaliselt informatsiooni.

Suulises ettekandes pakutav informatsioon peaks vastama järgmistele nõuetele:

- olema küllaldane, konkreetne, vajalikult detailne ja näitlik, et vastavat teemat avada, ning jõukohane antud kuulajatele;
- olema hästi liigendatud, süstematiseeritud, et ta efektiivselt mõjustaks kuulajaid;
- olema väärtuslik.

Millist informatsiooni kogutakse, see oleneb suuresti kõnelejast. Kõneleja autoriteet oleneb omakorda tema asjatundlikkusest, objektiivsusest ja informeeritusest.

Iga lektor suhtub kogutud materjalisse mõningal määral erinevalt. See sõltub tema hariduslikust tasemest, kriitilisusest, hoiakust, vaadetest, hinnangutest, taotlustest. Meie ühiskonnas ei ole lektor faktide lihtne ümberjutustaja või kommentaator, ta on eelkõige valgustaja ja kasvataja.

Asudes materjali koguma, tuleks eelkõige leida vastus küsimusele: «Mida ma ise tean antud probleemist?» Teada-

olev tulebki märksõnadena kohe kirja panna. Seega esimeseks allikaks ongi esineja enda isiklikud tähelepanekud, teadmised, kogemused.

Teiste mõtete järelemõtlemine omab ainult siis tähtsust, kui me suudame neid kriitiliselt läbi töötada ja nende alusel oma arvamust kujundada. Hästi läbimõeldud isikupäraste seisukohtade esitamine koos uute faktidega annab loengule tõelise, kordumatu väärtuse.

Edasi tuleb meil materjali kogumisel pöörduda raamatute, ajakirjade, ajalehtede poole. Et leida kõige ülevaatlikumat informatsiooni, tuleks võtta vaatluse alla eelkõige entsüklopeediad. Need võimaldavad kiiresti leida definitsioone, statistikat, olulisemaid fakte, samuti vastava probleemi kohta kõige olulisema kirjanduse. Entsüklopeediate kõrval on igale loenguks ettevalmistajale abiks mitmesugused teatmikud, aastaraamatud, näiteks «Ежегодник БСЭ». Nimetagem veel «Parteitöötaja käsiraamatut», «Записная книга партийного активиста», kus on ära toodud partei kongresside ja pleenumite otsused. Peale selle sisaldavad need käsiraamatud ka paljusid NLKP Keskkomitee otsuseid, NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusi, ÜAÜKN pleenumite ja presiidiumi, komso molikongresside, ÜLKNÜ Keskkomitee pleenumite ning büroo otsuseid jne.

Paljude loengute ettevalmistamiseks on vaja uusimat statistikat — küll rahvaloenduse andmeid, küll majanduse ja kultuurielu materjali, ka mitmeid ametkondlikke väljaandeid, nagu «Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja».

Kiiresti aitavad orienteeruda bibliograafilised teatmeteosed. Üleliiduline raamatupalat annab välja referatiivseid žurnaale, nagu «Книжная летопись» või «Информационный бюллетень новых иностранных книг поступивших в библиотеку имени В. И. Ленина». Eesti NSV-s ilmuv «Raamatu kroonika» võimaldab meil samuti hõlpsasti ülevaadet saada eestikeelsest kirjandusest.

Paljude probleemide kohta koostatakse rohkearvulisi bibliograafilisi abimaterjale ja nimestikke, kust võime leida, millised teosed meile teema ettevalmistamisel saaksid kasulikud olla.

Kui me aga ei leia vajalikke teoseid, siis pöördume igas suuremas raamatukogus olevasse bibliograafiaosakonda. Neis töötavad kvalifitseeritud töötajad, kes meid kõige kiiremini tutvustavad vajamineva kirjandusega. Paljude sise- ja välispoliitiliste küsimuste käsitlemiseks saame abi EKP linna- või rajoonikomitee juures asuvate kabinettide ja raamatukogude juhatajatelt. Ka EKP Keskkomitee lektorid, paljud kogenud ühingu «Teadus» esindajad ja kõrgemate koolide ning Eesti NSV Teaduste Akadeemia teadurid annavad meelsasti nõu kirjanduse valikul.

Ammendamatuks allikaks on meid ümbritsev tegelikkus, elu ise. Siit kogume fakte ja paneme nad kohe ka kirja. Vastava linna

või rajooni ajalehed, töötajate informatsioon võimaldavad kuulajates huvi äratada ja anda loengule kohalikku koloriiti.

Mõnegi probleemi lahendamiseks on vajalikud intervjuud ja vestlused. Et need annaksid võimalikult palju abi loengu koostamiseks, tuleb arvestada järgmist: 1) Intervjueeritavale esitatavad küsimused tuleb varem valmis mõelda, 2) tuleb täpselt selgitada intervjuuerimise eesmärk, 3) ei tohi kuritarvitada intervjueeritava aega, 4) andmeid tuleb kasutada ausalt. (P. Сопер. «Основы искусства речи», Москва 1958, стр. 92.)

Spetsialistid, kellega me konsulteerime, annavad sagedasti väga kasulikke juhendeid ühe või teise probleemi läbitöötamiseks.

On teemasid, mis vajavad eelnevalt lühiankeetidele ja küsimustikule vastamist. Näiteks: «Eesti NSV noored ja televisioon» või «Noorte lugemishuvid ja nende suunamine». Uurimusi nende teemade osas on läbi viinud teaduslikud asutused, ka Eesti Raadio ja Televisioon, kust loengu tarvis võiks samuti hankida konkreetset ja värsket informatsiooni.

Loengumaterjali hõlpsamaks leidmiseks ja korrastamiseks vajab iga esineja oma isiklikku arhiivi. Selleks tuleks süstematiseerida ja talletada märkused, konspektid, plaanid, kuulajate küsimused vastava teema kohta jne. Samuti peaksid siin leiduma kuulajate poleemilised esinemised. Selles arhiivis peaks olema koht aforismidel, tabavatel väljendustel, naljadel. Neid võib vaja minna, kui kuulajate tähelepanu nõrgeneb, kui on vaja neile pisut puhkust anda, et siis uuesti jätkata. Ka vastavateemaliste filmide rentsensioonid, skeemid, kaardid, ajalehtedes või ajakirjades ilmunud pildimaterjal peaksid olema lektori arhiivis. Ja kuhu mujale paigutada ajalehtedest tehtud väljalõiked, mikrofilmid, välja kirjutused raamatutest.

Pidevalt juurdetuleva informatsiooni peaks lisama juba olemasolevale materjalile. See ei lase esinejal kunagi demobiliseeruda ja ta võib osa olemasolevat materjali alati kas uuega välja vahetada või täiendada. Selline arhiiv võimaldab kergema vaevaga valmistada uueks loenguks, sest mõndagi väärtuslikku on juba olemas.

Materjali korraldamine, valik ja läbitöötamine

Kirjanduse lugemisest ja läbitöötamisest ei pääse keegi, kes tahab oma loengus esineda uusimate andmetega. Kui meil on teada, mida me peame lugema, tuleb leida vastus küsimusele, kuidas võimalikult ratsionaalselt lugeda ja kuidas loetut üles märkida. Seepärast peatume pisut lähemalt tööl kirjandusega.

Kuidas lugeda

ei olegi nii kerge kunst. Suur saksa luuletaja J. W. Goethe väitis: «Inimesed ei tea, kui palju nõuab aega ja vaeva, et õppida

lugema (ja loetust aru saama). Mina vajasin selleks 80 aastat ja ei või veel öelda, et oleksin eesmärgile jõudnud.»

Oluline on juba lugemise kiirus, mis on erinevate inimeste juures suuresti varieeruv. Aeglast lugemist põhjustab rida faktoreid, eelkõige liigne peatumine igal sõnal (sõnarühmal), ka liiga lühikene fikseerimisaeg, mille tõttu eksitakse sõnades, nende vormide äratundmises, mistõttu tuleb kontrollimiseks tagasi pöörduda ja lugemine aeglustub. Ka piiratud sõnavara ja puudulik sõnatähenähtuse tundmine ei võimalda kiiresti lugeda. Olgu lisatud, et nende puuduste kõrvaldamiseks on paljudes maades hakatud korraldama nn. kiirlugemise kursusi, milles osalevad erineva haridusliku tasemega inimesed. Lõpetanu lugemiskiirus mitmekordistub.

Lugemise peamiseks eesmärgiks on hankida teadmisi. Kui me tahame loetust kõiki seoseid, fakte ja autori mõttekäiku mõista, siis tuleks meil raamat läbi töötada viies astmes.

Esimeseks astmeks on üldise ülevaate saamine sellest, mida raamat sisaldab ja kellele ta on adresseeritud. See on orienteerumine, mille all me mõistame tutvumist ja raamatu põgusat lugemist või lehitsemist.

Tutvumiseks uurime eessõna, sisukorda, annotatsiooni. Heidame pilgu ka asiregistrile ehk indeksile. Siit selgub, kas raamat pakub materjali, mis võiks meile kasulik olla.

Tutvumisele järgneb põgus lugemine, mis võimaldab autori mõttesuunast ja peamistest probleemidest kiiresti ülevaate saada, kusjuures suuname tähelepanu järeldustele, üldistustele, kokkuvõtetele. Märjime üles meid huvitavad leheküljed või peatükid.

Kõige selle alusel otsustame, kas vastavat teost maksab lugema hakata või mitte.

Teine aste on küsimuste esitamine. Raamatu alapealkirjad võiks seada küsivasse vormi, ise leida küsimusi, püüdes neile enne lugema hakkamist vastata. Küsimuste esitamine, neile vastamine ja peatüki kokkuvõtte lugemine valmistab meid paremini ette sisu mõistmiseks. Teost lugedes on selge, kui palju me uut juurde saame. See aktiveerib meie teadmisi ning valmistab meid ette uute teadmiste vastuvõtuks ning nende sidumiseks juba olemasolevatega.

Kolmas aste on põhjalik lugemine, kus teos tuleb läbi töötada peatükk peatükilt, lause lauselt. Iga ebaselge mõte tuleb endale selgitada, enne kui edasi minna. Entsüklopeediad, leksikonid ja muud teatmeteosed peaksid nüüd asuma käeulatuses. Kui need aga puuduvad, tuleks kõik küsitav märkida sedelitele ja leida vastused raamatukogu lugemissaalis.

Nüüd teeme allakriipsutusi, paneme omalt poolt järjekorranumbreid, märjime ärartele oma seisukohti. Valiva lugemise puhul keskendub meie tähelepanu märkmetele, mida enda raamatu puhul võib teha otse raamatusse. Õigem on kui kanname märkmed sedelitele ja asetame nad teose vahele. Kõige olulisema võime raamatus alla tõmmata. Esteetilistel kaalutlustel võtame abiks joonlaua,

ent kasutada võib ka vaba käega tõmmatud lainelist või punktiirjoont. Otstarbekas on kasutada erivärvilisi pliiatseid või ka erisüguseid jooni. Alla tõmbame selle, mida tahame kindlasti meelde jätta, mida me kordamise puhul soovime ainsa pilguga haarata. Jooni tuleb teha kokkuvõidlikult, et just loetu tuum tõuseks esiplaanile. Seetõttu ei tohi rohkem alla tõmmata, kui hädasti vajalik. Vastasel korral hakkavad jooned ja märgid meid hiljem häirima ega võimalda enam head ülevaadet saada.

Allakriipsutusi täiendavad suvalised leppemärgid, mida võib igauks ise luua või siis olemasolevatest valida. Igal juhul peab kasutatava leppemärgi tähendus alati samaks jääma. Võib kasutada näiteks järgmisi:

| kriipsutus veerul —
| oluline mõistmiseks

~~~~~ oskussõnad

} erakordselt hea formuleering

⊙ ära kirjutamist pälviv

⊙ joonistada

Sic!+! hea, tabav

— halb, vale

? küsitav

?? ülimalt küsitav

└─ vastuoluline

÷ koostaja kordab ennast

jne.

Ka tähtede abil võib oma raamatusse märkmeid teha, näiteks NB = erakordselt oluline, pane hoolega tähele; D = definitsioon, N = näide, v = kokkuvõte jne.

Sellise lugemise tulemusena omandame võimaluse neljandal kontrollival astmel vasturääkivaid seisukohti võrrelda, avastada lahkuminevaid ja ühiseid jooni ning lõpuks kriitiliselt hinnata oma seisukohti. Me püüame autori mõtteid, saadud teadmisi oma süsteemi viia. Olles lõpetanud peatüki, sulgeme raamatu ja püüame lühidalt kokku võtta selle sisu.

Viies aste on lõppülevaate tegemine.

Oluline on seegi, millises järjekorras me kirjandust läbi töötame. Et saada esmast ülevaadet on kõige sobivam lugeda eelkõige entsüklopeediaid, siis ajalehti, ajakirju, populaarteaduslikke töid, seejärel tuleksid juba teaduslikud tööd ja monograafiad.

Kuidas teha väljakirjutusi?

Neid võime teha vihikusse või kaustikusse. Nii on küll kogu

materjal koos, kuid faktide edasine liigendamine ja süstematiseerimine on raskendatud. Mõnevõrra hõlpsam on kiirkõitjate süsteem, kuhu saame materjali paigutada leht-lehe haaval. Kiirkõitjat on hõlpus kaasa võtta ja ka omapoolsete märkuste lisamine on lihtsam.

Kaasajal on üha enam poolehoidu leidnud kartoteekide loomine. Selleks kasutatakse kindlate ühesuguste mõõdetega paberit.

Tuleks tarvitada

|                                 |            |
|---------------------------------|------------|
| 44                              | 841 × 1189 |
| 24                              | 594 × 841  |
| 22                              | 420 × 594  |
| 12                              | 297 × 420  |
| 11                              | 210 × 297  |
| $\frac{1}{2} \cdot 1$           | 148 × 210  |
| $\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2}$ | 105 × 148  |
| $\frac{1}{4} \cdot \frac{1}{2}$ | 74 × 105   |
| $\frac{1}{4} \cdot \frac{1}{4}$ | 52 × 74    |

Kaartidele kirjutatakse ainult ühele küljele ja ainult üks mõte, tsitaat, ühele lehele.

Informatsiooni kandmisel kaartidele on mitu eelist. See võimaldab fakte hõlpsasti koondada ja hiljem ümber grupeerida, võrrelda või vastandada. Kaarte võib ise lõigata või lasta ka trükikojas valmistada. Tingimata on vajalik, et kaardid oleksid täpselt ühtmoodi vormistatud.

Kaartidele tuleks kanda ka kõik omapoolsed arvamused, kuna ülesmärkimata jäänud mõte, kriitiline tähelepanek ununeb muidu kergesti.

Veelgi parem on kasutada sälkkaarte. Nende teatud miinuseks on lehe paksus, mistõttu nad võtavad suhteliselt palju ruumi. Suureks eeliseks on aga materjali ülesleidmise hõlpsus. Selleks töötatakse välja oma kood ja sälgatakse kaardid. Kui meil on tegemist loenguga, mida vajame pikemat aega ja näeme ette, et materjali hulk paisub suureks, siis on materjali kandmine perfokaartidele väga otstarbekas. Meil pole tarvis muret tunda, kuhu iga kaart panna, kust seda leida. Kõik kaardid, mis sisaldavad vajalikku informatsiooni, saab varda abil kätte paari võtte abil. (Sälkkaartide kasutamise kohta vt. S. Roometsa «Perfokaartide kasutamine», Tallinn 1970.)

Koos materjali kogumisega töötatakse see ka esialgselt läbi.

### *Täpse plaani koostamine*

Materjali süstematiseerimine toob peaaegu alati endaga kaasa korrekture esialgses kavas. Kui selgub, et mõne punkti kohta jääb materjali napiks, tuleb kaaluda selle punkti ühendamist mõne teise

punktiga. Seejuures peame silmas, et uus punkt oleks eelnevatega kindlas loogilises seoses.

Kuidas näeb välja täpsustatud kava? Toome näidisenä ühe:

### **Lapsed, lapsevanemad ja televisioon**

A. Probleemiasetus kui lähtepunkt. Kui palju vaatavad meie lapsed televiisorit? Kas lastele on see arendav või pidurdav?

B. Püstitatud probleemi lahendamine ja järeldused.

I *Televisiooni väärade pruukimise tõttu tekkivad kahjustused. Televisioon on kahe teraga mõök.*

1. Vaba aeg ja televisioon.
2. Televisiooni tõttu tekkiv ajapuudus.
3. Sihitu ja valikuta telesaadete jälgimine.
4. Televisiooni häiriv mõju õppimisele ja lugemisele.
5. Televisioon ja liikumisvaegus.

II *Otstarbekas televisiooni vaatamine arengut soodustava tegurina.*

1. Televisioon kui sotsialistliku kasvatuselise ja hariduselise vahend.
2. Televisioon kaemusliku silmaringi laiendajana.
3. Televisiooni soodne mõju õppeedukusele ja isiksuselise arengule.

III *Pedagoogilised nõuanded lastevanematele laste telesaadete otstarbekas jälgimise korraldamiseks.*

1. Sisuline juhtimine — õige valiku teostamine.
2. Ajaliselt piirata!
3. Vastavalt vanusele jälgida telesaateid valikuga.
4. Lapsi ühele või teisele saatele ette valmistada. Teha koos lastega saadetest kokkuvõtteid.
5. Telesaadete jälgimine ja sellega seoses kontsentratsiooni ning tähelepanelikkuselise kasvatamine.

C. Lõppkokkuvõte ja hinnang.

## **4. LOENGU PÕHIOSAD**

Iga ettekanne peaks koosnema kolmest põhiosast: sissejuhatusest, teema arendamisest ja kokkuvõttest. Kõne algus ja lõpp omavad kogu ettekande õnnestumise seisukohalt väga olulist tähtsust. On ka selliseid kõnesid, mis võivad hoopis sissejuhatuseks olla. Nende alla kuuluvad vaidluskõned ja lühireferaadid, samuti ka mõningad poliitilised esinemised.

Sissejuhatusel on kaks ülesannet: luua kontakt kuulajatega ja juhatada ettekanne sisse, s. o. anda üldine kujutus loengu teemast. Antiikne retoorika nõudis, et kõneleja oskaks sissejuhatusega vallutada kuulajate tähelepanu.

Kaasaegne kõnekunst nõuab kuulajate «häälestamist» ettekande alguses. Lektor ei või kunagi lähtuda nn. valest häälest, nagu ooperilaulja ei tohi õige tooni tabamisel eksida teda saatvast orkestrist. Valest häälest algamine toimub siis, kui juba ette teame, et kuulajaskond on käsitletava teema suhtes ükskõikne või isegi vaenulik ja kui siiski vastava ettevalmistuseta alustame rünnakut. Siis kõneleme kurtidele kõrvadele.

Üldreeglina ei ole võimalik mõjustada neid inimesi, kellel on tunne, et neid rünnatakse. Seepärast tulebki oskusliku algusega kõrvaldada sisemised tõkked, et teha kuulajast oma liitlane.

Kuidas alustada loengut? Et kuulajate tähelepanu köita, võib esitada mõne uue huvitava fakti. Näiteks silmapaistev ajaloolane E. Tarle alustas oma populaarteaduslikku loengutesarja Napoleoniist niiviisi: «Viieteistkümnendal augustil 1769. a. oli väikeses Korsika külas Ajazzos elava vaese advokaadi Bonaparte'i perekonnas oodata juurdekasvu. Advokaadi naine Letizia oli kodunt eemal kui tundis äkki tuhude lähenemist ja jooksis esimesse ettejuhtuvasse majja. Siin, paljal toapõrandal, sündiski poiss — see oli Napoleon Bonaparte.»

Saksa DV-s alustas professor J. Janzen dialektilise materialismi loengute sarja: «Inimesed on tavaliselt oma toiduainete muretsemisel valvsad ja kriitilised ning taotlevad hankida esmaklassilist, head toitu. See on nii mõistetav, et kellelegi ei tule mõttesse anda inimesele riknenud halba sööki.

Ent inimene ei ela mitte ainult leivast. Ta peab kaasajal vastu võtma ka vaimset toitu. See on hädavajalik. Kahjuks ei ole inimesed vaimse toidu hankimisel ja omastamisel kaugelki nii valivad ja kriitilised. Vastupidi, sageli lasevad nad endale serveerida seda, mis tegelikult on vana, halvaks läinud, sobimatu ja siis jäävad nad haigeks. Olen paljusid selliseid inimesi tundma õppinud, kes olid natsionaalsotsialistlikust ideoloogiast mürgitatud. Püüame kord tõsiselt vastata küsimusele, millest see tuli, et nii paljud noorukid, miljonid sakslased lasid ennast kurjategijate poolt ära kasutada. Mis põhjustas, et nii paljud tuhanded inimesed mõtlemata ja muretult võtsid vastu mürgitatud vaimset toitu.»

Ka kontrastmeetodit on kasutatud loengu alguses. Sel puhul esitatakse antud probleemi kohta kaks teineteisele vastukäivat arvamust. Nende analüüs, õige lahenduse otsimine, äratav kuulajates vajaduse teada saada, kuidas ja missugusel viisil esinevat vastuolu lahendada.

Mõningatel puhkudel on kasulik kuulajat kohe alguses tutvustada probleemiringiga, mida loengus käsitletakse. Kõneleja teatab teema, informeerib kuulajaid probleemidest, millest ta tahab rääkida. Näiteks teema «Võitlus müraga». Lektor teatas: «Lubage mul eelkõige peatuda müra mõistel ja tema tekkimise põhjustel, teiseks müra mõjul inimorganismile ja kolmandaks järeldustel, mis tuleks sellest teha.»

Ent on kümneid teisi võimalusi äratada huvi kõne vastu. Nii

psühholoogilisest kui ka pedagoogilisest seisukohast on selles suhtes eeskuju andvad V. I. Lenini kõned. Võtkem tema loeng «Riigist», mis algab järgnevalt:

«Seltsimehed, meie tänase vestluse aineks, vastavalt teil vastuvõetud ja mulle teatatud plaanile, on riigi küsimus. Ma ei tea, kui tuttavad te olete juba selle küsimusega. Kui ma ei eksi, siis avati teie kursused alles hiljuti, ja teil tuleb esimest korda süstemaatiliselt selle küsimuse juurde asuda. Kui see on nii, siis, on vägagi võimalik, et esimeses seda rasket küsimust käsitlevas loengus ei õnnestu mul saavutada seda, et esitus oleks kõigi kuulajate jaoks küllalt selge ja arusaadav. Ja kui juhtubki nii, siis palun teid sellest mitte heituda, sest riigi küsimus on üks kõige keerulisemaid, raskemaid ja kodanlike teadlaste, literaatide ja filosoofide poolt peaaegu kõige rohkem vassitud küsimusi.» (Teosed, 29. kd., lk. 434.)

Huvitavalt alustasid oma kõnesid ka M. Kalinin, S. Kirov ja G. Dimitrov.

Loengu sissejuhatus peab olema õiges proportsioonis kõnega, peab orgaaniliselt olema seotud kõne sisuga, sulama sellega ühtseks tervikuks. Ta peab olema huvitav, isikupärane.

Loengu põhiosa — teema arendus peaks haarama põhiideed ja tõestust. Siin esitatakse faktiline materjal, järeldused ning seisukohad. Teemat võib arendada kas loogilise või kronoloogilise printsiibi kohaselt. Loogilise printsiibi kasutamisel jagatakse materjal alateemadeks, mille järjestamisel ei peeta silmas mitte sündmuste ajalist järgnevust vaid probleemi loogilisi seoseid. Kronoloogiline printsiip eeldab aga materjali esitamist kindlas ajalises järjekorras, sobides seepärast eelkõige ajaloolisi sündmusi valgustavate teemade puhul. Mõtete ja väidete paigutamisel tuleb silmas pidada nende järjestust. Iga argument ja fakt tuleb hoolikalt järele kaaluda, kas ta peab paika, kas ta ei sisalda vasturääkivusi või ei ole tõlgendatav erinevalt.

Esineja üheks suurimaks positiivseks omaduseks on oskus veenda. Selleks on aga vaja teeside õigsust, argumentatsiooni sobivust ja tõepärasust, järelduste vältimatust.

Tuleb läbi mõelda ka see, kuidas probleemi loogiliselt paremini esitada, kas induktiivsel või deduktiivsel teel. Induktiivse tee puhul tehakse järeldusi üksikult või vähem üldiselt üldisemale, üksikujuhtudest või faktidest tuletatakse üldistused ja seaduspärasused.

Deduktiivne tee on selline, kus lähtutakse üldistest põhimõtetest, mida illustreeritakse konkreetsete faktide ja nähtuste esitamisega ning lõpuks toimub loogiline järeldamine üldiselt vähem üldisele, osalise tuletamine üldisest.

See loengu osa peab olema küllalt detailne, et võimaldada täielikku ülevaadet käsitletavast temast. Esitatakse ka hinnangud ja nendest tulenevad järeldused.

Lõppkokkuvõttes — loengu viimases osas resümeeritakse loengu põhiteesid, tehakse üldistus, kui vaja, näitab lektor konkreetseid ülesandeid, mis ootavad lahendamist. Lõpp peab põhiväidete

veelkordselt alla kriipsutama ja tugevdama. Ta peab olema võimalikult ere, veendumustest ja tundesoojusest kantud ning mõjuvalt jõuline. Kõne lõppu ei kuulu enam uued faktid ega mõttekäigud, vaid ainult see, mis siiani öeldut tugevdab. Mitte kõne põhiosa laiendada, vaid seda eriti esile tõsta on kokkuvõtte eesmärgiks.

On vaja nuputada, et lõpetada sobiva puändiga. Paljud kõneõpikud väidavad, et kõne lõpp olevat suurima tähtsusega, kuna lektori viimased sõnad jäävad kauaks helisema kuulaja kõrvu.

Sobimatu on äraraiutult järsk lõpp. Valdaval enamikul juhtudel viitab see kõne halvale ettevalmistamisele, mõnikord aga puudulikele esinemiskogemustele. Esineja on oma argumendid ammandanud, ei tea aga, kuidas punkti panna ja lõpetab niiviisi: «On veel palju probleeme, aga nende juures ma ei peatu.»

Mitte teades, kuidas lõpetada, hakkab lektor kordama ennast. Ta on nagu ujuja, kes on jõudnud kaldale lähedale, aga ei oska maale tulla.

Niisiis, loengu lõpuosa ei tohi juhuse hooleks usaldada. On kõige parem, kui see enne kõnelema asumist kirjutatakse sõnasõnalt üles, ka siis, kui kavatsetakse esineda täiesti vabalt. Kuulajal ei peaks iial tekkima tunnet, nagu oleks kõneleja rõõmus, et ta võib lõpetada, et ta on end ammandanud ja tal ei olegi enam midagi öelda.

## 5. LOENGU VORMISTAMINE

Tarvitusel on peamiselt järgnevad loengute vormistamise liigid:

Sõnasõnaline tekst.

Selle mooduse positiivseks küljeks on materjali õigeaegne ja kiirustamata läbitöötamine ning vormistamine. On väidetud: «Kui tahad teada, kas sa mõtled õigesti, siis rõivasta oma mõtted kirjasõnasse!»

Nii mõnigi mõte, mis näis algul olevat selge, osutub kirjutamisel ebaselgeks. Loengu kirjanemisel ollakse sunnitud iga mõte ja väide lõpuni mõtlema ja talle sobiv väljendusvorm leidma. See tõttu astutakse ka julgemalt kõnetooli. Eriti vajalik on selline ettevalmistus noortele lektoritele. Kui loengut on vaja korrata, siis on olulisem ettevalmistus juba tehtud ja edasine redigeerimine hõlbus.

Suulise ettekande sõnasõnaline tekst erineb tavaliselt kirjaliku materjali tekstist. Kõneleja peab oma kõneteksti ettevalmistamisel eriti silmas pidama pärastist suulist ettekannet. Tekst tuleb sõnastada võimalikult kõnekeele vormis, n.-ö. kirjutada kõrvadele. Iga lauset tuleb kontrollida, kas see on küllalt kõnepärane ja kontaktloov. Siin on reeglisk: kirjuta nii nagu sa kõneled. Tekst tuleks varustada mitmesuguste märgetega, mis hõlbustavad sisu jälgimist. Ülevaatlikkust tõstab teksti liigendamine lõikudesse, tähtsamate kohtade allakriipsutamine värviliste pliiatsitega. Kuid ka selliselt ettevalmistatud teksti ei tohi ette lugeda, vaid seda tuleb

kasutada üksnes mälu värskendamiseks ja enesekindluse tõstmiseks. Kuulajate poole tuleb pöörduda ikkagi elava sõnaga, võimalikult vabalt. Seetõttu on otstarbekas koostada veel ettekande ülevaatlik plaan ning kasutada just viimast. Kõneteksti ettelugemine aga surmab elava mõtte, mistõttu loeng kaotab isikupära ning paeluvuse. Tuntud lektor J. Adamov ütleb kujukalt, et elav kõne erineb mahaloetud tekstist samuti nagu elavad lilled paberlilledest. Lektor peab oma mõtted auditooriumi ees veel kord läbi elama, mitte aga päheõpitud fraase deklameerima.

### Täpsustatud kava

Täpsustatud kava peab sisaldama õiges loogilises järjekorras kõigi küsimuste loetelu, ilma neid sisuliselt käsitlemata (vt. lk. 65 toodud kava). Sellises kavas või loogilises plaanis esinevad olulised nimed, daatumid, faktid, arvud, tsitaatide täpne tekst ja samuti kõik materjalid, mida kavatsetakse esitada tekstuaalselt, sõnasõnalt (näiteks otsused, loosungid). Tuleks lisada ka üksikud laused, mille täpne sõnastus on oluline.

Laiendatud, kuid üksikasjalik plaan võimaldab kõnelejal esineda suhteliselt vabalt, soodustab elavat kontakti kuulajaskonnaga, tagades mõttearenduse kava kohaselt soovitud ulatuses. Eelduseks on kava vaba ja loomulik kasutamine. Ei sobi jätta muljet, nagu oleks kava kasutamine kõnelejale piinlik. On olemas kõnemehi, kes püüavad oma plaani vargsi piiluda. See mõjub ebasoliidselt, isegi koomiliselt. Säilitage oma kavandi suhtes vaba, peremehelik hoiak, aeg-ajalt võib seda ka kõigile nähtavalt kätte võtta (V. Adams. «Oskus avalikult kõnelda», Tartu 1965, lk. 43).

### Märklauseline ettevalmistus

Märklause on tihendatud lausemoodustis, millest on võimalik loengu jaoks ammutada mitu mõtet. Siin puuduvad kõik stiililised ja detailiseerivad elemendid, selgitused jne., esineb ainult mõtte tuum. Märklauseid vahelduvad sageli kavapunktidega, mis on paigutatud ülevaatlikesse ridadesse. V. I. Lenini konspektid on märklauselise ettevalmistuse klassikalisteks näideteks. Nendega tutvumine selgitab kõige paremini selle ettevalmistusviisi olemust.

### Teesid

Teesid on peamised mõtted, ideed, järeldused, mida lektor kavatseb esitada kuulajaskonnale lühikeste konstateeringute kujul. Teeside koostamise raskus seisneb selles, et nad, hoolimata oma lühidusest, peavad hõlmama teema kogu sisu. Teesid annavad mõtetikule kindlad piirjooned, kaitsevad kõrvalekaldumise eest. Ajaliselt limiteeritud, vastutusrikaste esinemiste puhul kongressidel, konverentsidel nõutakse kõnelejatelt nende ettekande teese tavaliselt varem. Teeside olemasolu võimaldab organiseerijatel ühesuunalisi ettekandeid paremini paigutada ja sisuliselt koondada.

Alljärgnevalt esitame ühe teeside näidise, kus Eesti ajaloo konkreetne materjal on grupeeritud vastavalt imperialismi kujunemise eripärasustele:

1. Eesti alal toimus XIX ja XX sajandi vahetusel kiire tööstuse areng, mis eelkõige väljendus uute suurte tehaste asutamises («Dvigatel» 1898; «Volta» 1899; «Balti Puuvilla Manufaktuur» 1898; «Waldhof» 1899).
2. Tunduvalt suurenes Eestis tööliklass. Kui 1895. a. oli Eesti alal 14 000 töolist, siis 1901. a. oli töölisi juba 26 000.  $\frac{2}{3}$  töölistest olid tekstiili- ja metallitöölised, kes töötasid Narva ja Tallinna käitistes.
3. Tugevnesid majanduslikud sidemed Venemaa sisekubermangudega, kust toodi Eestisse toorainet ja tarbekaupu ning kuhu viidi suur osa siinsast tööstustoodangust ja põllumajandussaadustest.
4. Lõpule jõudis ka Eesti ala raudteevõrgu väljakujunemine, seda just kitsarööpmeliste raudteede ehitamise näol. 1895—1901 valmis Pärnu — Möisaküla — Viljandi — Türi — Tallinna liin, mille äärde tekkis mitmeid tööstusettevõtteid (Saku, Kohila, Türi, Möisaküla, Papiniidu).
5. Eesti tööstuses ilmnesis imperialismi tunnused: tekkisid monopolid, ilmus finantskapital, suurenes väliskapitali osa. Nii astus ka Eesti ala imperialismi arengu perioodi.

#### Mõningaid soovitusi

Loengu ettevalmistamisel tuleb lahendada ka arvuliste andmete esitamise küsimus. Viimased võivad olla mõjuvaks ja veenvaks argumendiks igasuguste väidete tõestamisel. Ometi tuleb nende tarvitamisel olla ettevaatlik, sest muidu võib juhtuda nii, nagu sellest tabavalt kirjutas ajakirjanik E. Jõgis. «Aruandes leidub iga kolme lause taga üks arv. Püüan mälu harjutada ja arve meeles pidada. Midagi ei tule välja — uued numbrid trügivad peale ja tõukavad ja tõukavad vanad eest. Kui kõneleja lõpuks teksti kausta vahele tagasi paneb, võib ta kindel olla, et kõik arvud on akuraatselt alles, saali eksis neid mõni üksik. Seal ei istunud ju mitte elektronarvutid, vaid meie, kõige igapäevasemad...» J. Saar oma luuletuses ütleb selliste kõnemeeste kohta veelgi sarkastilisemalt:

«Üks arvutuslükati kõnet siin pidas,  
pelgas elavat elu kui hunti, —  
Kas selleks, et meil oleks piinavalt igav,  
sa ronisid kõnepulti?»

Arvuliste andmete hulk ainult kuulamise kaudu haaratavas kõnes tohib olla õige piiratud. Arvud tuleb seejuures muuta elavaks, andes neile võimalikult konkreetse sisu.

Näiteks väide, et Ameerika Uhendriigid kulutasid 1960. aastate teisel poolel Vietnami sõjale päevas üle 70 miljoni dollari, jääb enamikule kuulajaist ebamääraseks ja väheütlevaks. Nad taipavad küll, et tegemist on suure arvuga (juttu on ikkagi miljonitest!). Aga kui suurega? Mida see reaalselt tähendab? Nimetatud arvu lahtimõtestamist tuleb alustada mastaapide vähendamisest. Kui

sõja üks ööpäev maksis üle 70 miljoni dollari, siis maksis üks sõjatund umbes 3 miljonit dollarit. Ka see arv ütleb vähe, kui me ei lisa, mida saab 3 miljoni dollari eest. Kui aga ütleme, et keskmise koolimaja maksumus oli umbes 200 000 dollarit, siis ilmneb, et tund sõda maksis niisama palju kui 14—15 keskkoolihoonet, ööpäev aga 350 (!) keskkoolihoonet.

On aga mõnede kõnede puhul täpsed arvud ja statistika väga olulised, siis tuleks kasutada tabeleid või kirjutada arvud tahvlile, et kuulajad neid näeksid. Arvuliste andmete kuiv loendamine aga toob tavaliselt kasu asemel ainult kahju.

Kuulajate tähelepanu köitmiseks, selle ergutamiseks on vaja loengusse lülitada mõni ere näide, elav jutustus või mingi sobiv lühike nali, teravmeelne väljend, kalambuur. Tšehhov kirjeldab huumori osa väga tabavalt ühe professori suu kaudu: «Loed veerand, pool tundi ja järsku märkad, et üliõpilased hakkavad vahtima lakke. Üks otsib taskurätikut, teine seab end mugavamalt istuma, kolmas naeratab oma mõtete üle. See tähendab, et tähelepanu on roidunud. Tuleb midagi ette võtta. Kasutades esimest soodsat juhust, ütlen mingisuguse kalambuuri. Kõik poolteistsada nagu tõmbub naerule. Üürikest aega kestab merekohin. Ka mina naeran. Tähelepanu on värskendatud ja ma võin jätkata.» Huumori elustav toime kehtib kõigi kuulajate suhtes. Nali värskendab kõigi kuulajate tähelepanu. Naer lähendab ettekannet kuulajatele ja loob soodsamad tingimused loengu edasiseks jälgimiseks. Kuid neid abinõusid kasutades ei tohi ületada teatud piiri. Teravmeelne sõna, nali on ainult abinõu, see ei tohi muutuda otstarbeks.

### Prooviloeng

Kuidas me oma loengu esinemiseks vormistame, oleneb lektori esinemispraktikast. Mingil juhul ei tohi lootma jääda ainult loengu konspektile. Mida vähem otsime abi paberitest, seda mõjusam on ettekanne. Erandi moodustavad tsitaatide ja täpsete arvude andmine, kus paberilt mahalugemine mitte ei vähenda vaid suurendab veenvust.

On nüüd loeng meie arvates valmis, jätame ta mõneks ajaks seisma. See võimaldab meil hiljem kriitiliselt materjalisse suhtuda ja kontrollida, kas kõik kõne osad on õigetes proportsioonides, küllaldaselt argumenteeritud, kas mõõnad ja tõusud on otstarbekalt paigutatud, kas loeng on küllalt selge ja veenev.

Olenevalt töö intensiivsusest omandame juba ettevalmistamise käigus oluliselt loengu materjali. Täiesti omal kohal on ütlus: parem konspekt peas, kui pea konspektis. Selleks kontrollime, kas suudame meenutada loengu põhilülisid, üleminekuid ühelt lõigult teisele. Ettevalmistamine seisneb ka selles, et püüame valmistatud materjali (teesid, märksõnaline ettevalmistus jne.) alusel loengu endale valjult kõnelda, et sel teel kontrollida ettekande ladusust ja viimistleda neid kohti, kus esineb veel tõkestusi ja ebaselgust.



# Avaliku kõne esitamine



## I. AVALIKU KÕNE PSÜHHOLOOGIAST

Nii avalikkuse ees kõnelemine kui ka kõne jälgimine kujutuvad endast küllaltki vastuvõetavat ning heuristilist võimset protsessi, mille üksikasjalisema uurimisega on alles viimaste ajal hakatud tõsisemalt tegelema. Kuiõrd iga kõne mõjub üksnes kuulajate psüühika kaudu, siis on igal esinejal vajalik teada kasvatl põhiteoretis kõne kuulamisest esinevate loomatuslike protsesside psühholoogilist eripära. Viimased kõnelejad tunnustavad tänu rikkalikele kogemustele intuitsioonile, kuidas konkreetsetes olukorras auditooriumile rääkida, et saavutada soovitud tulemust. Eramasti on sellised väärtushõrud kogemused äge omendatud esinevate eksimuste ja vigade hinnaga, mida on võimalik suurel määral vältida, kui peame silmas ettekande esitamise ning kuulamise põhilist psühholoogilist seaduspäransust. Millised need on, sellest pühame anda järgnevalt õige pögusa illevaste.

### Alustagem tähelepanust.

Kes küll potents vihinud loengul, kus mõni teg pärasit ettekande algust hakkab teatav osar kuulajaid kaotama inrv: pakutava vastu. Tagumised read viidavad sege kas valitse jutuaajamise voi lugemisega (kogenud kuulaja varustab ennast aegassili sobiva lektuuriga), teepool istujad äge tähtivad kõneleja tona tähelepanu pirkonnast välja, vajudes unngavasse «loengulisse unnes», mis hiljem võib õle müne terysiilikuks füsioloogiliseks unneks. Loomulikult võime sellisele auditooriumile heita ette vähest teadikkust, lugupidamatust esineja ja tema suhtes, kuid see ei paranda olukorda. Peamiseks põhjuseks on ikkagi asjaolu, et kõneleja ise raskendab pakutava informatsiooni vastuvõtmist, ignoreerides auditooriumi tähelepanu äratamise ning säilitamise psühholoogilist seaduspäransust.

Tähelepanu on see värv, mille kaudu avalik kõne jõuab kuulajate teadvusse. Tähelepanu püandumisel muutub esinemine formaalsaks sõnade pealeingemiseks, mis muudab ettekande kasutegarti lähedaseks nulliks. Kõnelejal on väga oluline osata võtta auditooriumi tähelepanu ja säilitada seda ettekande lõpuni.

Jälgides tunnist ettekannet, võtavad kuulajad oma meeleolun-



## 1. AVALIKU KÕNE PSÜHHOLOOGIAST

Nii avalikkuse ees kõnelemine kui ka kõne jälgimine kujutavad endast küllaltki vastuolulisi ning keerukaid vaimseid protsesse, mille üksikasjalisema uurimisega on alles viimasel ajal hakatud tõsisemalt tegelema. Kuivõrd iga kõne mõjub üksnes kuulajate psüühika kaudu, siis on igal esinejal vajalik teada kasvõi põhijoonetes kõne kuulamisel esinevate tunnetuslike protsesside psühholoogilist eripära. Vilunud kõnelejad tunnetavad tänu rikkalikele kogemustele intuiitiivselt, kuidas konkreetses olukorras auditooriumile rääkida, et saavutada soovitud tulemust. Enamasti on sellised väärtuslikud kogemused aga omandatud eelnevate eksimuste ja vigade hinnaga, mida on võimalik suures osas vältida, kui peame silmas ettekande esitamise ning kuulamise põhilisi psühholoogilisi seaduspärasusi. Millised need on, sellest püüame anda järgnevalt õige põgusa ülevaate.

Alustagem tähelepanust.

Kes küll poleks viibinud loengul, kus mõni aeg pärast ettekande algust hakkab teatav osa kuulajaid kaotama huvi pakutava vastu. Tagumised read viidavad aega kas vaikse jutujamamise või lugemisega (kogenud kuulaja varustab ennast aegsasti sobiva lektüüriga), eespool istujad aga lülitavad kõneleja oma tähelepanu piirkonnast välja, vajudes mugavasse «loengulisse unne», mis hiljem võib üle minna tervislikuks füsioloogiliseks uneks. Loomulikult võime sellisele auditooriumile heita ette vähest teadlikkust, lugupidamatust esineja ja teema suhtes, kuid see ei paranda olukorda. Peamiseks põhjuseks on ikkagi asjaolu, et kõneleja ise raskendab pakutava informatsiooni vastuvõtmist, ignoreerides auditooriumi tähelepanu äratamise ning säilitamise psühholoogilisi seaduspärasusi.

Tähelepanu on see värv, mille kaudu avalik kõne jõuab kuulajate teadvusse. Tähelepanu puudumisel muutub esinemine formaalseks sõnade pealelugemiseks, mis muudab ettekande kasuteguri lähedaseks nullile. Kõnelejale on väga oluline osata võita auditooriumi tähelepanu ja säilitada seda ettekande lõpuni.

Jälgides suulist ettekannet, võtavad kuulajad oma meeleeelun-

dite kaudu vastu vägagi mitmelaadilisi ärritajaid. Need tulevad nii esinejalt kui ka ümbritsevast keskkonnast ning kuulaja enese organismist. Tavaliselt on domineerivaks ärritajaks lektori artikuleeritud kõne, keskmise kiirusega umbes 100—110 sõna minutis. Samaaegselt toimub kuulaja teadvuses pidev mõtete vool ehk sisemonoloog, mille kiirus on 4—5 korda suurem. Ideaalses olukorras mõtleb kuulaja pidevalt kõnelejaga kaasa, otsides oma kogemustest kinnitusi või vastuväiteid pakutavale, vaagides kriitiliselt lektori seisukohti ning paigutades uudset materjali juba olemasolevate teadmiste süsteemi. Nii muutub monoloog tegelikult dialogiks kõneleja ja kuulajate vahel, kelle reageeringud võimaldavad esinejal vajalikul määral korrigeerida esitusviisi ja -laadi.

Artikuleeritud kõne mõjub auditooriumi kuulmismeelele, mis ajapikku hakkab ühelaadilise ärritaja mõjul väsima. Nüüd ilmneb tähelepanu hajumine, kuna kuulajate teadvuses hakkavad määravat osa etendama teisetüübilised, ettekande seisukohast täiesti ebaolulised ärritajad (müra akende taga, suitsunälg, mõtteline tegelemine koduste asjadega jne.). Ettekande sisu ei jõua enam kuulajate teadvusse, kõnelemata saadava informatsiooni aktiivsest mõttelisest läbitöötamisest.

Psühholoogia iseloomustab tähelepanu kui inimpsüühika oma-dust keskendada teadvus mõningatele objektidele, et saavutada nende objektide eriti selge peegeldus ajus, jättes samal ajal kõrvalolevad muud ärritajad. Jälgides tähelepanelikult ettekannet, ei kuule auditoorium üksnes kõneleja häält, vaid kuulab esitatavat mõtet, ei näe üksnes kõneleja miimikat, žeste ja demonstreeritavaid näitlikke vahendeid, vaid vaatleb neid. Tähelepanu on tunnetusprotsessi peamine reguleerija, mis ei lase antud olukorras ebaolulisel informatsioonil üldse teadvusse jõuda.

Tehakse vahet tahtmatu ja tahtelise ehk aktiivse ja passiivse tähelepanu vahel. Tahtmatu tähelepanu kujutab endast teadvuse koondumist objektidele nende iseärasuste tõttu. Monotoonne ja ilmetu kõne ei ärata tahtmatut tähelepanu. Pruugib aga kõnelejal muuta hääle tugevust, kõne intonatsiooni või kiirust, kui ta juba paelub kuulajaid. Tähelepanu haarab tugev ärritaja, tugev mitte absoluutses, vaid suhtelises tähenduses. Vaikses ruumis äratab ka tasane ja rahulik hääl piisavalt tähelepanu. Teinekord on otstarbekas saavutada tähelepanu mitte hääle kõvendamise, vaid just tasan-damisega. Samuti äratab tahtmatut tähelepanu ärritaja uudsus, ärritaja algamine aga ka lõppemine. Pikemaajaline tahtmatu tähelepanu esineb juhul, kui suuline ettekanne pakub kuulajaile elulist huvi või on tugeva emotsionaalse tähendusega.

Kaugelt sagedamini jälgitakse kõnet tahtelise tähelepanuga, mis kujutab endast teadlikult reguleeritud keskendumist objektile. Kuna selline tähelepanu on seotud tahtepingutusega, mõjub ta küllaltki väsitavalt, eriti kui segama hakkavad mitmesugused kõrvalärritajad. Esinemist kergendab olukord, kus kuulajate

tahteline tähelepanu läheb teema oskusliku käsitluse tõttu üle tahtmatuks tähelepanuks, mistõttu tahtepingutus kaob.

Ettekande jälgimisel on kuulajate tähelepanu küllalt liikuv, kusjuures aeg-ajalt tekivad tähelepanus lüngad. Püüdes kujutada tähelepanu dünaamikat graafiliselt pikema monotoonse ettekande jälgimisel, saaksime aeglaselt kuid järjekindlalt langeva kõvera, milles esineb kaks tõusu — üks ettekande alguses, teine lõpus. Kõne alguses pälvib auditooriumile tundmatu kõneleja isik kahekskolmeks minutiks kuulajaskonna tähelepanu. Esimeste muljete alusel püütakse kujundada oma suhtumist kõnelejasse ja koos sellega ka ettekandesse. See on esinejale igati soodus olukord huvi suunamiseks enda isikult ainele, mis eeldab aga kõne alguse eriti hoolikat ettevalmistamist ning läbimõtlemist. Ettekande lõpus toimuvat tähelepanu tõusu tuleks kasutada kõige olulisema materjali kordamiseks, et sel teel korvata tähelepanulünkade tõttu tekkinud kaod ning kinnistada vajalikud järeldused. Kuna see tähelepanu tõus on küllaltki lühiajaline, siis peaks lõppresümee olema hästi napisõnaline (kuid ilmekas), nii et ta parajalt mahuks tähelepanu tõusu raamidesse.

Nii tahteline kui tahtmatu tähelepanu olenevad suurel määral nendest motiividest, mis töid inimese antud ettekannet kuulama. Jämedates joontes võib eristada nelja põhimotiivi. Esimesele kohale tuleks seada intellektuaalsed motiivid, s. t. soov omandada ettekandest uusi teadmisi, laiendada silmaringi. Selline hoiak häälestab kuulajat positiivselt ettekande suhtes. Ta tähelepanu on erk ka ilma efektse alguse ja tugeva näitlikkuseteta, sest ta ootab loengult kvaliteetset sisu, loogilist ülesehitust, faktide täpsust. Loengu sisutuse varjamine oraatorlike võtetega leiab selliste kuulajate poolt õigustatud hukkamõistu.

Inimest võivad tuua ettekannet kuulama ka emotsionaalsed motiivid, mis on seotud kindlate esteetiliste vajaduste rahuldamisega. Just emotsionaalsed motiivid juhivad kuulajaid loeng-kontsertidele, näituste aruteludele, need motiivid etendavad tähtsat osa kunstlaste loengute ja pidulike aktuste puhul, mille üheks koostisosaks on kontsert. Mõnigi kord minnakse religioosse sisuga ettekannet kuulama just emotsionaalsetel kaalutlustel (orel, ajalooline arhitektuur, kujutava kunsti teosed kirikus).

Kolmanda motiivide grupi moodustavad moraalised motiivid, mis seostuvad südametunnistuse ja kohusetundega, ja määritlevad suurel määral inimese käitumist ühiskonnas. Kõnelejat tullakse kuulama seepärast, et ei taheta valmistada ebameeldivusi ettekande organiseerijatele, tahetakse hoida kõrgel oma asutuse head nime, ei soovita minna vastuollu juhtivate töötajatega. Esinejasse suhtuvad sellised kuulajad neutraalselt. Mõnigi kord võib täheldada rõhutatud ükskõiksust ettekande suhtes. Lektoril tuleks selline hoiak kohe kõne alguses ületada. Siin on hädavajalik kasutada meetodilisi võtteid antud kuulajaskonna tähelepanu äratamiseks ning ettekandel hoidmiseks.

Motiivide neljandat gruppi võiks nimetada administratiivseteks motiivideks. Nende kohaselt minnakse ettekannet kuulama vastu tahtmist. See võib kutsuda esile arusaamatusi ja isegi pahandusi (tööpäeva lõpul ei lasta töötajaid ära, sest on tarvis loengule minna). Oluline on, et enamikul kuulajatel esineb siin sisemine vastuseis nii loengu kui lektori suhtes. Seega satub kõneleja vägagi keerulisse olukorda, kus kuulajaskonna meeleolude ignoreerimine võib loengu läbi kukutada, seda vaatamata ettekande kvaliteedile.

Sellises olukorras tuleks alustada auditoriumi häälestamisega kõne või loengu vastuvõtmiseks. Võib kasutada nende vastuväidetega nõustumist, et edasi esitada kuulajaid paeluvaid elulisi probleeme, millele kõne käigus püütakse anda vastus. Kuulajaskonna tähelepanu äratamiseks ja säilitamiseks soovitatakse kasutada järgmisi mooduseid:

**Materjali uudsus.** Ka igati tuntud teema vastu tekib huvi, kui sellega seostatakse uusi andmeid ning seisukohti või kui teemale lähenetakse uudest, teinekord koguni üllatavast aspektist. Seejuures tuleks uued andmed esitada kasvõi osaliselt kohe alguses, et pälvida kuulajate tähelepanu.

**Viitamine kuulajate eluliste huvidele.** Kõneleja teatab ettekannet alustades, et ta püüab anda vastuse auditoriumi huvitavatele aktuaalsetele probleemidele, mille sügavamaks mõistmiseks on tarvis küsimust käsitleda veidi laiemalt, seda ka teoreetilises plaanis. Loomulikult tuleb antud lubadus lunastada, mis omakorda eeldab, et kõneleja on teadlik kohalikest probleemidest ning nende lahendamise konkreetsetest teedest.

Kõrgelt hinnatakse kõneleja oskust luua ettekande alguses kuulajaid paeluv probleemsituatsioon, mille lahenduse leidmiseks tuleb kõnet tähelepanelikult jälgida, pingutades samal ajal enda mõtlemist. Probleemsituatsiooni loomist alustatakse vasturääkivate faktide või seisukohtade esitamisega, kusjuures hoidutakse hinnangute langetamisest. Kuulajad peavad nüüd pakutavat materjali analüüsides ise jõudma järeldusteni, nähtuste olemuse avamiseni ning isikliku seisukoha kujundamiseni. Kuivõrd kõik see toimub iseseisva mõtlemise abil, siis tunduvad saadud järeldused kuulajatele eriti veenvatena, mistõttu nende mõju on suurem kõneleja poolt pakutud valmisjäreldustest.

Tavaliselt paelub abstraktsete probleemide arutelu eelkõige mehi. Naiste tähelepanu kipub koonduma konkreetsetele nähtustele, peamiselt inimestele ja nende käitumisele, mille analüüsi kaudu jõutakse ulatuslikumate üldistusteni. Seepärast soovitatakse naistest koosneva kuulajaskonna ees alustada ettekannet **probleemi personifitseerimisest**, s. t. probleemi seostamisest kas lektori või mõne muu isikuga. Mõnikord võib kasutada ka kaastunde äratamise võtet, kus kuulajaid kutsutakse kujutama ette olukorda, kuhu neist igaüks võib sattuda, kui nad viibiksid sellistes ja sellistes tingimustes.

Üldiselt annab tähelepanu paelumisel häid tulemusi ettekande alustamine ilmeka ja konkreetse näitega või mingi juhtumi värvika kirjeldamisega. Kui kuulajaskond on väsinud eelnenud tööpäevast või tulpinud pikaleveninud ettekannetest, siis on teretulnud mõnusalt humoristlik sissejuhatus, mis ergastab tähelepanu ja mõjub värske tuulepuhanguna üldiselt roidunud õhkkonnas. Seejuures peab kõneleja omama head mõõdu-tunnet, et huumor ei hakkaks andma tooni kogu ettekandele, muutes selle väliselt efektseks, kuid sisult kesiseks estraadipalaks.

Peaaegu alati võib kõneleja loota näitlikkusele, mis juba oma tunnetusliku eripära poolest (mõjub eelkõige nägemismeelele) kergendab tähelepanu koondamist. Näitlikkuse kasutamisest tuleb pikemalt juttu lk. 142—154, mistõttu siinkohal piirdume üksnes selle mooduse mainimisega.

Psühholoogia õpetab, et ärritaja uudsus äratav alati tahtmatut tähelepanu. Siit tuleneb vajadus manööverdada suulise ettekande käigus kõne tempo, intonatsioonide ja hääle tugevusega, pidades silmas kuulajate tähelepanu regulaarset kõikumist, mis tavaliselt viib 10—15-minutise tähelepaneliku kuulamise järel tähelepanu-lünkade ilmumiseni. Just siis on otstarbekas juhtida auditoriumi tähelepanu uutele objektidele, mis nõuavad peale kuulmise teistegi meelte rakendamist.

Ühtaegu kuulajaskonna tähelepanu paelumisega tuleb oraatoril taotleda võimalikult heade tingimuste loomist kõne kuulamiseks. Mõistega «kõnet kuulama» tähistame küllalt keerulist psüühilist protsessi, mis jaguneb kolmeks etapiks: k õ n e t a j u m i s e k s — pakutava informatsiooni vastuvõtmine nii kuulmis- kui ka nägemismeele kaudu, k õ n e m õ i s t m i s e k s — saadava informatsiooni viimine juba olemasolevate teadmiste süsteemi ning k õ n e m e e l s p i d a m i s e k s — informatsiooni salvestamine kuulaja mälu selle hilisema kasutamise eesmärgil.

Kõne tajumine oleneb eelkõige selle kuuldavusest. Retoorika aabitsatõeks on, et kõneleja peab rääkima piisavalt valjusti ja selgelt, ikka ja alati näoga kuulajate poole. Nii kõneleja kui ka korraldajad seisku head selle eest, et kõrvalised tegurid häiriks kõne kuulamist võimalikult vähe, või mis veel parem, puuduksid hoopis. Kui kuulajad peavad kõne jälgimiseks tublisti kuulmist pingutama, siis väsivad nad õige pea ning teinekord koguni loobuvad ettekande jälgimisest.

Suulise kõne tajumine erineb põhimõtteliselt kirjaliku teksti vastuvõtmisest. Kõigepealt on suuline kõne kordumatu ehk ajaliselt pööratamatu. Kord kõrvust mööda lastud mõtet hiljem juba ei meenuta. Siit tuleneb praktiline vajadus korrata kõne kõige olulisemaid mõtteid, kas siis endises vormis või ümberlausestatud kujul. Seal, kus kirjalikus tekstis piisab ühest pikemast lausest, vajab suuline kõne 2—3 lühemat lauset. Suuremat mõttepinget nõudvatele definitsioonidele ja teoreetilistele arutlustele peaksid järgnema kergemini mõistetavad näited ja emotsionaalsemad vahe-

lepõiked, et anda aega olulise kinnistumiseks kuulajate teadvuses.

Erinevused ilmnevad ka mõtete vastuvõtmise tempos. Teksti lugedes valib iga inimene talle sobiva tempo. Kuulaja peab aga minema kaasa esineja tempoga. Kui see on liiga kiire, ei taju kuulajad kogu informatsiooni, millest küllalt palju läheb lihtsalt kõrvust mööda. Rõhutatult aeglane tempo sobib konspekterimiseks, muul juhul võib aga põhjustada kuulajatel mõttelünki, kus mõte irdub esitatavalt materjalilt ning vajalik kontakt kõnelejaga kaob.

Erinevalt kirjalikust tekstist iseloomustab kõnet esituse väljendusrikkus, mis realiseerub intonatsioonides, sõna- ja lauserõhkude paigutuses, tempo vaheldumises, pauseerimises. Tänu kõigele sellele võimaldab elav kõne anda edasi ajaliselt kokkusurutuna, kuid samal ajal vägagi täpselt neid varjundeid, mille kaudu ilmneb oraatori isikupära, tema suhtumine käsitletavatesse küsimustes.

Kõne puhul etendavad suurt osa ka mõtte avamise mittekeelised vahendid — miimika, žestid, lektori ilme, pilk ja liikumine auditooriumis. Kõik see lubab võtta pakutavat informatsiooni vastu otsekuu ruumiliselt, mitmel tasandil, mistõttu ka informatsioon ise tundub kaugelt emotsionaalsemana ja isikupärasemana kui kirjutatud teksti lugemisel.

Vastavalt kõne tajumise eripärale on suuline kõne mõnevõrra väiksema informatsioonikoormusega kui kirjutatud tekst. Ehk teiste sõnadega — suuline ettekanne sisaldab suuremal määral «vett» kui samal teemal kirjutatud artikkel. See ei olene mitte kõneleja võimetusest leida olulist, vaid asjaolust, et väga tihedaks koondatud suulist teksti on raske vastu võtta ja mõista. Katsetega on tõestatud, et kirjalikku teksti omandatakse ettelugemise korral tunduvalt halvemini kui sama informatsiooni sisaldavat emotsionaalset elavat kõnet. Etteloetud tekstist suutsid katseisikud hiljem meenutada vaid 50%, suulise ettekande korral aga 90% olulistest mõtetest. Siit järeldub, et üksnes kuulajate psüühikale kohandatud, ekspressiivne, vajalike kordamistega väljenduslaad sobib avalikuks kõneks. Ikka ja alati tuleb kõnet rääkida, mitte aga tekstist maha lugeda.

Samaaegselt (või peaaegu samaaegselt) kõne tajumisega toimub ka kõne mõistmine, mis tugineb kuulajate kogu eelnevale kogemusele, teadmistele ja silmaringile. Igasuguse kõne tajumine ja mõistmine toimub läbi eelnevate kogemuste (selle sõna laias mõttes) prisma. Kuna aga kuulajate kogemused pole kunagi täpselt kokkulangevad, siis võib üks ja sama sõna või lause kutsuda kuulajatel esile hoopis erinevaid kujutlusi ja mõisteid, mis erinevalt mõjutavad materjalist arusaamist. Eriti silmatorkavalt esineb see siis, kui kõneleja kasutab rohkesti abstraktseid mõisteid, mis ei kutsu kuulajate teadvuses esile mingeid konkreetseid kujutlusi. Selleks, et mõista, millest oraator räägib, peab kuulaja tugevasti pingutama oma kujutlusvõimet. (Erandi moodustavad küllaldase

ettevalmistusega erialainimesed, kes tunnevad endid abstraktsioonide hulgas täiesti kodus; siin on juttu aga tavalisest keskharidusega kuulajaskonnast.) Pingutus väsitab peagi ja kuna ta ei taipa kõike, millest on juttu, siis lakkab üldse kuulamast. Seepärast soovitatakse võimaluse korral asendada abstraktsed mõisted sõnadega, mis kutsuvad kuulajate teadvuses esile konkreetseid kujutlusi, mille tulemusena kogu ettekanne muutub kuulajaskonnale jõukohasemaks ja huvipakkumaks. Kui aga kõne sisu on lahutamatu seotud keerukate abstraktsete mõistete, soovitatakse kuulajate teadvuses alguses esile kutsuda selliseid kujutlusi, millele nad saavad hiljem tugineda, et lahti mõtestada oraatori mõtteid. (В. М. Якушев. «О психологических основах лекционной пропаганды», Москва 1970, стр. 36.)

Vältida tuleks samuti stereotüüpseid assotsiatsioonide ridu, mis tekivad kuulajate teadvuses samaaegselt lektori esimeste sõnadega. Pruugib vaid kõnelejal öelda: «Algavad kevadised põllutööd...», kui kuulajate teadvuses tekib assotsiatiivne ahel — traktorid põldudel, kevadkünn, seemne ettevalmistamine külviks, külvamine. Kui nüüd kõneleja kõik selle üle räägib, siis teavad kuulajad juba ette, mis tuleb ning kaotavad õige kiiresti huvi.

Küllalt sageli võime kuulda nõupidamistel sõnavõtte, kus kõneleja kulutab niigi nappi esinemisaega selleks, et veel kord ümber jutustada põhiettekandest väljendatud ja kõigile tüütuseni tuttavaid üldisi seisukohti. Midagi ei tõuka aga kuulajaid ettekande jälgimisest rohkem eemale kui juba tuntud informatsiooni kordamine samal tasemel.

Sageli ilmuvad kulunud assotsiatiivsed read ettekandesse seetõttu, et kõneleja püüab improviseerida, omamata piisavalt materjali käsiteldava teema kohta. Püüdes säilitada ettekande sujuvust, kasutab ta selliseid ladusaid sõnu ja üldtuntud kujundeid, mis talle esimesena pähe tulevad, arvestamata, et sama toimub ka kuulajate teadvuses.

Seevastu annavad uused ja ootamatud assotsiatiivsed read, mis köidavad tähelepanu ja soodustavad materjali vastuvõtmist, kõnele palju juurde.

Unustada ei tohi ka asjaolu, et kõne kuulamisel tekivad mõnikord kuulajate teadvuses vastandlikud assotsiatsioonid, mida kuulajad hakkavad tahtmatult kõrvutama kõneleja jutuga. Eriti kergesti võivad need ilmuda siis, kui kõneleja kasutab tavalistest asjast rääkides ülivõrdelist stiili ja kõrgeleennulist paatost. Näiteks kõneleb lektor ettevõttes, kus on tublisti tegemist plaanide täitmise ja töödistsipliiniga, toodangu kvaliteedi ja ohutustehnika nõuetega, antud ettevõtte tööst, kasutades väljendeid nagu «enneolematu tööentusiasm», «kõigi töötajate kõik jõud on antud toodangu kvaliteedi parandamiseks» jne. Kuulajate vaimusilma ette tõusevad aga pildid tehase tegelikust olukorrast ning nad ei usu lektorit, seda ka siis mitte, kui ta laskub jälle tagasi reaololude pinnale ja

esitab õigeid fakte õigete sõnadega. «Ah, ajab udujuttu...» ütlevad töölisel sellise «kuldsuu» kohta.

Silmas tuleb pidada loengu kuulamise psühholoogia veel ühte külge ja nimelt — kuulajate operatiivse mälu õiget mõjutamist. Psühholoogilised uurimused kinnitavad, et operatiivse mälu maht on küllaltki piiratud. Paljugi äsja kuuldust ununeb kohe, ega avalda juba seepärast kuulajale vajalikku mõju. Katseliselt on kindlaks tehtud, et operatiivse mälu mahtu võib väljendada valemiga  $7 \pm 2$ , mis tähendab, et pärast suulise ettekande ühekordset kuulamist suudab täiskasvanud inimene meenutada kuuldust keskmiselt 5—9 elementi, mõtet, ideed. Seega tuleks lektoril jälgida, et oluline materjal ei pihustuks liialt paljudeks üksikelementideks, vaid koonduks  $7 \pm 2$  mõtteliseks ühikuks. Vajaduse korral võib neid ühikuid omavahel ühendada, konstrueerida suuremaks, mille tulemusena kasvab ka kuulajate operatiivse mälu vastuvõtmine. Selline mäluühikute loomine toimugu oluliste mõtteliste tähiste ehk märksõnade ümber. Kõneleja aidaku oma esinemise struktureerimisega kaasa nende märksõnade selgele esiletõusmisele, toonitagu loengu ülesehitust, loogilist plaani. Materjali omandamise seisukohalt omab see esmajärgulist tähtsust.

Loengu kuulamisel ilmneb veel teinegi mälu seadusepära, mida nimetatakse ääre seaduseks ja mille kohaselt ettekande alguses ning lõpus kuulatud materjal jääb tavalisest hoopis paremini meelde. Siit tuleneb järeldus, et ettekande lõppu on vajalik paigutada kokkuvõtte kõige olulisemast ning siin esitada kõige tähtsamad järeldused. Loengu keskosas, kus kuulajate tähelepanu ja koos sellega ka mälu kipuvad vaibuma, on vaja anda emotsionaalset materjali, mis oma vaheldusrikkuse ja värvikusega soodustab meelepidamist.

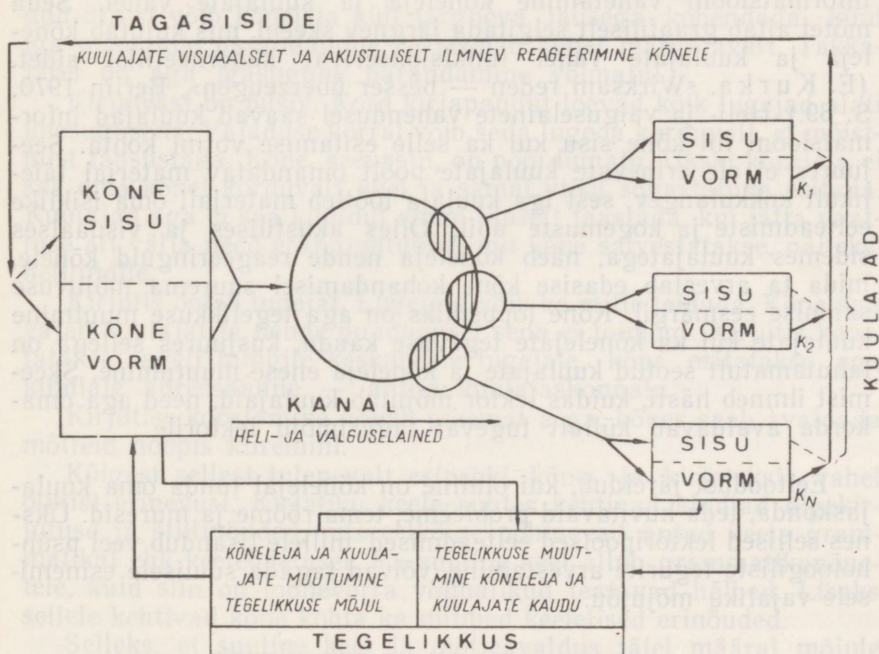
Seni oleme püüdnud analüüsida kuulajate psühholoogiat loengu jälgimise ajal. Kuid on veel teine pool — esineja, kelle psüühika eripära tundmine ei ole sugugi väiksema tähtsusega. Avalikkuse ees esinemine on sageli küllaltki pingutav, seda nii kehaliselt kui vaimselt. Paljud inimesed, kes päevast-päeva ajavad ladusalt juttu oma töökaaslastega, keelduvad astumast kõnepultilt, väites, et nad ei suuda üle saada esinemishirmust või rambipalavikust. Selle erutusseisundi välisteks tunnusteks on südametegevuse tunduv kiirenemine, vererõhu tõus, higistamine. Sõnad kipuvad kurku kinni jääma, mõte ei tööta, hääl hakkab värisema. Esma-kordsel esinemisel suurema kuulajaskonna ees on sellised tunnused tavalised, kuid mõne kõneleja juures säilivad nad pikka aega.

Parim ravim sellise erutusseisundi vastu on — minna kõnetooli ja kõnelda. Kuuldes oma häält, omandab esineja kiiresti vajaliku enesekindluse ning võib rahulikult jätkata. Kuid ka vilunud kõnemeel võib esineda vastutavamate esinemiste eel psüühilise pingetõus. Seda ei maksa aga pidada negatiivseks nähtuseks. Hoopis vastupidi — tänu südametegevuse elavnemisele paraneb aju vere-

varustus, mis omakorda soodustab mälu ja mõtlemisprotsesse, aitab kontsentreeruda, suunata energiat sinna, kus see antud hetkel on kõige vajalikum. Tõeliselt hea, kaasakiskuv kõne ei sünni kunagi ükskõikses, rõhutatult rahulikus esinemissituatsioonis. Seejärest kinnitavad paljud kogenud oraatorid, et nad ei soovigi esinemiseelsest pingest vabaneda, kuna see aitab mobiliseerida vaimseid jõude ning soodustab mõjuva kõne loomist.

Ülemäärast esinemiserutust, mis võib kõnelejat hakata pärssima, aitab ületada mõte, et kuulajatele ei ole niivõrd tähtis lektori isik, tema edu või ebaedu antud kõne esitamisel, kui pakutavate ideede, seisukohtade asjatundlik selgitamine ja propageerimine. Lektor esineb ikkagi tõe, mitte isikliku tunnustuse nimel. Lähtumine probleemist, kõne teemast, mitte aga enda isikust ja sellega seotud emotsioonidest (järsku kukun esinemisega läbi!) aitab saavutada vajalikku tasakaalukust ning rahu.

Kummaline lugu toimub esinemise ajal ajaga, õigemini selle tajumisega. Tundub, et aeg voolab otsekui kahes dimensioonis — kuulajatele väga aeglaselt, esinejale aga sedavõrd ruttu, et ta ei märkagi, kui on ajalised piirid ületanud ja hakkab kuulajaid juba tüütama. Põhjuseks on ilmselt asjaolu, et lektor on pidevalt pingelises tegevuses, kuulajad aga peavad passiivselt istuma. (Muide — konspekterimise puhul ei pane aja venimist kaugelt nii palju tähele, kui üksnes kuulamisel, eriti igava ettekande kuulamisel.)



Seepärast ärgu lootku esineja oma subjektiivsele ajatajule, vaid hoidku ajamõõtja vaateulatuses. Loomulikult ei saa soovitada demonstratiivset kella vaatamist ettekande ajal, millest kuulajad võivad pealegi teha õige vääraid järeldusi. («Ei jõua kuidagi oma aega täis rääkida, nüüd siis hakkab venitama!») Küll võiks kella asetada juba ettekande alguses kõnetoolile või lauale, nii et ta seisaks kuulajatele nähtamatult kõneleja vaateväljas, aidates sel viisil aega kõne osade vahel õigesti jagada.

Unustada ei tohi ka seda, et kuulajaskond ei kujuta endast lihtsat üksikindiviidide mehhaanilist hulka, vaid tema suhtes kehuvad teatud sotsiaalpsühholoogilised seaduspärasused. Auditooriumi all mõistetakse ühise vaimse tegevuse ning omalaadilise «psüühilise nakkusega» ühendatud inimeste kogumit. Tunnetades suuremas kuulajaskonnas enda anonüümsust ja koos sellega ka illusoorset karistamatust, hakkab igati korralik kodanik teinekord kõnelejale vahele hüüdma või mingil teisel teel ettekannet segama. Kaaslaste reageerimine kõnele aitab esile kutsuda samalaadset reageeringut ka muidu üksikõikeks jäävate kuulajate hulgas. On see reageering kõneleja eesmärkidele soodne, võib lugeda kõnet olulises osas õnnestunuks. Hoopis raskem on aga vaenuliku reageeringu puhul, mis nõuab suurt meisterlikkust, et häälestada inimesi kõne suhtes soodsalt.

Eelnevalt oli juba juttu sellest, et avalik kõne meenutab väliselt küll monoloogi, olles samal ajal siiski dialoog, kuna toimub informatsiooni vahetamine kõneleja ja kuulajate vahel. Seda mõtet aitab graafiliselt selgitada järgnev skeem, mis kujutab kõneleja ja kuulajate vahel funktsioneerivat küberneetilist sidet. (E. Kurka. «Wirksam reden — besser überzeugen», Berlin 1970, S. 39.) Heli- ja valguselainete vahendusel saavad kuulajad informatsiooni nii kõne sisu kui ka selle esitamise vormi kohta. Seejuures ei ole erinevate kuulajate poolt omandatav materjal täielikult kokkulangev, sest iga kuulaja töötleb materjali oma isiklike eelteadmiste ja kogemuste abil. Olles akustilises ja visuaalses sidemes kuulajatega, näeb kõneleja nende reageeringuid kõnele, mida ta arvestab edasise kõne kohandamisel suurema mõjuvuse saamise eesmärgil. Kõne lõppsihiks on aga tegelikkuse muutmine kuulajate kui ka kõnelejate tegevuse kaudu, kusjuures sellega on lahutamatu seotud kuulajate ja kõneleja enese muutumine. Skeemist ilmneb hästi, kuidas lektor mõjutab kuulajaid, need aga omakorda avaldavad küllalt tugevat tagasimõju lektorile.

Eeltoodust järeldub, kui oluline on kõnelejal tunda oma kuulajaskonda, teda huvitavaid probleeme, tema rööme ja muresid. Üksnes sellised lektoripoolsed eelteadmised, millele lisandub veel psühholoogiliste tegurite arvestamine, võivad tagada suulisele esinemisele vajaliku mõjujõu.

## 2. AVALIKU KÕNE SUULINE ESITUS

Inimesed suhtlevad omavahel keele kaudu. Mõtete avaldamine võib toimuda kas suuliselt või kirja teel. Ehkki nii üks kui ka teine toimub ühes ja sellesamas keeles, on suulisel ja kirjalikul esitusel siiski oluline erinevus. Suuline esitus avaldub kõnena, kirjalik esitus kirjapildina — kirjutisena.

Kõne koostatakse vahetult kõnelemisel — tema sisu avaldamisel, kuulajate juuresolekul. Kirjutis, seevastu, enne sisu avaldamist, kirjutaja üksi olles. Seetõttu on kirjateksti koostamisel võimalik järele mõtelda, kasutada mitmeid allikaid, teksti ülesehitust ja sõnastust korduvalt muuta, sinna sattunud vigu aegsasti avastada ja parandada. Kõnelemisel pole see võimalik. Tõsi, mõnd libastunud ütlust võib kõneleja küll järgneva lausega kohendada, kuid iga niisugune parandamine halvendab kõnet märgatavalt. Takka-järel on aga igasugune parandamine võimatu!

Kirjatekst on püsiv. Kord kirjapandut loevad kõik lugejad alati ühesugusena. Vajaduse korral võib seda lugeda korduvalt, et mõistmist täpsustada. Kõne, seevastu, on pöördumatu. Ükski kõneleja ei saa oma kõnet korduvalt ühel ja samal viisil sõnastatuna esitada. Kuulajad aga ei saa kuulnud enam täpselt taastada, kui jätta vaatluse alt välja need erandjuhtumid, mil kõne salvestatakse, näiteks, helilindile.

Kirjutis ootab lugejat. Lugejaid võib ka mitte leiduda. Kõne aga vajab kuulajat ja nende puudumisel seda ei toimugi. Kirjutis koostatakse sageli mingile keskmisele lugejale, kõne esitatakse aga kindlale adressaadile — antud kuulajaskonnale.

Kirjutise koostamine nõuab pikemat aega, kõnes saab avaldada mõtteid hoopis kiiremini.

Kõigest sellest tulenevalt esinebki kõne- ja kirjateksti vahel olulisi erinevusi. Kirjaliku keele suhtes kehtivad kindlad õigekirjutuse ja stiilinõuded, mis eelkõige põhinevad antud keele grammatikal ehk keeleõpetusel. Ka suuline keel allub grammatikanõuetele, kuid siin on mõnevõrra võimalikud teatavad hälbed. Lisaks sellele kehtivad kõne kohta ka mitmed keelelised erinõuded.

Selleks, et suuline keel ja mõtteavaldus täiel määral mõjule

pääseks, et kõneleja oma eesmärgi saavutaks, on vaja kõneosavust. Kõneosavuse ehk kõnekuse suhtes esitatavaid nõudeid ning kõne esitamise põhimõtteid ja võtteid käsitleb retoorika.

Kuigi kõne on mõtete suuline esitamine ja kuulaja tajub seda peamiselt kuulmise teel, etendab kõnes olulist osa ka väline, silmaga tajutav külg.

Avalik kõne on looming. Nagu igal loomingul, nii on ka temal oma sisu ja vorm, mis omavahel seostatuna moodustavad ühtse terviku.

Avalik kõne sünnib vahetult esitamise käigus. Ometi võib kõne loomisel eristada kahte järku — tema koostamist ja esitamist. Kõne koostamise all mõistame tema sisu ettevalmistamist, mida on eelnevalt juba üksikasjalikumalt käsitletud. Kõne esitamise all aga mõistame eelkõige tema vormilist kujundamist, tööd vormi kallal.

Ent igale vahetule loometööle eelneb veel ka kaudne ettevalmistus, mis hõlmab looja enesekasvatuse ja loometöö põhimõtete omandamise. Avalik kõne on elav suhtlemine, vahetu mõtete ülevandmine kuulajaile. Ta nõuab eelkõige häid ja mitmekülgseid teadmisi ning oskust vajalikku kiiresti meenutada. Teadmiste omandamiseks on vaja õppida ja end pidevalt täiendada. Selleks tuleb eelkõige palju lugeda ja osata vajaduse korral kiiresti lugeda. Loetu mällu talletamiseks peab tundma oma mäluliiki ja mälu arendama. Kõik see nõuab vaimse töö oskust, teadmisi vaimse töö füsioloogiast ja tehnoloogiast.

Eduka vaimse töö eelduseks on hea tervis. Avaliku kõne esitamine on ka kehaline pingutus, mistõttu kõneosavuse arendamine eeldab kehalist ettevalmistamist. Ent peale kõige muu nõuab kõne ka eriteadmisi s. t. retoorika tundmist.

Avalik kõne on kahepoolne tegevus — kõneleja ja kuulaja koostöö. Kõneleja peab teadma, kellele ta kõneleb, sest kuulajaskonnast sõltub lähenemisviis. Kõneleja peab oskama kuulajaskonna tähelepanu võita ja seda pidevalt kõita. Selleks tuleb kuulajaid kogu aeg jälgida. Kuulajaskonna käitumisest, tema suhtumisest kõnelejasse ja kõneldusse sõltub omakorda kõneleja innustus ja esinemise õnnestumine.

Kõneosavus ehk kõnekus kui kunst kuulub sõnaloomingu valdkonda. Kirjandusteose looja annab sõnakunsti. Selle suulisel esitamisel, autori sõnu loovalt tõlgitsedes, kuulajale vahendades, näitleja või deklamaator (etleja) viljeleb lavakunsti. Kõnekus, seevastu, hõlmab üheaegselt kõnepidaja enda loomingut, tema enda mõtteid ja sõnastust, ning ka nende loova esitust.

Näitleja peab kehastuma autori loodud isikuks, etleja peab kuulajaile edastama autori sõnu, kõnepidaja aga peab alati jääma iseendaks ja kõitma kuulajaid enda isiksusega. Ta peab pakkuma neile mitte ainult elamusi, vaid ka teadmisi ja samuti kuulajaid kasvatama. Nii esitab kõnepidaja oma mõtteid kuulajaile vahetult,

varjamatult, mitte ülal antud kujundite kaudu, mitte tinglikena, vaid otseste mõistetena.

Niisiis, avaliku kõne koostisosadeks on, esiteks, kõneleja isikus, tema hingestatus ja isikupära ning, teiseks, kõneleja mõtted — avaliku kõne sisu.

Mõtte kandjaks on sõna, mille jõu määravad selle sisu ja vorm. Kirjutises moodustab sõna vormi kirjpilt, suulises esituses aga lausumisviis.

Kirjapildis koosneb sõna tähtedest, silpidest, suulises esituses seevastu häälikutest ja häälikuühenditest! Keeleõpetuses käsitleb neid **f o n e e t i k a**.

Hääle ilmeks sõltub peale häälduse veel häälikute ja häälikuühendite kõlavusest ning hääldamise kiirusest — tempost. **T e m p o** ei tohi olla liiga aeglane ega ka liiga kiire, mis raskendab häälikute eristamist ja muudab kõne segaseks.

Hääldamiskiirus sõltub ka kõnepaiga **a k u s t i k a s t**. Heli hajub, osalt aga neeldub ruumis, samuti ka lähedal olevates esemetes ja inimestes. Väljas peegeldub heli metsalt, hoonetelt või muudelt tõketelt ja kostab kajana, kui ta otsehelist vähemalt 0,2 sekundit hiljem saabub. Lühema ajavahemiku järel kostev kaja pikendab heli. On aga peegeldav tõke rohkem kui 35 meetri kaugusel, võib kosta ühesilbiline kaja. Ruumis peegeldub heli korduvalt, mistõttu kuulaja kõrv tajub heli pikemalt. Peegeldudes heli nõrgeneb ja teatava aja jooksul sumbub. Seda nähtust nimetatakse järelkõlaks. Järelkõla kestus sõltub ruumi mõõtmetest, kujust, piirete ja esemete peegeldusvõimest. Ruum, kus järelkõla puudub, mõjub akustiliselt tühjana, surnuna. Liiga suure järelkõlaga ruumis valguvad helid kokku ja kõne on raskesti arusaadav. Kui järelkõla kestus on 1...2 sekundit, siis tugevneb kuulmistaju kestvama ärrituse tõttu. Sellisel ruumil on hea akustika. Seepärast peabki nii hääldamiskiirus kui ka hääle tugevus olema kooskõlas kõnepaiga akustikaga. Uhevõrra halb on, kui kõneleja suures ruumis või väljas liiga vaikselt räägib, nii et teda tagapool olivad ei kuule, ja ka see, kui ta väikeses ruumis liiga valjusti kõneleb, nii et see karjumisena kostab.

Üldiselt levib kõrgem heli paremini ja kostab kaugemale. Ometi ei tohiks väljas või suuremas ruumis kõneldes häält niivõrd kõrgendada, et see omandaks kriiskava kõla, sest terav hääl pole meeldiv.

Häälikuist ja häälikuühendeist moodustuvad sõnad.

Sõnades esinevad häälikud üksteisega seostatult ja üksteist mõjustades. Tekib nende sarnastumine ehk **a s s i m i l a t s i o o n** — kokkusulamine, peenendus ehk palatalisatsioon ja kohanemine ehk vokaalharmonia. Häälikute vastastikust mõjustamist nimetatakse **k o a r t i k u l a t s i o o n i k s**. Sellega on seoses keele hääldus-**a l u s**. Eesti keelele on omane häälikute moodustumine eespoolset ja madalamalt, keskmise tugevusega, võõrkeeltes aga teisiti. Sageli tekitab ühe või teise võõrkeele hääldusaluse omandamine raskusi

ja võõrsõnade hääldamisel püsib emakeelele omane hääldusalus, millest tuleneb aktsent. Laitmatult kõnelemiseks peab sellest visa harjutamise teel vabanema.

Kokkusulamine ehk s a n d h i esineb kahe sõna teineteisele järgnemisel ja ka sõnaosade — morfeemide — liitumisel, eelkõige sõnalõppude — sufiksrite — liitumisel sõnatüvega. Näiteks kostab *küll on* nagu *kül lon*, *on üks* nagu *on üks*, *head uut aastat* nagu *ead duut taastat*, *istub taas* nagu *istup toas*, *raudtee* nagu *rauttee*, *neljapäev* nagu *neljabäev*, *õunapuu* nagu *õunappu* jne..

Teatud silpe sõnas hääldatakse teistest suurema pingega — igal sõnal esineb oma s õ n a r õ h k. Lisaks hääldamispingest tulevale sõnarõhule esineb veel muusikaline rõhk ehk i n t o n a t s i o o n — helikõrguse muutumine sõnas. Eesti keeles on esmavälteistel sõnadel (*koli*, *varu*) veidi langev intonatsioon, teisevälteistel (*koolis*, *vaarub*) enam-vähem püsiv, kolmandavälteistel (*koolide*, *vaaruda*) aga tõusev-langev.

Silpide, sõnade hääldamisest tuleneb hääldusviis ehk d i k t s i o o n. Peale selle on kõne arusaadavuse ja meeldivuse üheks eelduseks ka õige s õ n a d e r ü t m. Rütmil on eriline tähtsus luulekeeles. Kirjapildis peegeldab seda lauseosade jaotamine värsiridadeks, osalt ka sõnariim. Ent ka tavalises kõnekeeles peab avalduma õige rütm. Selle määravad silpide, sõnade õige hääldusviis ja sõnarõhud, aga ka sõnade õige järjestus ja lauserõhud. Kõige olulisemaid sõnu tuleb lausuda suurema pingega, valjemalt, kõrgendatud häälega, mõningaid sõnu nende paremaks eristamiseks, seevastu aga, vaiksemalt, madalamalt või ka aeglasemalt. Ilma selleta jääks hääldus m o n o t o o n s e k s ja ilmetuks.

Sõnu ei tohi ka liigselt rõhutada. Lõpuks on ju oluline iga lausutud sõna. Kui aga neid kõiki rõhutada, muutub kõne raiuvaks, isegi haukuvaks. Võrreldes sedagi kirjapildiga. Kirjas eristatakse üksikuid sõnu allakriipsutustega, trükikirjas kursiiviga, suur- ehk versaaltähtedega, poolpaksu või rasvase kirjaga, sõrendusega ja muul viisil. Kui lähema kärpe eristamine kursiivis või poolpaksu kirjaga annab soovitud tulemusi, siis kogu lõigu sõrendamine või allakriipsutamine muudab teksti enamasti segaseks.

Vajaliku rütmi saavutamine nõuab õiget hinnangut. Sõna rõhutamine vajab suuremat õhuvaru. Hingamiseks tekivad kõnes peatused — h i n g a m i s p a u s i d. Üldiselt peab hingamispaus eel-nema rõhutatud sõnale. Eriti sobimatu on sõnu sissehingamisel hääldada. Õige rütmi tagavad aga ka õiged loogilised p a u s i d — vajalikud peatused üksikute sõnade eel või järel ning ühtekuuluvate sõnade lausumine ilma vahepealse peatuseta. Kirjapildis eristatakse mõningaid mõisteid kokku ja lahku kirjutamisega (vrd. *vanaema*, *vana ema*). Kõnelemisel peab seda tegema hoolika ja ilmeka hääldamisega — pausita või pausiga.

Sõnadest moodustub lause, kus igal sõnal on oma kindel tähendus ja sõnadel omavaheline kindel seos. Lauseis paarikaupa kokku kuuluvad sõnad moodustavad sõnaühendi. Eristatakse lahutama-

tuid sõnaühendeid, mis moodustavad ühe lauseliikme, ja vabu sõnaühendeid, milles põhisõna ja laiend moodustavad kaks lauseliiget. Sõnaühendisse kuuluvatel sõnadel võib olla mitmesugune seos. Lauses leiduvad samaväärsed sõnad (*paber* ja *pliiats*, *istub* ja *kirjutab*) moodustavad rinnastuse ehk koordinaatsiooni. Põhiliseks seoseks on aga alistumine ehk subordinatsioon. Seda on kahte liiki. Ühildumise ehk kongruentsi puhul esineb laiend põhisõnaga samas arvus ja käändes või pöördes (*ladusast ettekandest*, *halvale kõnele*, *mina vestlen*, *meie kuulame*). Sõltumine ehk rektioon on aga selline seos, mille puhul laiendi vorm sõltub põhisõna tähendusest (koostama *mida?* või *millest?*, alustama *mida?* või *millega?*, tõestama *mida?*, *millega?* või *kellele?*).

Lauseid liigitatakse mitmeti. Ülesande ehk eesmärgi järgi eristatakse jutustavaid, küsi-, hüüd-, soov- ja käsklauseid, ehituse ehk struktuuri järgi liht- ja liitlauseid, mis omakorda võivad olla mitut alaliiki. Õeldise tähenduselt eristatakse tegevus- ja olemislauseid.

Et lause oma ülesande täidaks ja soovitud sisu edasi annaks, peab ta alluma teatud grammatikajuhenditele. Neid hõlmab lauseõpetus ehk süntaks. Lauses peavad olema õiged sõnadevahelised seosed, õige sõnade järjestus, õiged kirjavahemärgid.

Ka kõnelemisel peavad laused alluma üldistele lauseõpetuse nõuetele. Ometi võib suulises kõnes lubada teatavaid erinevusi kirjalikust esitusest. Kirjutatut peab lugeja mõistma ainuüksi kirjapildi järgi. Kirjutaja — autor — teda enam abistada ei saa. Kuulajale on kõneleja aga kõneldu lahtimõtestamisel pidevalt abiks.

Lugeja eristab lauseid ja lauseosi kirjapildis leiduvate kirjavahemärkide abil. Kõnelemisel asendavad neid peatused — pausid, rõhutamine, intonatsioon, häälekõla. Punkt viäljendab kõnelemisel hääle madaldumine ja peatus. Nii üks kui teine sõltub ka punkti asukohast: lause lõpus, kärpe lõpus, kõnelõigu lõpus. Küsimärki viäljendab kõnes hääle tõus ja rõhk ning muidugi ka ootuspau. Sõltuvalt olukorrast, nõuab ta üsnagi erisugust häälevarjundit. Hüüumärki viäljendab kõnelemisel tempo aeglustumine, hääle madaldumine, lausungi lõppu tähistav peatus. Sõltuvalt mõttest, võib hüüumärki viäljendada õige mitmesugune häälevarjund. Mõttepunktid avalduvad kõnes pikema peatusena, ilma hääle tõusu või languseta. Mõttekriipsu viäljendab pikem peatus ja mõttekäigust tulenev hääle muutus. Koma avaldub lühema pausina ja tavaliselt hääle kõrgenemisena. Semikoolon on koma ja punkti vahepealne eraldusmärk. Kõnes kostab ta nende vahepealse pausina ja punktist väiksema hääle madaldusena. Kooloni puhul hääle madaldub, kuid vähem kui punkti korral, ja ka peatus on lühem. Intonatsioon olgu selline, et kuulaja ootaks mõtte jätkumist. Sulgude eel tekib peatus, sulgudes olev vahemärkus lausutakse tavaliselt teistsuguse intonatsiooniga. Jutumärke viäljendab häälduses peatus ja jutumärkides olev osa hääldub veidi aeglasemalt.

Õeldu ei ammenda kaugeltki kirjavahemärkide mitmekesisust

ja nendega kaasnevaid hääle muutusi. Hoopis vastupidi. Häälevarjundite mitmekesisusega saab kõneleja abistada kuulajat palju mitmekülgsemalt kui kirjutaja vahemärkidega. Pealegi esineb lause hääldamisel peatusi, pause mitte ainult kirjavahemärkide kohas, vaid ka mujal.

Laskumata siin lauseõpetuse üksikasjalikumasse käsitlusse, olgu märgitud, et sõnade järjestus määrab nende grammatilised ja loogilised rõhud, kirjavahemärgid aga määravad tempo, pausid, häälekõrguse ja intonatsiooni.

Kõneleja võib vajaduse korral esitada sõnu ka teistsuguses järjestuses, neid seejuures suvaliselt rõhutada, kõne rütmi ja häälevarjundeid muutes, häälekõrgust ja -tugevust varieerides.

Häälikuid ja sõnu vajalikult rühmitades, pausidega kõnet liigestades, otstarbekate rõhutuste, tempo vaheldumisega kujuneb kõne loogiline ilmekus ja loogiline meloodia. Sellega saavutatav meloodiline intonatsioon annab kõnele nagu laulvuse, millega siiski ei tohi liialdada. Arvestada tuleb alati ikkagi kõne suunitlust, aine käsitusviisi ja -laadi, ning valida igal antud juhul sobiv lähenemisviis. Alati peab arvestama esitatu kui terviku sisust — kontekstist — tulenevat loogilist järgnevust ja eesmärki.

Vältida tuleb siiski nii kärsitust, liigset ruttamist kui ka asjatuid pause. Kärsitus muudab kõne raskepäraseks, asjatu, esitatu sisust irduv paus, mille võib näiteks põhjustada loengutekstist jutujärje otsimine, tekitab aga arusaamatusi. Rahulikkus, loogiliselt põhjendatud tempo, intonatsioon, häälevarjundite vaheldumine teevad kõne arusaadavaks, kergeks, veenvaks. Küid karta ei tule vajalikke pause, mis annavad kuulajale aega järelemõtlemiseks. Selle kõigega on lahutamatus seoses ka esineja õige hingamine. Erilise tähtsusega on küllaldane õhuvaru kopsus just tugevate rõhutuste, hääle tugevdamise eel.

Kõne saab olla tõeliselt ilmekas vaid siis, kui kõneleja on ise veendunud selles, mida ta kõneleb, kui ta ise kõneldule kaasa elab. Ainult siis võib loota, et ka kuulajad kaasa elavad. Elamuslikkuse teesklemine ei kõida kuulajaid iialgi.

Kõigele lisaks peab esitatu olema sisukas, kuulajale uudne. Kui siis õigele, ilmekale esitusele ja hääldusele lisandub ka rikalik sõnavara ning kõneleja laitmatu käitumine, võime rääkida mitte ainult kõneosavusest, vaid tõelisest kõnekultuurist.

### 3. KÄITUMINE KÕNE ESITAMISEL

Nagu öeldud, avaldab kõnelemisel mõju ka väline, silmaga nähtav külg. Selles avaldub kõneleja ja kuulaja kahepoolne suhtlemine ning kuulaja osa eriti ilmekalt.

Kuigi kõneleja on oma mõtted ja taotlused kõnetekstina kirja pannud, koostab ta oma kõne lõplikult ikkagi just esinemise käigus — silm-silma vastu kuulajatele kõneldes. Et kuulajad kõneleja mõtteid paremini mõistaksid, peab kõneleja kuulajaid pidevalt jälgima. Ehkki ta ei saa teada igaühe mõtteid, võib ta ikkagi kuulajate käitumise järgi otsustada nende suhtumise üle kõneldusse. Selle põhjal on tal aga võimalik lähenemisviisi valida ja seda kõnelemise käigus muuta. Kuulajate suhtumisest sõltub ka kõneleja innustus või mõnigi kord ka kogu kõne õnnestumine. Ent võimalike vaheleühüete ja kõnelejale esitatud küsimuste najal saab mõndagi üksikasjalikumalt selgitada või täpsustada. Sageli järgneb avalikule kõnele arutelu, mõttevahetus, vaidlus, mõnikord ka vahetu keskustelu üksiku kuulaja või kuulajaterühmaga, mis veelgi aitab süvendada esitatut.

Avaliku kõne liigitelu käsitlemisel oli juttu lähenemisviisist, mis sõltub kuulajaskonnast, oli juttu sellest, et üritus, mille puhul kõneldakse, tingib ühe- või teistsuguse esitusviisi, et ruum või kõnepaik määrab esituslaadi.

Üldistatumalt võib aga lähtuda sellest, et kõne mõju määravad esitatu sisu ja uudsus, kõne sõnastus ning kõneleja käitumine esinemisel. Need kõik sõltuvad eelkõige kõneleja isiksusest, tema teadmistest, sõnavarast, veendumustest ja emotsionaalsusest. Neist kõigist tuleneb kõneleja hingestatuse, tema suhtumine nii kõneldusse kui ka kuulajaisse. Hingestatuse on kahepoolne. Oma hingestatusega kutsub kõneleja esile ka kuulajate hingestatuse, paneb kuulajad kõneldule kaasa elama. Sellest tulenev tagasisidesutus omakorda mõjustab kõnelejat ja suurendab veelgi tema hingestatust. Tekib midagi füüsikas ja raadiotehnikas, häälestusest tingitud, resonantsi puhul esineva isevõnkumise taolist. Vastupidi, kui aga kõneleja ei suuda kuulajaid hingestada, siis ka tema enda hingestatuse vaibub ja asendub pettumusega. On tegemist nagu

mingi lahkäälestusest tingitud suure sumbuvusega ja aperioidilise tühjenemisega.

Kõneleja tundeelamus ja hingestatus sõltuvad eelkõige muidugi tema isikupärastest omadustest, aga ka objektiivsetest teguritest. Avaliku kõne esitamisel on mõnikord tegemist ebatavalise olukorraga. Miiting suure rahvahulga ja selle kogunemist põhjustanud erijuhtumiga, pidulik õhkkond juubeliaktusel, rusuv meeleolu kalmistul, ülev meeleolu peolauas, tõsine ja ülimalt asjalik olukord teaduslikul konverentsil või väitekirja kaitsmisel, masendav õhkkond kohtus mingi ränga kuriteo arutamisel, mõnevõrra rahutu meeleolu aruandekoosolekul — kõik need, nagu enamik nendetaolisi, on kõnelejale ebatavalised olukorrad. Sellistes olukordades valdab vilunumatki kõnelejat eriline ärevus, ka kogenud esinejal tekib teatav rambipalavik.

Seevastu õpetajale koolitund, kõrgkooli õppejõule loeng auditooriumis, aga ka abielu registreerimine perekonnaseisuametnikule, kohtumenetlus mingi pisisüüteo arutamisel, sõnavõtt järjekordsel tootmisnõupidamisel kujutavad esinejale täiesti tavalist olukorda. Jutt on igapäevasest jooksvast tööst. Mis on siis neis olukordades kõnelejale ärevust põhjustavat, temas tundeelamusi esilekutsuvat? Neile kõigile on esinemine üheks järjekordseks tööülesande täitmiseks. Pahatihti tuli selleks katkestada mingi teine tegevus, mis võis isikut rohkem köita, millesse ta oli süvenenud või millel võis töökohustuste üldises jadas olla antud hetkel isegi suurem tähtsus. Ja kõneldeski on tema mõtted ikka alles selle katkestatud tegevuse kammitsas. Poolmehaaniliselt ühest asjast kõneldes mõtleb ta alateadlikult hoopis millelegi muule. On ilmne, et kuulajaid selline esinemine köita ei saa!

Niisugune olukord kõnelemisel on rangelt taunitav. Kõnelemine ei tohiks iialgi muutuda tükitööks. Ka mitte neile, kellele ta on otseks töökohustuseks. Lugupidamisest käsitletava aine ja kuulajate vastu vältigu iga endast lugu pidav kõneleja selleni laskumist.

Et sellist olukorda ei tekiks, peab igakordsele kõnega esinemisele eelnema teatav siirdejärg, teatav enda psüühiline häälestamine või ettevalmistumine. Kogenud kõnelejale on selleks vaja vähem, vilumatule aga rohkem aega.

Ka tavalises olukorras toimuvaks esinemiseks on vaja muudest ülesannetest aegsasti (kogenud esinejal kas või mõned minutidki varem) vabaneda, et eelnevalt rahulikult mõtteid koondada.

Esinemise eel peaks tingimata puhkama. Oleks täiesti väärt kasutada esinemiseelset ööd või esinemisele eelnevaid viimaseid hetki kõne koostamiseks. Erandi sellest moodustab lühikese, olmekõnede hulka kuuluva lauakõne pidamine, mis esitatakse improvisatsioonina. See tihti vahetult enne esinemist ju mõttes koostataksegi, vahel vaid üksikute märkustena paberile visandades. Kuid põhimõtteliselt tuleks ka niisugune kõne varem koostada, kuna on ju ikkagi vaja koguda mingeid andmeid, leida sobivaim sündmusekohane lähenemis- ja esitusviis.

Esinema tuleb minna sobivas rõivastuses. Pidulik aktus või peoõhtu nõuab ka pidulikku rõivastust. Leinakõneks tuleb rõivastuda musta või tumedasse ülikonda või kleiti. Sageli kantakse sel puhul käisel leinasidet. Töökoosolekule, konverentsile ja igasugusele muulegi esinemisele tuleb ilmuda tagasihoidlikus, korralikus rõivastuses ja korraldatud välimusega. Lohakas välimus on esineja kuri vaenlane!

Kui tuleb esineda tundmatus ruumis, on otstarbekas sellega eelnevalt, ilma kuulajate juuresviibimiseta tutvuneda. See soodustab vajalikku hingelist häälestumist ja vähendab ülemäärast rambipalavikku, annab võimaluse leida esinemiseks soodsaim asupaik. Nimelt, kui kõnelejal on võimalik esinemiskohta valida, tuleks valida nii, et seal oleksid talle nähtavad võimalikult kõik kuulajad ja ühtlasi tema ise oleks neile kõigile nähtav. Alaliselt esinemisteks sisustatud ruumis on küll oma soovi järgi esinemiskoha valimine raskem kui mingis juhuslikus ruumis, kuid teatavaid võimalusi avaneb sealgi.

Kui kõnelemisel on vaja kasutada näitlikke vahendeid, tuleb esinemiskoha valikul ka nende otstarbekat paigutamist silmas pidada. Tabelid, joonised, mudelid, ajutine ekraan ja muud näitlikud vahendid paigutatagu nii, et nad oleksid kuulajaile hästi nähtavad. Seejuures peavad nad paiknema esineja läheduses, et seletusi andes saaks kuulajaile selga pööramata neile hõlpsasti osutada. Näitlikud vahendid ei tohi paikneda nii, et esineja neid oma kehaga varjaks.

Mõnikord tekib vajadus esineda hoopiski sobitama paigas — vahetult kusagil tööruumis, puhkenurgas, sageli üsnagi ahtakese ühiselamu või korteri elutoas, ka vabas õhus — ehituspplatsil, põllul või mujal. Niisugustel juhtudel on eelnev esinemispaigaga tutvumine, seal sobiva asukoha valimine, kuuldavuse selgitamine eriti tähtis. Silmas tuleb pidada ka esinemispaiga valgustatust — vajaduse ja võimaluse korral taotledes selle suurendamist lisavalgustite abil, võimalikku müra esinemispaigas — valides asukoha mürakoldest eemale, õhustatust — taotledes ruumi eelnevat õhustamist, temperatuuri ja muid kohalike tingimusi. Mitmesugused eriolukorrad nõuavad esinejalt märkimisväärset kohanimisvõimet. Nii mõnigi kord tuleb loobuda kavandatud näitlike vahendite kasutamisest, tihti aga esinemise kestust kohalike olude sunnil piirata. Vahel tuleb asendada varem kavandatud kõne selle sisu kokku võtva vestlusega. Kõik see nõuab põhjalikku aine tundmist ja vaba kõne võime väljaarendamist.

Kellel nõupidamisele minnes on kavatsus esineda sõnavõtuga, valigu oma istekoht ettepoole — kõnepuldi lähedusse. Kuigi võib esineda sõnavõtte kohalt, mitte kõnepuldist, on esireast koosolijate poole pöörduda palju soodsam, kui neile kuklasse rääkida. Kes aga kavatseb peolauas esineda lauakõnega, valigu (kui selleks on võimalus) endale niisugune koht, kus saaks vähemalt enamiku koosviibijate poole näoga olla.

Arvestades avaliku kõne tohutut mitmekesisust, on võimatu käsitleda ükshaaval kõiki eri olukordi. Siin esitatud põgusatest näidetest peaks aga selguma, et ka kõne väline külg nõuab ettevalmistust ja kõneleja käitumise all tuleb mõista mitte ainult tema tegevust vahetult kuulajate ees.

Eespool oli juba rõhutatud, et esineja lähenemisviis sõltub kuulajaskonna koostisest. Muidugi peab esineja juba kõne kavandamisel ja koostamisel teadma, kellele ta kavatseb kõnelda. Selleks, et esinemine kujuneks kuulajaile arusaadavaks, huvitavaks ja igati vastuvõetavaks, peaks esineja enne võõra kuulajaskonna ette ilmumist saama nende kohta veelgi lähemaid andmeid, võimaluse korral mõnega neist isiklikult tutvuma... Seegi kuulub vahetu esinemise eelse ettevalmistuse hulka.

Viimaks on kuulajaskond kogunenud ja esinemine võib alata. Koosolekutel ja nõupidamistel kehtib teatav kord. Tavaliselt on seal ka koosoleku juhataja, kes annab esinejale sõna. Sõltuvalt olukorrast, ta tutvustab esinejat. Sageli peab aga kõneleja end ise esitlema.

Astunud kuulajate ette, ei tarvitse esinejal kõnelemise alustamisega eriti rutata. Mõni sekund rahulikku vaikimist annab kuulajaile võimaluse esinejaga tutvumiseks ja temaga kohandamiseks. Esinejale enesele on aga see lühiajaline paus vajalik selleks, et pilku üle kuulajate libistades nendega harjuda, mõtteid koondada, end lõplikult koguda. See vaikushetk aitab esinejal vabaneda teda vallanud ärevusest. Tavaliselt alustatakse esinemist kuulajate poole pöördumisega. Ent rambipalavik selle vaikushetke ja pöördumisega veel ei vaibu. Seepärast tuleb kõne esimesed laused eelnevalt eriti hästi läbi mõelda, isegi pähe õppida. Nende lausumise jooksul peaks kõneleja juba täielikult rahunema, sest pikemaajsem rambipalavik hakkab esinemist häirima.

Juba esinemispaigaga tutvumisel pidi esineja valima sobiva esituslaadi, hindama, kui valjult, missuguse kiirusega kõnelda. Alguslausetega tuleb seda täpsustada. Sageli on otstarbekas öelda esimesed sõnad sihilikult vaiksemalt kui vajalik. See ajendab kuulajaid tahtmatult vaikima ja tähelepanu teravdama. Esinemiseks valmistudes oli kõneleja, sõltuvalt olukorrast, kirjutanud endale täieliku kõne teksti või koostanud kava, teinud üksikuid märkmeid. Kuigi tal on kaasas tekst, peab ta ikkagi esinema mälu põhjal esitatava elava kõnega. Ainult aeg-ajalt võib heita pilgu teksti, et meenutada küsimuste järjestust, vajalikke andmeid, nimesid vms.

Esineja peab kohe kõnelemist alustades võitma kuulajate tähelepanu ja seda ka pidevalt köitma. Selleks tuleb kõnelda kuulajaile, mitte aga ruumile. Kõneleja pilk peab olema suunatud inimestele — libisedes rahulikult ühelt teisele. Aeg-ajalt võib vaade peatuda üksikul kuulajal, justkui temale midagi jutustades.

Sobimatu on pöörata pilk lakke või jalge ette, silmitseda ruumis paiknevaid esemeid või aknast välja vaadata. Kõik on aga

tinglik, ja sedagi märkust ei saa võtta sõna-sõnalt. Vahete-vahel sobib siiski suunata pilk kuhugi kaugusse — just nagu mõtteid koondades, mõtiskledes. Vahel saab aga pilgu kõrvalesuunamisega rõhutada oma ükskõikset suhtumist mõnesse vahemärkusse või taunitavasse väitesse, lõõgastuda — suunates sel teel ka kuulajate pilgud eneselt ära või lubades neil ajuti end vabamana tunda.

Ka näitlikke vahendeid tutvustades ja neile osutades peaks kõneleja pilk põhiliselt olema kuulajaile suunatud.

Peaaegu erandita esitatakse igasugune avalik kõne seistes. Ametikõned, eriti aruanded (kus tavaliselt esitatakse hulgaliselt andmeid, mida tekstist loetakse), samuti ka enamik ühiskondlik-poliitilisi kõnesid, miitingukõned, aktusekõned, enamik kohtukõnesid, teaduslikud ettekanded kongressidel ja konverentsidel peetakse tavaliselt kõnepuldist. Sellest eemaldumine on lubatav vaid erandjuhtumil.

Kõnepuldis tuleb seista vabalt, säilitades loomupärast kehahoiaku t. Vahetevahel võib ühe käega kergelt kõnepuldile toetuda. Mõnikord on erilise pinge rõhutamiseks lubatav ka kahe käega puldile toetuda, nagu kuulajaile läheneda püüdes.

Matusekõne esitatakse kirstu peatsis, auvalve puududes ja kodus ka kirstu kõrval seistes, hauakõne lahkunu jalge pool seistes. Nende kõnede puhul peab kehahoiak olema rõhutatult rahulik, käed külgedel.

Lauakõne peetakse laua ääres seistes. Tool nihutatakse vaikselt selja taha või tõstetakse laua alla. Kehahoiak on rahulik. Ei sobi kahe käega lauale või toolikorjule toetuda. Pidulik ja ülev meeolu annab siin kõnelejale suurema vabaduse. Vahel on lubatav ka oma kohalt eemalduda. Erandiks on lauakõne peiedel, mis nõuab tagasihoidlikumat käitumist.

Teatmekõned, välja arvatud ettekanded kongressidel ja konverentsidel, lubavad esinejale suuremat liikumisvabadust. Juba sellise esinemise iseloom nõuab suuremat liikuvust — näitlike vahendite tutvustamiseks, kuulajatega tihedamaks suhtlemiseks. Ka on siin lubatavad, vahel aga lausa vajalikud vabamad žestid. Õeldu kehtib ka agitatsiooni- ja propagandakõne, mõnevõrra ka vestluse kohta. Vestlus aga peetakse sageli hubasemas õhkkonnas ja väiksemale kuulajakonnale. Kui niisuguses olukorras on vestlejaks eakas isik, võib vestlus toimuda ka istudes.

Veel mõni üldine märkus. Esiteks kehahoiakust. Nagu öeldud, olgu esineja kehahoiak vaba, rühikas, mitte puine, kramplik. Kui ka vahelduseks kõnepuldile, lauale või toolikorjule toetutakse, siis toimugu see ikkagi kergelt, enamasti vaid ühe käega. Ei saa täiel määral taunida ka ajuti ühe käe taskusse pistmist. Muidugi on täiesti lubamatu mõlema käe sügavale taskusse pistmine või kogu aeg taskus hoidmine, samuti ka seljaga või külitsi vastu seinat või muud tuge laskumine ja seejuures veel koguni jala üle teise tõstmine.

Edasi liikumisest. Kui olukord seda võimaldab, pole mõõ-

dukas liikumine taunitav. Vastupidi, sageli on ta isegi soovitatav. Liikumine peaks aga olema vahelduv. Ühetooniline edasi-tagasi käimine muutub kuulajale häirivaks.

Žestid ja miimika on avaliku kõne lahutamatud kaasla- sed. Hääle ilmekuse, intonatsiooni kõrval on nad põhilised kõne- leja meeoleolu, tundeelamuste ja kaasaelamise väljendajad. Nad on vahendid, millega kõneleja saab kuulajaid abistada sisu mõistmi- sel, nad on olulisteks elava sõna eristajateks kirjasõnast.

Žestideks on mitte ainult käte, vaid ka pea, õlgade, jalgade, kogu keha liigutused, mis taotlevad lausunud sõna ilmekuse suu- rendamist. Teatud mõttes moodustavad nad mingi rahvusvahelise märkidekeele. Täiuslikkuseni on nad arendatud tummnäidendis — pantomiimis, mille algeid iga kõnepidaja peaks mingil määral tundma. Kõige lihtsamaks on osutav žest — käeliigutus, mil- lega näidatakse mingile esemele, mingi liikumise suunda, tabelis leiduvat arvu vm. Eriti esineb neid näitlike vahendite selgitamisel. Sagedased on kujutavad žestid — kätega eseme kuju joo- nistav liigutus, tegevust matkivad liigutused. Kirjeldav žest, lisaks sellele, näitab ka eseme suurust, selle muutumist. Jäljen- dava žestiga matkitakse kellegi tegevust. Žestidega kaasneb ka miimika — näoilme muutumine, mis õigupoolest on üks žestide alaliike.

Ka žestidega ei tohi liialdada. Lubamatu on teiste inimeste žes- tide mehaaniline matkimine, teiste kõnelejate lihtne jäljendamine. Žestid ja miimika peavad olema loomupärased, kasvama spontaanselt välja esinemisest endast.

Vältida tuleb igasuguseid põhjendamatu, harjumuslikke lii- gutusi — asjatut kätelaiutamist, kuulajate suunas käe sirutamist, näpuga näitamist, sõrmedega trummeldamist või pliiatsiga kopu- tamist, enda upitamist varvastele või õõtsumist, kätega juuste silumist, grimasse. Neist peab iga kõneleja vabanema. See on või- malik vaid hoolika enesejälgimise teel, mida on vaja ka enese kõnelemisviisis ja üldse esinemisviisis selgusele jõudmiseks. Enesekuulamise ja enesejälgimise teel saab enda esinemist täiustada. Heatahtlikult tuleb aga arvestada kõiki kuulajate ja teiste inimeste näpunäiteid, eelkõige aga arvustavaid märkusi.

Käitumise hulka kuulub ka kõnekestuse arvestamine. Kui see on ette määratud, tuleb sellest kinni pidada ja kõne õigeaegselt lõpetada. Tavaliselt tuleks ettenähtud ajast varuda veel osa aega võimalikele küsimustele vastamiseks. Kui kõnekestus pole täpselt piiritletud, nagu olmekõnes ja mõnelgi muul puhul, tuleb kõnel- da võimalikult lühidalt. Paljusõnalisus pole kellelegi vooruseks. Mida lühemalt, selgemalt, kokkuvõtlikumalt ja ilmeka- malt mõtteid väljendada, seda suurem on menu.

Lühidalt ja selgelt tuleb vastata ka kuulajate küsimustele. Küsimustele vastamisest ei tohi arendada uut kõnet, loengut või ettekannet!

Kui koosolekul või nõupidamisel on juhataja, hoolitseb ta ka korra eest. Vahel on aga esineja üksinda silm-silma vastu kuulajatega ja peab täitma ka koosoleku juhataja ülesandeid. Niisugusel juhul tuleb tal endal hoolitseda korra eest kuulajaskonnas. Tal on õigus võimalikke vastutustundetuid korrale kutsuda, ja lugupidamisest enese, veel rohkem aga kuulajate enamiku vastu, on ta kohustatud korra rikkujad korrale kutsuma. Kui seda enesekindlalt ja rahulikult teha, võib olla soovitud tulemustes kindel. Seda aga eeldusel, et eelnevalt on suudetud võita ja kõita kuulajate enamuse tähelepanu.

Käitumise alla kuulub ka esineja taktitunne. Lubamatu on üleolev suhtumine kuulajaisse. Ei sõnade ega tegudega tohi anda mõista või koguni rõhutada enda üleolekut kuulajaist, ükskõik kes need ka on. Mõneti avaldub taktitunne ka esineja käitumises pärast esinemist. Ta ei tohiks kiirustades lahkuda, vaid peaks võimaldama soovijail jätkata mõttevahetust isikliku keskustelu näol.

Lõpuks veel lühidalt paarist avaliku esinemise liigist. Kõned väitekirja või diplomiprojekti kaitsmisel kuuluvad teatmekõnede hulka. Nende esitusviis sarnaneb aga mõnevõrra aruandekõnega. Piiratud aja, lausutu erilise kaalukuse ja tavalisest suurema ärevuse tõttu esitatakse need kõned enamasti tekstist. Käitumine olgu pidulikult rahulik, esitusviis võimalikult ilma žestide ja miimikata. Sellistel puhkudel esitavad selgituskõned, samuti vastused küsimustele olgu ülimalt konkreetseid ja võimalikult lühidaid.

Teatmekõnede hulka kuuluvad ka eksamivastused ehk eksamikõned, mida esitatakse küll väga väikesearvulisele kuulajaskonnale, kuid mille tähtsus kõneleajale võib olla erakordselt suur. Olu-korrast tingituna valitseb eksamil eriline ärevus. Seepärast tuleb eksamikõneks väga hoolikalt valmistuda. Valmistumise põhiosa moodustab loomulikult aine eelnev omandamine, millele peab tingimata järgnema puhkus. Eksamielse õo jooksul ei suudeta kuigi palju juurde õppida, unetusest tingitud väsimus aga ei võimalda eksamilaua ees meenutada ka seda, mis eelmisel õhtul oli täiesti selge.

Tavaliselt esitatakse eksamikõne istudes. Kõne esitamisele eelneb vahetu ettevalmistus, mis seisneb kirjalike märkuste tegemises ettevalmistuslehele. Eksamikõne teksti sõna-sõnalisel üleskirjutamisel, selleks et see siis eksamineerijatele ette lugeda, pole mingit mõtet. Sellisel juhul kipub elavale kõnele omane veenvus hoopiski kaotsi minema. Ettevalmistuse käigus piisab küsimuse läbimõtlemisest, olulisemate seaduste, valemite, mõistete ja faktide üles-tähendamisest, vajalike jooniste visandamisest. Seejärel tuleks läbi mõelda eksamikõne loogiline ülesehitus ning kompositsioon, mis võimaldab esitada olemasolevaid teadmisi kõige soodsamas valguses. Kõnelda tuleb küllalt lühidalt, ilma pikkade sissejuhatus-teta ja tingimata asjakohaselt.

Ülemäärane kiirustamine, vastuse koolipoisilik mahavurista-

mine teeb eksamil alati kahju. Ütle mata jäänud tõde koorub niikuinii välja edasises keskustelus, lausutud rumalust aga enam tagasi võtta ei saa, kui võrd ka eksamikõne on pööratamatu ajas. Siin kehtib täiel määral juhised: «Enne mõtle, siis ütle!»

Hoolikas ainealane ettevalmistus võimaldab kohe pärast pileti tõmbamist vabaneda liigselt rambipalavikust, kuna vastaja võib veenduda, et küsimused on talle tuttavad ja jõukohased. Käitumine eksamikõne ajal olgu mõõdukas ning rahulik. Näitlike vahendite kasutamist vastaja enese algatusel peetakse igal juhul vastuse plussiks — seepärast mõeldagu ettevalmistuse käigus ka see asjalu läbi.

Kahlemata on eksam nii vastajale kui eksamineerijale olemoodi pidulik sündmus — tegemist on ju ikkagi kokkuvõttega pikemat aega tehtud vaimsest tööst. Seepärast eeldab eksam ka tavaliselt mõnevõrra esinduslikumat rõivastust ja välimust, kuid siiski mitte peorõivast.

#### 4. AVALIKU KÕNE KEELEST

Avaliku kõne kui suhtlemisviisi aluseks on keel — inimeste peamine suhtlemisvahend. Keel on mõtete vorm, sest mõte tekib, sõnastub, areneb, salvestub, antakse üle, võetakse vastu ja saab tajutavaks keele kaudu. Keel on üldrahvalik ja, nagu kõik inimeste eluavaldused, pidevalt arenev.

Rahvuskeeled on kujunenud piiratud aladel kõnekeelena esinenud murdekeeltest. Meie rahvuskeeleks on meie emakeel — eesti keel, mis kuulub soome-ugri keelkonna läänemere-soome keelte hulka. Eesti keeles on kolmest muistsest läänemere-soome hõimukeelest (hõimumurdest) kujunenud kolm murderühma. Põhjaranniku idapoolseis rannakülades kõneldakse kirde-eesti rannikumurret. Saarte murre, läänemere-rannikul kõneldav läänemurre, Põhja-Eestis kõneldav keskmurre ja Peipsi piirkonnas kõneldav idamurre moodustavad põhja-eesti murderühma, mulgi, tartu ja võru murre aga lõuna-eesti murderühma. Iga murde ulatuses esineb veelgi piiratumal alal eri murrakuid.

Murrete, peamiselt aga põhjaeesti keskmurde alusel on kujunenud kirjakeel — normitud keel, sõnavaralt rikas, mitmekülgne ja paindlik, ehituselt kindlapiiriline, korraldatud ja rangelt keeleõpetuse juhiste alluv kultuurkeel.

Teatavaks vahelülks murdekeele ja kirjakeele vahel on igapäevane keelepruuk, üldrahvalik kõnekeel ehk nn. ühiskeel, milles otseseid murdesõnu ei esine. Murdesugemed sealt ajapikku taanduvad või sulavad temasse. Ühiskeeles kohtab siiski keelendeid ja uususi, mida kirjakeel pole omaks võtnud. Järk-järgult aga lõhe kirjakeele ja meie keelealal ühtse suhtlemisvahendina — käibekeelena — levinud ühiskeele vahel väheneb. Ühelt poolt levivad ühiskeelde kirjakeele normid, teiselt poolt aga kohaneb kirjakeel ühiskeelele. Selles avaldub pidev keele arenemine, mis on omane kõigile elavatele keeltele.

Kirjakeelest erinevat murdekeelt ja ühiskeelt nimetatakse karahvakeeleks.

Mida peaks kõneleja keelest teadma?

Keele moodustavad tema sõnavara ja ehitus. Sõnavara ehk leksika koosneb kõigist keeles leiduvatest sõnadest. Sõnavara, selle teket, arenemist ja liigitelu käsitleb sõnavaraõpetus ehk leksikoloogia. Keele ja tema tähenduslike üksuste (sõnade, lausete) ehitust ja seaduspärasusi käsitleb keeleõpetus ehk grammatika. Viimane hõlmab häälikuõpetuse ehk foneetika, vormiõpetuse ehk morfoloogia, tuletus- ehk derivatsiooniõpetuse ja lauseõpetuse ehk süntaksi. Sõnade õiget kirjutusviisi käsitleb õige kirjutus ehk ortograafia, õiget hääldamist — ortoepia.

Kirjakeele valdamiseks on vajalik kõigi nende koostisosade tundmine. Kirjakeel, kui sõnavaralt kõige rikkam ning väljenduslaadilt, ehituselt ja seostuselt kõige õigem keele avaldusvorm peab esinema mitte ainult kirjas vaid ka kõnes.

Käsitledes edaspidi avaliku kõne keelt, on peamine tähelepanu pööratud sõnavarale. Eesti keeles ulatub sõnade arv sadadesse tuhandetesse. Neist keskse osa moodustab põhisõnavara — sõnad, mida me iga päev pruugime, milleta me vajalikul viisil väljendada ei saa. Meie emakeele põhisõnavara tuumik on mitmele soome-ugri keelele ühistest ürgsetest sõnadest koosnev põlisõnavara.

See on juba kaugete esivanemate ajal rikastunud sõnade laenamisega naaberhõimudelt ja -rahvastelt. Vanemad laenud tulid meie keelde juba enne saksa feodaalide sissetungi. Need laenud on täielikult kohanenud meie keele seaduspärasustega ja kuuluvad meie põhisõnavarasse. Uuemad laenud on sünenud hilisematel aegadel. Needki on kohanenud meie keelde ja suur hulk neist on põhisõnavarasse püsima jäänud, osa aga tänapäevaks juba arhaismideks — vananenud sõnadeks muutunud ja põhisõnavarast eemaldunud.

Koos ühiskonna ja kultuuri arenguga areneb pidevalt ka sõnavara. Uued mõisted nõuavad uusi sõnu. Seetõttu rikastub keel uussõnade ehk neologismidega. Uussõnadega ei tohi liialdada. Alles juurutamata uussõnu tuleks vältida. Üksikuid võib ka esitada, kuid koos selgitusega või kõrvutatuna seni käibel olnud sõna või väljendiga. Peetagu silmas, et uussõnad on põlistest palju «õrnemad». Liigse esinemise korral nad «kuluvad» ja muutuvad vastumeelseiks.

Viimase saja aasta jooksul on meie sõnavara kõige viljakamaks rikastajaks olnud tuletamine ehk derivatsioon. Sõnatüvele tuletusliite ehk sufiksi lisamise teel moodustub uue tähendusega sõna — tuletis. Samuti on möödunud sajandist alates meie sõnavara rikastanud sõnade liitmise teel saadud liitsõnad.

Laensõnad on keelde tulnud varasemal ajal peamiselt rahvaste otsesel suhtlemisel. Kirjaoskuse levikuga möödunud sajandil hakkas aga trükiste kaudu keelde sügenema võõrsõnu. Võõrsõnade tunnuseks on nende täielik või osaline mittekohanimine eesti keele seaduspärasustele. Neis esineb võõrhäälikuid, rõhk on järgsilpidel, esineb sõnaalguline b, d, g, sõnad algavad konsonantühendiga,

järgsilpides on o või pikk täishäälik. Võõrsõnad moodustavad kultuurkeeles teatava rahvusvahelise sõnavara. Ainult üksikud neist on tunginud põhisõnavarasse, enamik aga pole igapäevases suhtlemises vajalik. Ka võõrsõnadega ei tohi liialdada. Põhjendatud on vaid need võõrsõnad, mis esinevad ühesugusel kujul paljudes keeltes ja millel omakeelne vaste puudub. Täiesti põhjendamatud on n.-ö. ebavõõrsõnad, võõrsõnad, mis esinevad sellistena vaid ühes keeles, muudes keeltes aga väljenduvad vastava keele sõnaga, ja millel on olemas ka eestikeelne vaste. Samuti põhjendamatud on mitmetähenduslikud, koormatud võõrsõnad. Enamasti leiduvad nende eri tähenduste kohta erisugused eestikeelsed vasted, mis võimaldavad väljendada mõtte palju selgemalt ja täpsemalt. Meie emakeele sõnavara on väga rikas ja meie keel kõlav. Mõnedel eriteadlastel esineb arvamus, et võõrsõnadega saab väljendada täpsemalt ja teaduslikumalt. See väärarvamus on vaja kummutada ja asjatute võõrsõnadega teaduslikkuse taotlemine kõrvale heita.

Kirjakeel on viimasel ajal tunduvalt rikastunud ka murdeist pärinevate murdesõnade ehk dialektismidega. Samuti on kodustatud palju soome sõnu. Viimastel kümnendeil on meie sõnavara täienenud ka paljude kunstlikult moodustatud tehissõnadega.

Sõnavaras leidub veel hulka argosõnu, mis on omased vaid ühele või teisele piiratud kõnelejaskonnale, jäädes põhisõnavarast väljapoole. Eriti rikkalik on aga teaduse ja tehnika erimõisteid väljendavate oskussõnade ehk terminite arv. Neist koosnev oskussõnavara ehk terminoloogia moodustab kogu keele sõnavarast enamiku, põhisõnavarasse aga kuuluvad neist vaid vähesed.

Vältida tuleb ka oskussõnadega liialdamist, Oskussõnad on oma mõistelt täpsed, vastava ala eriteadlastele teadusliku küsimuse selgitamisel on nad hädavajalikud. Kõneldes aga laiemale kuulajaskonnale, kes käsitletava ala kitsast oskussõnavara ei tunne, tuleb neid võimalikult vältida. Keele põhisõnavarasse kuuluvaid oskussõnu võib muidugi pruukida. Seal mitteleiduvatest tuleb esitada vaid kõige vajalikumad ja ühtlasi need ka selgitada. Paljude mõistete kohta on olemas nii võõr- kui ka emakeelne oskussõna. Neist tuleb eelistada viimast.

Sõnavara muutub mitte ainult uussõnadega rikastumise, vaid ka sõnade tähenduse muutumise, ülekandumise, laiendamise teel.

Uhetähenduslik ehk monoseemiline sõna võib muutuda mitmetähenduslikuks ehk polüseemiliseks. Seejuures võib mõiste nimetus kanduda üle ülesande või kuju sarnasuse põhjal, mõiste läheduse põhjal, materjalilt esemele, tervikult osale või osalt tervikule: *jalg* — kehal ja laual, *leht* — taimel ja raamatus, *auditoorium* — ruum ja kuulajaskond, *lina* — taim ja (voodi-, laua-) kate, *kartul* — taim ja vili.

Polüseemilistel sõnadel on üks põhiline tähendus ja teised sellest tulenevad. Neist erinevad homonüümid — täiesti eri tähendused.

dusega sõnad, mis aja jooksul on muutunud samakõlalisteks (*puur* — loomaaias ja puurimiseks). Homonüüme on vaja tunda, et vältida võimalikke arusaamatusi kõnes. Homograafid on kirjalikult samasugused, häälduselt aga erisugused (*palk* ja *pal'k*), homofoonid on ka häälduselt samasugused (*aas* = silmus ja *aas* = rohumaa). Sünonüümid on tähenduselt samased (*voodi* ja *säng* — stilistilised sünonüümid) või lähedased sõnad (*haige* ja *põdur* — semantilised sünonüümid). Esineb nimi-, omadus-, tegu- ning ase-, määr- ja abisõnalisi sünonüüme (*teivas* ja *kaigas*, *rikas* ja *jõukas*, *ruttama* ja *tõttama*, *see* ja *too*, *ruttu* ja *kiiresti*, *aga* ja *ent*). Sünonüümid rikastavad keelt, muudavad väljenduse elavamaks, vaheldusrikkamaks, mõnel juhul ka täpsemaks. Kuid tuleb pidada silmas, et semantilised, tähenduselt lähedased sünonüümid (erinevalt stilistilistest, tähenduselt samastest sünonüümidest) ei väljenda mitte täpselt samaväärseid mõisteid. Neil igal juhul on oma erivarjund. Seepärast peab nende valikusse suhtuma suure tähelepanuga.

Kaks teineteisele tähenduselt vastandlikku sõna on antonüümid (*päev* ja *öö*, *minevik* ja *tulevik*). Antonüümid aitavad suurendada väljenduse ilmekust.

Esineb ka mitmesuguseid sõnu, mille tähendus on aja jooksul mingil põhjusel muutunud kõikuvaks (*enamik* ja *enamus*, *edendama* ja *etendama*, *ennem* ja *enne* ning palju teisi).

Sünonüümidega mõnevõrra sarnased on ka fraseoloogismid — kahest või enamast sõnast koosnevad kujukad, ülekantud tähendusega ühtekuuluvad keeleüksused (*käega lööma*, *pead murdma*, *hari läheb punaseks*). Nad suurendavad vaheldust, väljendusrikkust. Neid ei kõlba aga pruukida igasuguses tekstis. Fraseologismid sobivad küll, näiteks, kirjanduskeeelde ja publitsistika-keelde, harva aga oskuskeeelde.

Jätnud kõrvale sõnade liigitelu vormi- ja lauseõpetuse seisukohalt, oli siin põgusalt puudutatud sõnavara koostist peamiselt päritolu ja tähendusõpetuse ehk semasioloogia seisukohalt.

Iga eri laadi kõne tuleb esitada talle sobivas keelilises väljenduses. Et see hästi õnnestuks peab kõnelejal olema rikkalik sõnavara ja ta peab hästi tundma keeleõpetuse aluseid. See aga tähendab, et kõnelda tuleb õigesti — kõne tuleb esitada kirjakeeles.

Väljenduslaadi järgi võib eristada informatsiooni- ehk teatekeelt ja suhtumiskeelt. Teatekeeles avaldatakse mingi seik, mingid andmed, teatatakse midagi ilma avaldaja suhtumist väljendamata. Selle väljenduslaadi puhul esinevad sõnad nende kindlas, otseses tähenduses. Tekst koosneb lihtsamatest, põhiliselt jutustavatest lausetest, mis ei sisalda mingeid tundevarjundeid. Avalikus kõnes võib teatekeel esineda avaldustes, aruannetes, referaatides, vahest ka eksamikõnes, teadaandeis, kirjelduses, selgituses.

Enamik kõnesid esitatakse aga suhtumiskeeles. Suhtumiskeele kaudu kutsutakse esile tundeelamusi. Siin on sündmus,

andmed selleks vahendiks, mille najal mõtte avaldaja oma suhtumist väljendab. Sõnadel on suhtumiskeeles sageli kaudne tähendus (nina *tilgub*, *soe* süda). Tekstis esineb ka küsi- ja hüüdlauseid, otsest kõnet, lausetes erilist sõnade järjestust.

Kitsamast, kindlapiirilisemast taotlusest lähtudes esineb eri suunitluse, erisuguse käsitusviisi ja -laadi ning erisuguse lähenemisviisi puhul veel mitmeid eri sõnastusviise. Mõnedes ametikõnedes (nagu ametlikes kirjades ja dokumentideski) võib esineda tarbekeel, kus väljenduslaad on rangelt sejalik ja teatekeelde kuuluv. Tarbekeele alaliikideks on ametlik keel, asjaajamis- ehk halduskeel, kantseleikeel. Viimase all mõeldakse aga sageli ka kidurat tarbekeelt selle halvustavas tähenduses, mida kõnedes küll esineda ei tohiks.

Teaduses, tehnikas on eelkõige vaja täpsust. Selleks sobib raamatukeel, mis põhineb laialdasel raamatulikul sõnavaral ja hästi viimistletud sõnastusel. Täpsus saavutatakse teadus- ehk oskuskeeles täpselt määratletud sõnadega — oskus- ja erisõnavaraga. Tundeelamusi vältides kuulub siingi väljenduslaad teatekeelde. Erialade kaupa jaguneb oskuskeel erialakeelteks, kutsealade kaupa aga kutsakeelteks, millest igaühel on oma erialane või kutsealane oskussõnavara ja mõnevõrra isepärane erisõnavara. Avalikus kõnes on raamatu- ja oskuskeel omal kohal mitmetes teatmekõnedes — teaduslikes ettekannetes, aruannetes, kõnedes. Ent ikkagi peaks vältima ülemäärasest ühtlustamisest tulenevat ilmekuse kaotanud kuivavõitu sõnastusviisi.

Ka akadeemiline loeng põhineb oskuskeelel. Tema väljenduslaadis peab aga esinema ka suhtumiskeelt. Sõnastus olgu vahelduslikum ja elavam.

Teaduse ja tehnika küsimuste huvitavam, üldmõistetavam, mõneti lihtsustatum käsitlemine leiab aset populaarteaduslikus, õppe- ning õpetaja kooliloengus, kus on kohasem populaarseerimiskeel. Neiski kõnedes tuleb mõisteid täpselt väljendada. Seejärel esineb ka siin oskussõnu, kuid piirataval hulgal. Kitsapiirilisemaid ja vähem tuntuid neist sageli välditakse, asendades nad kaudsete, seletavate väljenditega. Lubamatu on aga mõistete ülemäärane lihtsustamine ja oskussõnade asendamine enda väljamõeldud ebaoskussõnadega. Köitvuse saavutamiseks peab väljenduslaad olema vabam ja ilmekam ning suhtumiskeelde kuuluv. Sellised loengud nõuavad ekspressiivsemat ja emotsionaalsemat sõnavara ning kirjanduskeelele lähedast sõnastusviisi.

Kirjanduskeel on omane ilukirjandusele ja muudele kirjandusteostele. Siin on esikohal tundeelamus. See saavutatakse kirjanduslike kujundite, inimeste ja sündmuste ilmeka kujutamise teel. Teatmeline osa ja mõistete käsitlemine on põhiliselt taustaks ja vahendiks, mille abil põhieesmärk saavutatakse. Väljenduslaad kuulub suhtumiskeelde ja peab rajama teed lugeja kujutlusele. Eri- või kutsealast oskussõnavaragi võib siin esineda ainuüksi sellele eesmärgil. Ilmekuse ja elamuslikkuse taotlustes on lubatavad ka

teatavad hälbed kirjakeele nõudeist, seda eriti luulekeeles, eelkõige värsimõödust ja rütmist tingituna. Kirjandus- ja ka luulekeel on igati kohased eelkõige olmekõnes, aga ka vestlustes, jutustustes, aktusekõnedes.

Ühiskondlik-poliitilistes kõnedes, eelkõige nüüdisajaainelisi küsimusi puudutades, kasutatakse publitsistika keelt. Nende küsimuste käsitlemine nõuab, ühelt poolt, nii arutlusi, tõestusi kui ka rangete mõistete esitamist, teiselt poolt aga ka kuulajate tundemaailma mõjustamist. Seepärast hõlmab publitsistika keel nii oskus- kui kirjanduskeele sugemeid. Tema väljenduslaadis esineb nii teate- kui ka suhtumiskeelt.

Autorikeele all mõistame teose looja isikupärast, kordumatut sõnastusviisi, mis sageli kaldub kõrvale üldkehtivaist kirjakeele normidest, mõnel juhul aga muutub oma leidlikkuse ja värs-kusega ühiskeele mõjustajaks ning isegi kirjakeele rikastajaks. Iga kõneleja peaks püüdlema selle poole, et tema keel kujuneks tõeliselt isikupäraseks autorikeeleks!

Üksnes suulisele väljendusele omast sõnastusviisi nimetame kõnekeeleks. Kõnekeeles esineb väljenduste ebatäpsust, hoolimatut sõnastust, sageli ka öeldu kordamist, asjatuid sõnu, ütlushi ja muid kõnelisandeid. Lausestus pole viimistletud. Lauseis on lünki, nad jäävad lõpetamata. Mõnigi kord on kõneldu mõistmine võimalik vaid vahetu suhtlemise tõttu kuulajaga, kuna segast väljendit saab uues sõnastuses täpsustada, selgitada. Mõistmist abistab ka kõneleja näoilme, hääldus, intonatsioon, žestid. Kõnekeele halvimmaks ilminguks on argipäeva- ehk igapäevakeel, millele on omane sõnavara piiratus, kus esineb familiaarset sõnavara, lapsekõnet, arhaisme ehk vananenud sõnu, jämedusi ja labaseid sõnu, vähemarenenuil ka sõimusõnu. Teiselt poolt aga on argipäevakeelele sageli omane ka ütlemisviisi mahlakus, ilmekus, tundelisus, naljakõne ja pilkesõnade rohkus. Kõnekeeles avaldub sageli idiolekt — isikupärane ühiskeelest irduv ühele isikule omane harjumuslik keeleuus. Siin avaldub ka dialekt — piiratud kõneleja-konnale omane eripärane keelepruuk, mis võib olla tingitud piirkondlikust ühtekuuluvusest (murre, murrak), kutse- või tegevusalasest suhtlemisest, ühiskondlikust kihistusest või ühisest hingelaadist. Nende nähtuste hulka kuuluvad ka argoo ja žargoon — teatud kihistuse või rühmituse (tavaliselt kõnes esinev) eri- või salakeel, mis koosneb ühe või mitme keele üsnagi meelevaldselt valitud, moodustatud ja seostatud keelendeist ja keelealgeist, ning on suunatud sellele, et eralduda ja eristuda muust antud keelt kõnelevast ühiskonnast. Erinevalt argoost on žargoonil halvustav, häbistav tähendus.

Kõik need kõnekeele ebakõlad on igasuguses avalikus kõnes taunitavad. Kõnekeele mahlakust, ilmekust, pilke- ja naljasoont tuleb seevastu avalikus kõnes julgesti juurutada. Mõned kõnekeele puudused (murre, argoo, lapsekõne, eriütlemisviis jm.) on aga

avalikus kõnes, eriti olmekõnes, teadlikult kõne ilmestamiseks rakendatavad.

Vältida tuleb igasuguseid väärsõnu ning kohatuid sõnamoodustisi ja moonutisi (*fizruk* jt.).

Võimalikult tuleb kõnes vältida ka tähelisi sõnalühendeid, nagu *kaa-kaa-ii* (KKI) Keele ja Kirjanduse Instituudi asemel, *tee-vee* (TV) televisiooni asemel, või ka ringhäälingus viljeldavaid *joo-tee* (mis tähendab: jookse terviseks), *emm-ii-aa* (mis on äraseletatud: matk igal aastaajal!). Vastuvõetavad võiksid ju olla koos hääldatavad lühendid (ETA, EPA), ka *tee-pee-ii* (TPI), mille aga üliõpilaspere on oma keelepruugis mugandanud *tip*-iks. Päris sobimatu on juba *tee-ped-ii* (TPedI), rääkimata üliõpilasmugandusest *pedaka*.

Igal kõnelejal tuleb piinlikult hoiduda kõigist nurgisõnadest ja asjatuist häälitistustest (*noh, mnja, nii siis* jt., kõhatused, huultega häälitsemine, suuga matsutamine, sõnade algusse või lõppu, aga ka silpide vahele *aa-, ää-, ee-* vm. liigse tähe lisamine: *ääm-meie, siis-ee*). Sama rangelt tuleb vältida ka igasuguseid muid lohakusi häälduses, väära võrsõnade hääldust jm.

Loobuda tuleb ka asjatutest liigsõnadest lausetes.

Niisiis, kõneleja sõnavalik olgu rikkalik, kuid asjakohane. Hääldus ja väljendused olgu selged, täpsed, arusaadavad. Laused olgu lihtsad, kuid mitte ülemäära lihtsustatud. Kõnelda tuleb lühidalt, elavalt, ilmekalt.

Selle eelduseks on peale rikkaliku sõnavara ja põhjaliku keeleõpetuse oskuse ka sõnastusõpetuse tundmine. Oluline on aga ka hea keelevaist, see lapsepõlvest pärit loomupärane emakeele ilu, kõlavuse, mahlaka ütlemisviisi tunnetamine ja sõnaseadmisoskus. Selle edasiarendamiseks on vaja enesekuulamise võimet — oskust iseennast kuulata ja hinnata.

Olgu mainitud veel üksikuid olulisemaid soovitusi sõnaseadmises.

Meie kõnekeel mõnevõrra erineb rangelt keeleõpetusele allutatud kirjakeelest. Kõnes tuleb aga esineda kirjakeeles, pidades silmas selle sõnavara ja õigekeelsuse juhendeid, ent siiski võib kõnes esineda erinevusi kirjatekstist. Lugeses määravad sõnade seostuse, nende rõhu lauses ja mõtte nende järjestus ja kirjavahemärgid. Kõnelejal on aga võimalik sõnu rõhutada mõningal määral suva järgi, sõnu ja sõnaühendeid erilise intonatsiooniga eristada. See lubab tal üksikuil juhtudel erilise ilmekuse saavutamiseks või mõnel muul kaalutlusel õigekeelsuse nõudeist taganeda. Kuid seda ikkagi erandjuhtudel!

Õeldakse, et kordamine on tarkuse ema. Seepärast tuleb — eriti õppetegevuses, selgituses, populaarteaduslikus või õppeloengus — mõne raskema mõiste seletust uues, teistsuguses sõnastuses korrata. Sellega peab kaasnema ka häälekõla,

intonatsiooni, rütmi vaheldumine, et kuulajad kordust eriti tajuksid. Halb on aga paljudel esinev harjumuslik ühe ja sellesama sõna või väljendi tarbetu kordamine. Liigsõnalisus ehk pleonasm — samatähenduslike sõnade kordus, liigsed sõnad ja väljendid johtuvad sageli ka väärast lausestamisest, halvast sõnaseadmisest. See muutub tüütavaks, muudab mõttearenduse segaseks ja raiskab kõne niigi piiratud aega.

Erilist tähelepanu tuleb osutada määratelude ehk definitsioonide sõnastusele. Taunitav on tautiloogia — mõiste määratlemine sama või ka samatähendusliku, sünonüümse sõnaga, mõiste või sõna selgitamine iseenda kaudu, nn. *idem per idem*.

Juba kirjatekstis on väga pikad, ülekoormatud laused raskesti mõistetavad. Seda enam tuleb neid kõnes vältida. Pikemad laused olgu eriti hoolikalt ja hästi sõnastatud, nende hääldus aga eriti laitmatu.

Häirivalt mõjuvad häälekõlaved — samakõlaliste häälikute või häälikuühendite põhjendamatu kordus. Seda esineb sobimatult valitud ühekõlaliste sõnade kõrvutamisel lauses, eriti aga väära lausestamise tagajärjel ühesuguses käändes olevate sõnade reastumisel.

Mõttearendus olgu järjekindel. Ühest mõttest areneb teine, teisest kolmas. Sama kehtib ka lausestuse kohta. Iga lause olgu terviklik. Ei tohi ühtekuuluvaid mõisteid mahutada eri lausetesse, samuti nagu ei tohi ühtekuulumatuid mõisteid ühes lauses seostada. Ka sõnade ja lauseosade seostus olgu õige. Väärast sõnade või lauseosade seostusest võib sugeneda arusaamatusi ja kahemõttelisustki. Mõtete seostamatust põhjustab mõnikord ka mingi vajaliku sõna puudumine lauses. Ühtekuulumatute mõistete teadliku seostamisega sõnastatavad vasturääkivused, paradoksid põhjustavad lõbusat elevust. Nende ebateadlik ja tahtmatu seostus aga rikub mõtteavaldust.

Iga mõte olgu terviklik, iga lause olgu tervik. Eriti häiriv on aga väärast sõnaseadmisest tulenev lause te katkemine. Lauset alustati, kuid kõneleja ei oska teda lõpuni sõnastada, jätab pooleli ja alustab mingis teistsuguses sõnastuses uuesti. Kord alustatud lauset peab alati oskama lõpuni viia, äärmisel juhul võib-olla isegi lünklikuna, mitte kõige ladusamana. Pooleli jätta aga lauseid ei tohi!

Ka lausestuses ei tohi esineda vasturääkivusi. Need on vahelt tingitud mõttearenduse lünklikkusest, sageli aga puudulikust lausehitusest ja sõnastusest.

Lausestuses peab valitsema elavus. Ehkki on soovitatav kõnelda lühikeste lausetega, ei tohi laused ikkagi olla mannetud, ühetoonilised, algelised lihtlaused. Eriti taunitavad on aga «kantselei-» ja «ajalehekeelest» pärinevad keelestambid, mõtlematult pruugitavad kulunud, šabloonsed ja trafaretsed väljendid! Nad on ilmetud ja pahatihti koguni ilma sisuta, ilmutavad kõneleja mõtteloi-

dust ning hoolimatust oma emakeele vastu. Neis puudub konkreet-  
sus, nende vohamistest tuleneb mõtteõõnsus, üldsõnalisus, fraasit-  
semine — rääkimine rääkimise pärast, mitte aga selleks, et kuu-  
lajaile midagi ütelda.

Nagu juba öeldud, peab iga kõneleja esitama oma mõtted isiku-  
pärases, laitmatu, elavas ja vaheldusrikkas autorikee-  
les. See kujuneb keele õppimise, ohtra lugemise, heade kõnelejate  
tähelepaneliku jälgimise tulemusena.

## 5. AVALIKU KÕNE STIILIST

Stiil on mingis loomingu (kirjanduses, kunstis, arhitektuuris) avalduv, loomingu eesmärgist, tema põhitaotlustest ja looja kavatsustest tulenev väljendusvahendite ja kunstiliste iseärasuste kogum. Kõne kuulub sõnaloomingu valdkonda, kus esineb mitmeid keelestiile. Keelestiil on keele variant, omapärase sõnavara, sõnastusviisi, fraseoloogiliste ühendite, kõnekäändude ja väljendusvahenditega, mis erineb teistest variantidest oma väljenduslikkuse ja suhtumisega esitatusse. Keelestiil on seoses keele käibealaga.

Mõtte kandjana on keel sõnavara ning tähenduslike algete ja nende seostuse seaduspärasuste ühtsus. Kuid üht ja sama mõtet saab sõnastada mitmel viisil — pikalt või lühidalt, otseselt välja üteldes või piltlike võrdluste najal. Selles erisuguses sõnaseades avaldubki ühe- või teistsugune stiil. Kui keel on vorm, millesse mõtted valatakse või milles nad väljenduvad, siis stiili moodustavad rõivad ja ehted, millega mõtted rüütatakse.

Eri keelestiilide käsitletu kuulub sõnastusõpetuse — keele stiiliõpetuse ehk stilistika valdkonda. See on keeleteaduse haru, mis peale keelestiilide omapära käsitleb ka keele eri väljendusvahendite mõju nende väljendusrikkuse, tundeelamuslikkuse, väljendatavasse suhtumise ja talle hinnangu andmise seisukohalt. Ta käsitleb nende väljendusvahendite rakendatavust keele kui teraviku ulatuses, ent samuti keele kui suhtlemisvahendi mitmesugustel käibealadel.

Stilistika üldse ja ka keele stiiliõpetus on väga laialdased alad. Keelestiilide mitmekesisuse iseloomustamiseks peaks piisama vaid mõnede loetlemisest: haldus-, asjaajamis-, ametlik ja kantseleistiil, olmestiil, kirjandus-, ajakirjandus- ja ka ajalehestiil, teaduslik ehk akadeemiline stiil, tehnika- ja kutsealane stiil, publitsistlik stiil, raamatu- ja kõnestiil, naljatlev ja pidulik stiil jne.

Eelmises peatükis oli juttu näiteks raamatukeelest, kutsekeelest, populariseerimiskeelest, kirjanduskeelest, publitsistikakeelest, ajakirjanduskeelest. Mõnevõrra kattub nende eri «keelte» ja ka samaaegselt nimetatavate eri stiilide mõiste. Viimaste sisu on aga siiski

laiem. Eri «keeled» eristuvad puhtkeeleliste vahendite poolst — sõnavaralt, ehituselt. Eri stiilides aga etendab oma osa veel ainesse suhtumine — selle valik, sisu, järjestus, liigestus. Neis avaldub ka aine käsitlemise meetoodika ja nad on tihedas seoses loogikaga.

Käesolevas on kõikvõimalikest keelestiilidest käsitletud suuliselt esitatavate avalike kõnede stiili. Seejuures on piirdutud vaid stiili kahe küljega. On antud kõnes esinevate põhiliste stiilide liigitelu ja lühiiseloostus ning puudutatud üksikuid olulisemaid stiilivõtteid sõnaseade seisukohalt.

Stiil on ajalooliselt kujunenud, ülesandest, eesmärgist ja käibelast tulenev, suhtlemisele omane ja isikupärast tingitud mõttelis-keeleline väljendusviis, mille määravad aeg, keskkond, taotlus, ainek, selle käsitus, suhtlemisviis, isik ja ühiskond. Seega hõlmab stiil väga laialdast küsimusteringi, alates esitatu küsimustikust ja ainekust, tema ülesehitusest, liigestusest, mõttearendusest ning lõpetades sõnastuse, häälduse ja käitumisega. Stiiliõpetuses mainitakse väga paljusid keele stiile. Järgnevas kõnestiilide liigitelus on neid kohandatud eespool esitatud kõnede liigitelule. Seetõttu on esitatav stiilide liigitelu mõneti algupärane, nagu oli kõnede liigitelugi.

Kirjalikku stiili iseloostustab võimalus kogu mõttekäiku kirjavahemärkidega liigestada, üksikuid mõisteid ja ka suuremaid lõike sulgude, erisuguste allakriipsutuste, suurtähtede, kaldkirja ehk kursiiviga, eri värvustega, taandega või muul viisil eristada, lisada joonealuste märkustena või kirjutise lisadena täiendavaid seletusi. Lugeja saab kogu kirjutise sisust tervikliku ülevaate. Ta ise võib valida lugemiskiiruse ja kogu teksti või selle üksikuid osi korduvalt lugeda. Seetõttu võimaldab kirjalik stiil suuremat tiheidust ja abstraktsust. Kordusi võib ja tulebki seal vältida. Ta nõuab sõnastuse viimistlust ja hoolikat töötlust. Mõningaid tähendusvarjundeid, mida kõneldes eristavad rõhutamine, näoilme või liigutused, tuleb kirjas vastava lisasõnastusega täpsustada, mõnda kahe- mõttelisust (näiteks pilkes) isegi täiendavalt selgitada.

Avalikus kõnes on tegemist suulise stiiliga. Siin on sõnalise väljenduse kõrval oluline osa ka käitumisest ja hääldusest tulenevatel mittekeelelistel väljendusvahenditel, millele kaudse (näiteks ringhäälingu kaudu) esitamise korral lisanduvad veelgi mitmed eripärad — helitaust jm. Erinevalt kirjatekstist pole aga kõneteksti sisu ülevaatlik ega mõisteliselt liigestatud. Lugeja saab kirjateksti ise liigestada, jälgides alapealkirju, kärpeid, allakriipsutusi jm., ning luua endale sellega tekstist tervikliku ülevaate. Kuulajal kõneteksti suhtes selline võimalus puudub. Seetõttu on sageli vaja üksikuid lõike täiendava sõnastusega omavahel seostada. Suulisele stiilile on omane suhteliselt lihtsam lauseehitus ja ka ebakorrapärasem lausestus. Kõne kordumatus aga nõuab rohkem kordusi.

Tuleb eristada mõtte- ja sõnastusstiili. Mõttestiil hõlmab väljendatava mõistelist külge — sisulist arendust, aine liigestust,

osade seostust. Ta avaldub esitatud ilmekuses, tema staatilisuses või dünaamikas, ka mõttetiheduses. Mõttestiil on vahetus seoses aine käsitlemise meetodikaga, mis omakorda sõltub aine valdkonnast, kuhu esitatava kõne sisu kuulub. Esituse staatilisus tuleneb rakendatavatest üldistustest ja järjekindlal tõestusel põhinevast mõttearendusest. Dünaamika aga avaldub elavas, vaheldusrikkas mõttearenduses, kirjeldamises, iseloomustamises. Ta saavutatakse kas ainet ajaloolises arengus esitades või siis mingite erivõtetega.

Neutraalseks ehk keskmiseks stiiliks nimetame teatud keele suulise kõne üldist stiilitausta igasuguses keelepruugis, mis pole seoses teatud käibeala, kõneleja eritaotluste ega tema ühiskondliku kuuluvuse või eriolukorraga ja milles puuduvad igasugused erilised stiilialged.

Ühelt poolt eristub sellest väljendusriikas ehk ilmekas stiil, millele on omased ühe- või teistsugused sisu ülesehitusest, sõnaseadest ja käitumisest tulenevad positiivsed stiilivõtted, mis muudavad kõne vaheldusrikkaks ja elavaks.

Teiselt poolt aga eristub neutraalsest stiilist allakäinud ehk lame stiil, millele on omane eriline üksluisus sisu käsitluses, mehaaniliselt korrutatav kulunud, šabloonne ja stereotüüpne sõnastus — nn. kliše, kohmakas ja mannetu käitumine, ühetooniline, ilmetu hääldus. Lameda stiili hulka kuulub ka piinlikkust tekitav labasus, vigane keelepruuk ja muud stiili negatiivsed küljed.

Ka antiikretoorikas eristati kolme põhistiili, kuid teiselt seisukohalt lähtudes. Madal ehk kerge stiil — ehtimata, ilma kõnekaunistusteta — oli mõeldud lihtsaks teatamiseks, õpetamiseks; kujundirikas, meeldiv keskmine stiil — meelelahutuseks, keskusteluks, vestluseks. Kirgede õhutamiseks, elamuste esilekutsumiseks oli määratud kõigi kõneilustustega varustatud kõrge ehk suursugune stiil.

Tänapäeva stiiliõpetuses räägitakse loomealade stiilidest — ilukirjandusstiilidest, millest igaüks on omane ühele või teisele kirjandusalale — jutustavale sõnaloomingule, luulele, näitekirjandusele. Eristatakse ka eri kirjandusliikidele omaseid žanristiile. Teiselt poolt aga räägitakse ka käibealade stiilidest. Nii nimetatakse ametlikes paberites ja asjaajamiskirjavahetuses esinevat stiili, mida iseloomustab äärmiselt täpne, isegi pedantne sõnastusviis, sageli arhaismideks muutunud erisõnade ja eriväljendite kordumine — haldusstiiliks, tema eriliike aga dokumendistiiliks, asjaajamis- ehk ametistiiliks, ka kantselseistiiliks. Ajakirjanduses esineb nii ilukirjandus- kui ka haldusstiili. Sageli hõlmab neid ühine nimetus — ajakirjandusstiil. Igapäevast kõnekeelt iseloomustab argipäevastiil, teaduslikku kirjandust teaduslik stiil, publitsistikat publitsistlik stiil, raamatuile omast viimistletud väljendusviisi — raamatustiil. Kuna need stiilid tulenevad esitatud ülesandest, eesmärgist, nimetatakse neid ka üldiselt funktsionaalseteks stiilideks.

Niisiis, stiilide mitmekesisus on suur. Mingit üheselt tunnustatud ranget liigitelu nende kohta ei ole. Järgnevalt on esitatud algupärane kõnestiilide liigitelu, lähtudes ühe- või teistsuguse stiili kohandatavusest avalikus kõnes.

Selle liigitelu aluseks on võetud kõne kui suulise suhtlemise lõpptaotlus: teatamine, selgitamine, elamuse loomine, mõjustamine. Neile vastavalt võib eristada järgmisi kõnestiile. Teatestiil esineb peamiselt teatme- ja ametikõnedes. Talle on omane teatekeel, järjekindel ja loogiline mõttearendus — staatilisus, mõnevõrra kuiv erisõnavara, teatmekõnedes vastava ala oskus-, eriala- või kutsekeel, ametikõnedes tarbekeel. Elamuslikkust ei taotleta. Kõneleja käitumine on rahulik ja tagasihoidlik. Häälduses esineb hääle mõõdukat varjundamist. Teatestiili alaliigid on raamatu-, haldus- ja akadeemiline ehk teaduslik stiil. Raamatustiili iseloomustab eriti range aine liigestus, täpne, viimistletud sõnastus, korduste puudumine; haldusstiili — täpne tarbekeel, kuiv asjalikkus sõnastuses, rohked arvanded. Haldusstiili esineb peamiselt ametikõnedes, eriti aruandekõnedes.

Akadeemiline ehk teaduslik stiil on rangelt loogiline, rahulik, täpsel oskuskeelel põhinev stiil. Tema väljendusjõud avaldub piinlikult täpses argumenteerituses ja tõestuses. Esikohal on üldistus, abstraktsioon, arutus. Näitlikkus piirdub vaid kõige hädavajalikumaga. Esineja subjektivism sageli puudub või jääb kuulajatele varjatuks. Sisu toetub mõistusele, mõtlemisele, elamuslikkus on tagaplaanile surutud. Talle on omane raamatustiil, teate- ja oskuskeel. Teaduslik stiil esineb eelkõige teaduslikes ettekannetes ja aruannetes.

Populaarteaduslikes ja õppeloengutes ning selgituskõnedes on kohane selgitusstiil. See on teatestiili ja allpool käsitletava elamusliku stiili vahepealne, milles mõlema põhijooned ja iseärasused liituvad. Teda esineb ka biograafilistes kõnedes, samuti reportaažides, intervjuus, vestluses, jutustuses, sõnavõttudes, arutlustes. Tema erivarjundeiks on õpetus- ja populariseerimisstiil — elava suhtumiskeelega, rohke näitlikkusega, ning publitsistlik stiil, millele on omased ka mõjustusstiili sagedad. Kõigis neis stiilides avaldub kõneleja isikupära. Olulise tähtsusega on kõneleja isiklik suhtumine ainesse. Peale loogilise arenduse, tõikade, arutluste ja põhjenduste arvestatakse siin kuulajate vastuvõtlikkust, tundeid, elamusi. Need stiilid on dünaamilised, sobides ka kohtukõnes, samuti kirjeldustes, selgitustes, meenutustes, iseloomustustes, arvustustes, kommentaaris.

Elamuslik stiil taotleb eelkõige teatud meeoleu loomist, meelelahutust, kuulajate köitmist. Esituslaad on eredalt väljendusrikas ja eriti dünaamiline. Selle hulka kuuluv naljatlev stiil taotleb kuulajate lõbustamist, ülev ehk pidulik stiil sündmusekohast, tõsisemat pidulikku meeoleu, hardumuslik stiil aga summutatud hardust, leinameeoleu. Elamuslik stiil on kohane ühiskondlik-poliitilistes tähtpäevakõnedes, lauakõnedes,

aktusekõnedes, matuse-, haua- ja leinakõnedes. Olmekõnedes on peaaegu erandita sobivaks just elamuslik stiil.

Enamikus ühiskondlik-poliitilistes kõnedes, mis oma käsituslaadilt kuuluvad suunavate, veenmis-, innustus-, üleskutse- ja kihutuskõnede hulka, on kõige kohasemaks mõjustusstiil. Mõjustusstiili iseloomustab rõhutatult loogiline ülesehitus ja üksikküsimuste seostus. Vajalik veenvus saavutatakse mitte hüüdlausealise üldsõnalisusega, vaid eluliste näidete ja andmete esitamisega. Mõjustusstiili põhialuseks peab olema laitmatu publitsistikakeel, kuulajate kaasaelamise tagatiseks aga kõneleja isiksuse mõju, tema meeleadindlus ja sügav veendumus kõneldavas. Mõjustusstiil on mitte ainult elamuslik, vaid ka kaasakiskuv, innustav, tegudele õhutav. Sisu ja sõnastuse kõrval on selle tagatiseks kõneleja enese kaasaelamisest johtuv elav, väljendusrikas ja julge käitumine, sisu ning sõnastusega seostuvad žestid ja miimika, jõuline hää, eeskujulik hääldus. Ometi ei tohi see kõik kujuneda hoolega kätteõpitud teatraalsuseks ega kõrgelennuliseks teeskluseks. Mõjustusstiiliski on omal kohal mõõdukas, tabav nali ja muud elavust tekitavad võtted.

Ükski stiil ei esine täiesti puhtal kujul. Igal eri juhtumil põimuvad mitmesugused eri stiilid mingil moel — on tegemist teatava sünteetilise stiiliga, mille mitmekesisus on lõputu.

Kui siiski kõneldakse stiilipuhtusest, ei mõelda selle all mitte ühest või teisest eespool nimetatud stiilist jäika kinnipidamist. Stiilipuhtuse all mõistame antud kõnele sobiva stiili valikut ja selle arvestamist kogu kõnes, sobivat sõnastust, rikast sõnavara ja aine tundmist, sündsat käitumist, lihtsat ja jõulist väljendusviisi, heakõlalist hääldust. Stiilipuhtusega ei sobi mingid sõnavärdjad, asjatud võõrsõnad, risustatud mõtted ega laused.

Laitmatu stiilipuhtus võidakse saavutada vaid individuaalse, isikupärase stiili väljaarendamisega. Isikupärase ehk individuaalse stiili all mõistetakse antud kõnelejale omaste, tema kõnedes esinevate põhiliste stiilialgete kogumit, antud isiku kõnet iseloomustavate sõnaseadevõtete omapära. Muidugi tuleb oma individuaalset stiili kohandada eri liiki kõnedele. Teiselt poolt aga pole mõeldavgi, et iga kõneleja võiks ühevõrra hästi esitada iga liiki kõnet, nii nagu pole kirjanikku, kes ühevõrra hästi saaks iga liiki kirjandust luua.

Isikupärase stiili kujunemise eelduseks on kõneleja isiksus, tema anne, veendumus, sügavad teadmised ja kutsealased kogemused, tema põhjalik keeleoskus ja hea keelevaist. Isikupärase stiili kujundamine nõuab õppimist ja harjutamist. Seda pole võimalik omandada kedagi pimesi matkides. Ainult isikupärase stiili alusel saab kujundada laitmatu vabakõne, improvisatsiooni oskust.

Nii palju, kui on häid kõnelejaid, on ka isikupäraseid stiile. Uhele on omane rangelt loogiline, abstraktsel mõtlemisel põhinev ja akadeemilise raamatustiiliga sarnanev individuaalne stiil, teisele meeleadukas, hoogne, elamuslikule stiilile lähedane, kolmandale

jõuline, pealetungiv, mõjustusstiili taoline, neljandale vahepealne sünteetiline stiil.

Kõne stiil lähtub kõne taotlustest. Taotluse määrab teema — peamõte, tuum. Selle põhjal sõnastub kõne tekst — kõigi suuliselt lausunud väljendite kogum, käsitletava aine sõnastus, mis koos kõigi mõistete seostuste ja selgitustega moodustab kõne sisu. Kõigi väljendite liitumine tervikuks moodustab kõne kompositsiooni. Selle aluseks on sisu kui terviku liigestamine üksiküsimusteks, alaküsimusteks, lõikudeks — kõne kava ehk dispoositsioon.

Hea stiili aluseks on ühiskeeel põhinev kirjakeel, mõistlik oskussõnavara pruuk. Teatestiilis on oskussõnavara vältimatu, selgitus- ja mõjustusstiilis oldagu temaga mõõdukas, elamuslikus stiilis võib oskussõnavara tavaliselt esineda vaid elavuse tekitamiseks — vahelduse loomiseks. Hea keelevaldamise peamiseks lähteks on ilukirjandus, mis rikastab nii sõnavara kui ka väljenduslikkust. Lugemisega keeleoskust täiendades tuleb erilist tähelepanu osutada mõtte- ja keelevarjundeile. Ometi ei saa unustada, et suuline stiil erineb kirjalikust — kõnelemine mõtete väljendamisest kirjas.

Stiiliga on seoses ka tõestusmaterjali — arvandmete, aastaarvude, nimede, näitlike materjalide valik ja esitamine. Kõne kordumatuse tõttu ei suuda kuulajad kuigi palju arve meelde jätta, seepärast toodagu neid vaid mõni üksik.

Tervitatav on teaduslike ettekannete, ametlike aruannete ja muude selliste kõnede kirjateksti levitamine kuulajaile. Sel juhul võib kõnet tunduvalt lühendada, sageli aga piirduda vaid selle sisu aruteluga.

Stiiliga tihedas seoses on kõne loogiline, põhjendatud arendus, mida käsitleb üksikasjalikumalt veenvust hõlmav peatükk. Stiil peab olema seoses ka keskkonnast tuleneva esituslaadiga ning kuulajaskonnast johtuva lähenemisviisiga.

Sõnaõpetuses moodustab olulise osa mitmete kõne ilmekust suurendavate stiilivõtete, kõne teksti ilustavate eriväljendite — ornaatide — käsitus. Piirdugem siin neist mõne olulisema mainimisega.

Keele teevad ilmekaks ja vaheldusrikkaks sünonüümid — erisugused samatähenduslikud sõnad (vt. lk. 104). Teda ilmestavad ka fraseologismid — ühtesulanud kahest või mitmest sõnast koosnevad kujukad keeleüksused (vt. lk. 104). Nende hulka kuuluvad samuti idioomid — omapärased mittetõlgitavad keelelised väljendid, tähenduslikult kokkusulanud liikmetega püsivad ühendid. Idioomide kogutähendus ei tulene neid moodustavate sõnade kogutähendusest. Neis sisalduvad sõnad on lauseehituslikult piiritlematud ja tänapäevase terviktähenduse suhtes põhjendamatud, sageli teiste sõnadega asendamatud (*kops läheb üle maksa* = vihastama; *leiba luusse laskma* = pärast sööki veidi pikutama. F. Vakk. «Suured ninad murdsid päid», Tallinn 1970.). Fraseolo-

gismide hulka kuuluvad ka l e n d s õ n a d — kirjandusest või kuulsate isikute ütlustest lähtuvad tabavad levinud väljendid (näiteks piibli päritoluga **tuliseid süsi pealaele koguma** = kellegi viha endale tõmbama; antiikautoreilt pärinev **pealaest jalatallani mõõtma** = kedagi teraselt, väga põhjalikult silmitsema. E. N o r m a n n. «Valimik eesti vanasõnu», Tallinn 1955.).

Vahelduseks ja ilmekuse suurendamiseks on vajalikud ka vanasõnad, kõnekäänud, mõistatused, aforismid, aga samuti epigrammid, sententsid, kirjanduslikud kujundid.

V a n a s õ n a on rahva paljude põlvede tähelepanekuid, elutarkusi, töökogemusi sisaldav kujukas nipsisõnaline, tervikliku mõttega ütlus (**Mis täna tehtud, see homme hooletu. Tühi kott ei seisa püsti.**). Ka kõnekäänud on rahvapärane piltlik ütlus, mis aitab kõnes avalduvat mõtet elavamaks ja ilmekamaks muuta ning seletada nähtust võrdluspildiga. Erinevalt vanasõnast puudub tal aga iseseisev mõte, mispärast on vajalik lisanõnastusega mõtte täiendamine, seostamine mingi üksikjuhtumiga. (Jätad täna töö tegemata, on homme **kõik käed tööd täis**. Ta **ajab tühja kotti püsti.**) Mõistatus on omapärane ülesanne, teravmeelne küsimus, sõnaline peitepilt, mis sageli aitab kõita tähelepanu, elavdada mõttekäiku, aga ka kedagi või midagi naeruvääristada. A f o r i s m ehk mõttetera on lühike vaimukas terav lausung, mis võrdluse, vastandamise, näilise vasturääkivuse kaudu väljendab üllatavat väärtusotsustust või üldistavat elutarkust. (**Oraatori suurimaks väärtuseks pole ainult see, et ta ütleb, mida vaja, vaid ka see, et ta jätab ütlemata mittevajaliku.** Cicero.) Sentents ehk mõttesalm on lühiütlus, milles peitub tabav, vaimukas mõte. Mõnedki teatud autorite mõttesalmid on muutunud nii rahvapärasteks, et neid isegi vanasõnadeks peetakse. (**Üks tunnikene tukkumist / toob eluksajaks kukkumist.** A. Grenzstein. E. N o r m a n n. «Valimik eesti vanasõnu». Tallinn 1955.) E p i g r a m m ehk pilkeluuletus on aga satiiriline lühiluuletus mistahes värsimõõdus. Seda luuleliiki on eesti kirjanduses eriti viljelnud A. Alle, A. Antson, nõukogude kirjanduses näiteks V. Majakovski. (Daam. **Vaat, kus lops, / kui sünniks laps, / siis kuhu sülest panna mops!** A. Antson.) Kirjanduslike võrdkujude ja ütluste ammendamatuks lätteks on nii iga liiki ilukirjandus kui ka rahvaluule oma juttude, muinasjuttude, muistendite, naljandite, rahvalauludega.

Samal ajal pidagem aga silmas, et keelt halvendavad kõnestamid, trafaretsed väljendid, sisutud fraasid, sõnakõlksud ehk f l o s k e l i d (**nagu öeldud, ma ütleksin, lubage mul ütelda** ja paljud muud asjatud lausungid kõnes) ning muud kulunud väljendid ehk k l i š e e d (arvamuste, asutuste, toodete jm. **baasil**; kõikvõimalikku **demonstreerima**; küsimusi **organiseerima**; kõikvõimalikku **kindlustama** ja palju-palju muid käibe väljendeid).

Elavuse loob sobiv astmeline tõus, g r a d a t s i o o n — järgustamine, astendus: k l i i m a k s — loendamisel järkjärguline nõrgemalt väljendilt tugevamale siirdumine (**Ta mitte ainult ei näi-**

*nud seda, ei kuulnud seda ega teadnud seda, vaid talle ei võinud pähegi tulla, et midagi sellist oleks võimalik. Kostis kõlks, seejärel undamine, ragin ja kogu masinast oli jäänud vaid rusuhunnik.*), aga ka selle vastand antikliimaks — tugevamalt väljendilt nõrgemale siirdumine.

Mõttetõus ehk amplifikatsioon seisneb põhimõiste laiendamises, süvendamises, arendamises — mitme sarnase täiendi kuhjamisena iseloomustuse tõhustamiseks. See võib toimuda sünonüümse korduse, troopide, mõttearenduse argumenteerimisega süllogismide teel (kaudse järeldamisega, mille puhul vähemalt kahest otsustusest tuleneb uus otsustus), tunnuste ilmestamise, võrdlemisega. Tal on mitmeid alaliike. Akumulatsioon on mõiste detailiseerimine — mitmete üksikasjade kuhjamine tunnuste või määratluste reastamisega. Siia hulka kuulub ka loetlemine, iseloomulike omaduste, varjundite või tunnuste väljendamiseks täiend sõnade — iseloomustuste ehk epiteetide lisamise teel.

Isokoolon on mõttearendus üksteist täiendavate, paralleelsete lauseite reastamisega tekstis. (*Tartust sai ta hariduse, Tartust, ülikooli sammaste tagant.*) Isoloogi moodustab paralleelus mõttearenduses, nagu anafoor — sõna või sõnarühma kordumine mitme lause või lauseosa alguses (... *kuda need kalad kudusid, /kuda haugid annid kätta, /kuda siiad seljalista, /kuda lutsud lõivad looka, /... nr. 81.* «Eesti rahvalaulud, I-1», Tallinn 1969.) ja epifoor — sõna või sõnarühma kordumine mitme lause või lauseosa lõpus (... *hõbedasta õrta mööda, / kullasta kõrendat mööda, / vaskista väravat mööda.* nr. 115). Anafoori ja epifoori üheaegne esinemine on sümplokk (*Panid metsast puida peale, / panid metsast palka peale, ... nr. 1784.* Sama II-1, 1970.) Anadiplooos aga on lause alustamine sõnadega, millega eelmine lause lõpeb (... *kes teeks meie põllul pulmad, / põllul pulmad, väljal varrud.* nr. 1707).

Mõttearenduses loob selgust ka antitees ehk vastuväide, vasturääkivus — teesile vastandatav või vasturääkiv väide, vastandlike mõistete kõrvutamine. Antiteesi erivorm on oksüümoron — kahe näiliselt vastandliku mõiste ühendamine, et tegelikkuse vastuoksuslikkust rõhutada ja ilmekalt esile tõsta (*magus valu; helisev vaikus*). Tees ise on tõestatav väide või otsustus, mida kõneleja tahab tõestada, kaitsta või ka kummutada. Ilmekust suurendavad ka vastandsõnade ehk antonüümide — vastupidise tähendusega sõnade kõrvutamine, vastandamine.

Sõnad võivad esineda ka harilikust erinevas tähenduses. Niisuguseid sõnade piltlikus tähenduses esinemisi nimetatakse kõnekujunditeks. Neist tähtsamad on epiteet, võrdlus ja troobid. Epiteet on kaunistav, kirjeldav täiend, mis tõstab esile põhisõna mõne olulise omaduse või tunnuse. Enamasti on epiteediks omadussõna: *kuldne* päike, *ablas* inimene. Mõnikord on epiteediks ka oleviku kesksõna (mille tunnuseks on -v, -va-), nn. v-kesksõna: *näri*v valu, *õitse*v aas. Võrdlus on esemete, olendite, nähtuste, asjade

kõrvutamise nende sarnasuse põhjal. Ta algab tavaliselt sidesõnaga **kui, nagu, otsekui, justkui**: tuba oli pime **nagu kott**; hääl kostis **otsekui tõrrest**; ta seisatas, **justkui näeks vaimu**. Võrdlus võib aga seostuda ka kaassõnaga **kombel** või sõnaühendiga.

Troop on piltlik võtte väljenduse mõjuvuse suurendamiseks, kõnekujund, milles sõnad või väljendid esinevad ülekantud tähenduses. Mainitagu mõningaid troopide liike. Emfaas ehk tunde rõhk annab mõnele sõnale või sõnarühmale tugevama, ilmekama tähenduse; ta on tunnuse väljendamine mõistega, millesse tunnus ise kuulub. (**Et inimene inimeseks saaks, ...**) Kõnes rõhutab seda vastav intonatsioon ja žest. (**Kas see on ka sinu arvamus?**) Hüperbool ehk liialdus on kirjeldatava asja iseloomulike joonte võimatuseni suurendamine, mingi otsustuse, väite või tunnuse ülepakkumine. Eristatakse piltlikke hüperboole (**seisa nii, et jalad kõhtu vajuvad; taevakõrgused mäed**), arvu hüperboole (**pole teda juba sada aastat näinud; juba tuhat korda öeldud**), ülepakkuvaid ütlisi, groteskseid — veidraid, kummalisi võrdlusi (**temast oli järele jäänud ainult luu ja nahk; kaunitari industriaalnäol oli tardunud, sünteetiline naeratus**). Hüperbool sobib heatahtlikus naljas — huumoris, ka teravas naeruvääristuses — satiiris. Tõsiselises tähenduses aga mõttetut hüperbool ei sobi. Hüperbooli vastand on litootes ehk vähendus (**maja nagu tikutops**). Litootes tähendab aga ka eitusaatamist — asjaolu, otsustuse väljendamist eitava eitusega (**pole raske taibata = enesestmõistetav; pole paha, mis? = päris hea!**), sageli väljendi pehmendamiseks, vahel ka irooniaks (**tohtu väike; ... millega ei taheta muidugi ütelda, et see seisukoht millegagi õigustatud oleks**). Hüperbooli vastandiks on ka meiosis — vähendus nagu eksimust tunnistades (**mängib, et pole väga vigagi = ... väga hästi; põialpoiss maani kummar-dus! — pilkeks.**)

Iroonia on peen, varjatud pilge. Kuid iroonia on ka väljendus, kus sõnu vastupidises tähenduses pruukides väidetakse vastupidist sellele, mida tõeliselt mõeldakse (**vaadake, milline vägilane! — kidura ja kõhnakese kohta; kust selline tarkpea on tulnud? — rumala kohta**). Sõnairoonia on vastase sõnadest kinnihääramine, eeldades, et kuulajad vastase sõnade peale pööramisest aru saavad ja iroonilisi sõnu tegelikult lausutule vastupidiselt mõistavad. Mõtteiroonia on tõelise mõtte asendamine vastandliku mõttekäiguga. Sel juhul on tegemist pilkelise moonutamisega, näiteks teadmatust teeseldes — nn. sokraatiline iroonia. Katakrees — algse tähenduses nähtuse või asja nimetamine, mille kohta sünnis nimetus puudub; nüüd aga — sõna kasutamine vastukäivalt tema tõelisele tähendusele, kokkusobimatute mõistete ühendamine, sobimatute epiteetide lisamine (**silmadega sööma; hirmus ilus, vaikne pilk**). Kui aga viimane toimub sihipäraselt mitmete aistingute ühtesulatamisena, siis on tegemist sünnesteesiaga (**pumbakaevude roostene kriiksumine**). Metafoor ehk ülekanne on piltlik asja või nähtuse tähenduse ülekandmine teisele, ühe väl-

jendi asendamine teisega, et mõistete sarnasuse najal esimest teise kaudu piltlikult esile tõsta. Asendada võidakse nimisõna või tegusõnaga: *vaimuhiiqlane* = suurte vaimuannetega inimene; *tuvike* = armas inimene; *siidised* ripsmed; *sametine* taevas. Metonüümia ehk ümbernimetus on mingi asja või nähtuse nimetuse asendamine ebatavalise piltliku nimetusega — kas põhjuse ja toime, aine ja eseme, tegevuse ja tulemuse, anuma ja sisu või muust seosest lähtudes (*loen Tuglast* = ... mingit Tuglase teost; *joon veel ühe klaasi* = ... veel klaas vett, piima; *üleaedne* = naaber; *parem käsi* = abiline; *lauahõbe* = hõbedast lauanõud; *hallid juuksed* = vanadus, aga ka mure). Perifraas ehk ümberütlus on millegi väljendamine teiste sõnadega — asja, isiku või nähtuse nimetamine väljendiga, mis sisaldab kirjeldatava tunnuseid (*Emajõe linn* = Tartu; *mesikäpp* = karu; *nende ridade kirjutaja* = autor; *loomade kuningas* = lõvi). Perifraas võib esineda mõeldavat asja või nähtust määratleva või iseloomustava tunnusega, vahel aga ka võhikliku ümberütlusena välistunnuste järgi. Perifraasid on õigupoolest ka metafoor, metonüümia, ironia ja litootes. Parafraas ehk ümbersõnastus on aga teksti laiendav või selgitav esitus teises sõnastuses või teises keeles (*töö jäeti seisma ja töölised tulid tänavale* = puhkes streik; oma silmaga ehk *de visu*; seal valitseb vaen inimeste vahel ehk *homo homini lupus est*, nagu ütles Plautus). Sünkdohh on metonüümiale lähedane stiilivõte, mis seisneb eseme või nähtuse tavalise nimetuse asendamises ühe tema olulisema tunnusega. See võib toimuda lähtudes seosest liigi ja toote, osa ja terviku, ainsuse ja mitmuse, saaduse ja tooraine vahel (*puuvili* = õun; võitis kolm *kulda* = ... kuldmedalit; *leib* = peamised toiduained; *pea* = kariloom; *Valge Maja* = USA valitsus; *täägid* = jalavägi). Tähenduse ülekandmise hulka kuulub ka eufemism — mingi sündsusetu või ebameeldiva mõiste asendamine pehmenitava, ilustava väljendiga. Üldisemalt ka mingi ilustav, viisakuslik, pehmendav, aga ka petislik, demagoogiline, eksiteele viiv, varjav väljend, millega seltskondliku harjumuse, maitse, lugupidamisavalduse või muul kaalutusel otsest väljendust välditakse (*rinde õgvendamine* = hitlerliku sõjaväe taganemine; *uinuma* = surema; *auväärne iga* = vanadus; *ebakaines olekus* = purjus). Eufemismi vastand on disfemism — mingi asja nimetamine vulgaarse, familiaarse või isegi toore väljendiga (*puupea* = mõistmatu inimene; *välja rookima* = välja jätma, kõrvale heitma). Eufemismiga seoses on ka kõlakujundite hulka kuuluv eufoonia — heakõlalikus, mis hõlmab tunderõhku ehk emfaasi ja helijäljendust ehk onomatopoeetilisi sõnu, lähedaste sõnade algushäälikute samasust — algriimi ehk alliteratsiooni ja täishäälikute kordust — siseriimi ehk assonantsi. Eufooniaga ei tohi aga ajada segi eufemismi, mis tähendab pentsikut keerulisust, peenutsemist, edvistamist kõnes. Eufoonia vastand on kakofoonia ehk ebakõla — kõrvale ebameeldiv kõla, näiteks ühesuguste tähtede, liitelõppude reastamisel.

Mõttearendus ehk duktus — ühelt poolt kõneleja eesmärgi ja taotluse ning, teiselt poolt, aine sisu seostusele vastav mõttealgete järjestus tekstis — võib olla mitmesugune. Mõttearenduses esineb mitmeid võtteid. Neist põhilisemad on ühtsusvõte, kontrast ja gradatsioon. Ühtsusvõtte puhul moodustavad alaosad tervikliku, voolava, rahuliku arenduse. Areng toimub ühtlases tempos. Moodustub aja, koha ja tegevuse ühtsus. Kontrasti puhul esineb asjade, nähtuste vastandamist, mis suurendab elamuslikkust. Gradatsioon toimub astmelise tõusuna — järsemate hüpetena, mõnda vahele jättes; võib esineda, vastupidi, ka langevana. Mõttearenduses on oluline osa lausekujunditel — erilisel lausestusel — lausutu väljenduslikkuse suurendamiseks. Lausekujundite hulka kuuluvad näiteks inversioon, kordus, parallelism, retooriline küsimus, retooriline pöördumine, retooriline hüüatus. Üksikuid lausekujundeid on allpool põgusalt iseloomustatud. Lihtsa — eksoteerilise, arusaadava mõttearenduse puhul vastab väljendusviis sisule — kõneleja mõtleb seda, mida ta ütleb. Tagamõttelise arenduse puhul pole väljendusviis sisuga kooskõlas seetõttu, et kõneleja silmakirjatseb, püüdes kuulajais äratada mõtet, mis on öelduga vastupidine. Kujundilise mõttearenduse puhul ei ühti väljendatu sisuga seetõttu, et kõneleja häbeneb seltskondliku arvamuse tõttu asju õige nimega nimetada. Esoteerilise ehk varjatud mõttearenduse puhul ei ühti nad seetõttu, et kõneleja peab lihtsat mõttearendust salastamise eesmärgil vältima. Aisoposliku valmistiiili puhul on esitusviis piltlik — perifraasidena, eufemismidena, polüseemiline — kahemõtteline, toimub vihjete ehk allusioonidena — väite toetamisega mingile tuntud asjaolule viitamise teel, millele kuulaja peab midagi juurde mõtlema. Kordus on selline mõttearendus, mille puhul ühesuguse sisuga sõnad, sõnarühmad, laused või lõigud ühe- või erisugustena, mitmesuguses sageduses uuesti esinevad, et olulisi mõtteid selgemi väljendada (*Võib elada kompekkideta. Võib elada siidsärkideta. Võib elada tugitoolideta. Kuid ei saa elada tulevikuta.* I. Ehrenburg). Pikemas tekstis esinevad kordused mõttesildadena, selgitavate juhtmõtetenäitena. Kordus võib esineda ka troopide kordusena — mõisteid, määratelusid, otsustusi, järeldusi troopidena ilmestades, ka sünonüümide reastamisega, sõnakordusena. Korduste hulka kuuluvad ka isokoolon, akumulatsioon, amplifikatsioon, parallelism ehk mõttekordus, ka mõtteriim — ühe ja sama mõtte väljendamine teisendatud kujul. Ebatavaline sõnade järjestus on inversioon ehk ümberpööre (*Peeter peeni, mees madala...*). Eesti keele sõnakord on võrdlemisi paindlik. Sõnade järjekorruga saab anda lausele mitmesuguseid mõttevarjundeid. Võrrelge näiteks: *See viis kõlas kaunilt* (teadustav lause) ja *Kaunilt kõlas see viis* (suhtumist, tundeelamust peegeldav lause). Või näiteks: *Jaan ostis poest raamatu. Ostis Jaan poest raamatu? Ostis Jaan raamatu poest? Poest ostis Jaan raamatu. Raamatu ostis Jaan poest.*

Elamuslikus stiilis on omal kohal sobiv nali — huumor, ka satiir ja ironia. Sõnastust aitavad täpsustada ka tsitaadid — sõnasõnaliselt esitatud lühikesed väljavõtted kirjandusteostest (ilukirjanduslikud tsitaadid) või teaduslikust tööst. Tuleb aga vältida nendega liialdamist!

Eriväljendusvahendeiks on ka sellised kõnekujundid nagu allegooria ehk mõistupilt, ka mõistukõne — abstraktse mõiste esitamine piltlikul, asjastatud kujul, nähtuse või mõiste esitamine kaudselt, mõistu — mõne elulise või iseloomuliku kuju kaudu, sageli personifikatsiooni ehk isikustamisena, s. o. elava olendi omaduste või tunnuste ülekandmisena nähtustele, esemetele, mõistele (*rebane* = kavalus; *vikatimees* = surm; *tuvi* = rahu); sümbolid ehk mõistukujud ehk võrdkujud on nähtuse, eseme või nähtusterühma tähistamine piltlikult mingi muu nähtuse või esemega, mis antud nähtust või eset meenutab (*koit* = vabadus; *hommik* = noorus; *pimedus* = surm; *Täna ma tahan teile rääkida eesti rahva valguse-, pimeduse- ja koiduajast*. C. R. Jakobson); apoftegmad — lühikesed vaimukad õpetlikud mõtteterad; ka aforismid, samuti parabolid ehk tähendamissõnad — mõistujutt, mõistulugu; ekstrapolatsioon — teatud alale või teatud aega kuuluva mõiste või nähtuse laiendamine teisele alale või teisele aega; ka anakronism — eksimus aja vastu nähtuse paigutamise väära ajajärku, mis teadlikult rakendatuna sobib pilkeks.

Kõne elamuslikkus saavutatakse ka mitmete ebatavaliste väljendite ehk figuridega, mitmetähenduslike sõnadega — polüseemidega — kahemõtteliselt väljendudes (vt. lk. 103; polüseemide, eriti võõrkeelest pärinevate, tähendusvarjundite mittetundmine põhjustab aga sageli nende väärpruuki, millest tuleneb ebatäpsusi, sellest tulenevad ka mitmed klišeed nii kantselei- kui ka ajalehekeeles), võrdlemise ehk analoogiaga — nähtuste, mõistete, esemete kõrvutamise väära samalaadsuse või neil esinevate tunnuste sarnasuse põhjal. Elamuslikkuse loovad ka vihje — nagu möödaminnes millelegi viitamine, kuulajaile mõistaandmine, mööndus ehk kontsessioon — vastasele näiline järeleandmine, tema sõnade pööramine tema enda vastu, õiendus ehk korrektsioon — algul tahtlikult lausunud nõrgema, vale väljendi tagasivõtt ja õigeaasendamine. Stiilivõttena, kellegi või mingi olukorra iseloomustamiseks, elavuse tekitamiseks sobib — eelkõige elamuslikus stiilis — argotism — argoo pruuk, ka žargooni või dialektismi — muresõnade, arhaismide — aegunud sõnade või kõnekäändude sissepõimimine.

Et saavutada kõne elamuslikkus, on käsitletava aine huvitavuse kõrval põhieelduseks ka selle esitus. Viimases on oluline osa stiilil. Stiilivõtted on nagu kõne õied. Mis trükitekstis kursiiv, sõrendus, poolpaks kiri või allakriipsutused käsikirjas, seda on kõnes mitmed elustamisvõtted.

Sageli on otstarbekas põimida kõnesse ajaloolisi ja kirjan-  
 duslikke isikuid, kujusid, kujundeid. Kõneldes mingi olematu isiku,  
 tunde, nagu juuresoleva poole pöördumist nimetatakse a post-  
 rofeerimiseks. Vaheldust loob ka retooriline pöördumine,  
 otsene kõne — vahetu kuulajate kõnetamine, nende poole  
 pöördumine, retooriline hüüatus — tunde või mõtte süven-  
 damine, esiletõstmine hüüdlausega, samuti kuulajatele küsimuste  
 esitamine — nn. retooriline küsimus — ja sellele siinsamas  
 ka ise vastuse andmine. Vaheldust loob ka dialoogi ehk kahe-  
 kõne põimimine teksti. Küllaldase tiheduse taotlus mõttes ja sääst-  
 likkuse taotlus sõnastuses ei võimalda laskuda kõnes üksikasja-  
 desse. Mõnigi kord tekitab aga isegi ühe või teise üksikseiga  
 esitamine elavat huvi. Mõnevõrra vastupidiseks võtteks on välja-  
 jätt ehk ellips — väljendist väiksema tähtsusega osa väljajätt.  
 Üksikute tähtede väljajätu sõnadest nimetatakse elisiooniks  
 (*mai* = ma ei; *maile* = ma eile; *see's* = see siis). See tuleneb  
 üldiselt häälduse lohakusest või dialektist ning on lubatav vaid  
 erivõttena, mingi sihipärase taotlusena. Lõpptähe ärajätt on a p o k o o p  
 ehk lõpukadu (*temal[e]* = temale; *kas sa näe* = ...näed;  
*mina suudaks* = ...suudaksin), vahetähe ärajätt aga sisekadu  
 ehk sünkoop (*läind* = läinud). Vaheldust, elavust pakub aga  
 sidesõnatus ehk a s ü n d e t o n — sõnade või lausete rinnasta-  
 mine ilma sidesõnadeta («*Tulin, nägin, võitsin!*» *Toa sisustuse*  
*moodustasid laud, paar tooli, kapp — lihtsad heledad, asjalikud;*  
*Õeldud — tehtud.*). Elavust tekitavad ka eriline rõhutamine —  
 hüüatus ehk eksklamatsioon (*Võid minna! Ennäe! Eest ärä!*  
*Ainult ettevaatust!*), samuti ka tegusõnata, sageli ühesõnalised  
 nimetavalised ehk nominatiivsed laused. (*Lõpp: aurav*  
*vedur nagu ähkiv koletis, kelle eest pääsu pole... pime-*  
*dus, rataste mürin... Pidev tootmise täiustamine ja kasu*  
*ajakohase tehnika alusel.*)

Ühetoonilisus, monotoonsus suigutab. Sellest aitab vir-  
 gutada psühholoogiline paus — kõne ajutine katkestam-  
 ine, vaikimine, mis kutsub kuulajais esile ootuse ja võimaldab  
 neil öeldu üle järele mõtelda. Paus järgneb ka mõttekatkestusele  
 ehk aposiopeesile — lause poole pealt katkestamisele, mida  
 kirjas tähistavad mõttepunktid. Sellest tuleb eristada lausekatkes-  
 tust ehk a n a k o l u u t i — lausestuse ühtluse katkemist seetõttu,  
 et lause lõpp ei jätku tema algust oodatud viisil. Tavaliselt tule-  
 neb see väärist lause alustamisest, mida laitmatus kõnes ei tohi  
 esineda. Vahel aga rakendatakse seda vahelduse loomiseks ka  
 tahtlikult.

Paronomaasia on sama- või lähedakõlaliste sõnade —  
 paronüümide kõrvutamise stiili elustamiseks. (*Kohus täidab oma*  
*kohustust ja mõistab kohut. Kus järsak on kõige järsem. Armu-*  
*nute armastust on armas näha.*) Kujult või häälduselt sarnaste  
 sõnade segiajamist nimetatakse heterofeemiaks, (...ega  
 ole viimasel dekaadil *väljastanud* ninaotsagi oma elamispinna-

*selt* ehk kodust. Eesav Puuslik.) nende väära pruuki sobimatus kohas — malapropismiks (prantsuse keeles *mal à propos* = ebasobival ajal. *Ta läbistas* pro *läbis* metsa. Kaupu on suures *assortimendis* pro *sortimendis*). Teadlikul rakendamisel aitavad needki kõnet elavamaks muuta.

Stiili vaheldusrikkus ja elavus saavutatakse ka mitmesuguste lausestusvõtete ga. Nii võib tegevuse kanda üle minevikust olevikku (jutustada möödunust nagu praegu toimuvast) või tulevikku, aga ka olevikust minevikku, mis tähendab tegusõna aja muutmist. Tegusõna isikuline muutmine tähendab üleminekut 3. isikust 1. isikusse (kellestki kõneldes justkui muutuda selleks isikuks ja jätkata *mina*-vormis: ... *tema räägib: ma tahan* ...), väljendumist umbisikulises tegumoes (*õpitakse, käiakse*), 1. isikust minnakse üle 2. isikusse (*mina*-vormilt *sina*-vormile: ... *tegin* ... *õpid* ...), mitmuse 2. isikust 1. isikusse (*teie*-vormilt *meie*-vormile: *Teie teate* ... asemel *Meie teame* ...) vms. Arvu muutmine tähendab üleminekut mitmusest ainsusse (*Pidage kinni!* asemel *Pea kinni!* ... *miljonite käsi tõuseb* ...) vms.

Lausestuses võib esineda ka *inversioon* ehk ümberpöoret — liitlause lauseosade asukoha vahetumist, võib esineda põhilausele vahelpeõimuvaid kiillauseid ja palju muid võtteid.

Stiili vaheldusrikkusega on vahetus seoses ka ootamatud järeldused ja sõnamäng (näit. *Ma ei ütle midagi, kuid see, et ma midagi ei ütle, ütleb ise juba midagi*). Töö teksti stiliseerimise alal on vajalik selleks, et teadlikult saavutada kirjanduslik ja esteetiline sõnastus väljendustes, viimistletus sõnavalikus, kõlavärvinguis, rütmis, ülevaatlikkuses — selleks, et väljenduste sõnastus oleks veenev, mõjuv, piltlik, selleks et väljendused oleksid kooskõlas tekstiga ja selle koloriidiga — värvinguga.

Ja ikkagi tuleb kõnelda lihtsalt, loomulikult, oma sõnadega. Kõik see, mida siin oma sõnaseadest, stiilist ja stiilivõtetest räägitud, pole mitte mõeldud pimesi jäljendamiseks. Kõike seda tuleb käsitada vaid üldiste näpunäidetena, mis võimaldavad muuta kõne elavaks. Hoopiski ei tule arvata, et igas kõnes peaks kõike eespool esitatut püüdma rakendada. Igasugused otsitud, võltsid ja külgepoogitud hüperboolid, metafoorid ning muud stiilivõtted võivad väära rakendamise ja ülepakkumise korral osutada vaid mannetuks kassikullaks.

Õige stiili valikul, stiilivõtete rakendamisel, isikupärase stiili väljaarendamisel peab kõnelejal olema head leidlikkust.

Räägitakse ka kõne paatosest. *Paatos* on kirglik tundeelamus, tundehoogsus, pidulikult hoogne esitusviis, rõhutatud haaratus. *Kõne paatos* ei tähenda aga mitte õõnsat, ülespuhutud hoiakut, tundeelamuse teesklust, kõlavaid sõnu ja stiilivõtete *tiraade* — pikki ilustatud sõnavalinguid.

Kõne paatos tuleneb nii kõneleja kainest mõistusest kui ka tema loomulikest, õiglastest tunnetest. Paatos, selle sõna otseses mõttes,

on kõnes vältimatu, vajalik ja seaduspärane nähtus, tingimusel, et ta on õige.

Paatos tuleneb kõne sisust, selles väljendatavatest mõtetest. Just need peavad olema kuulajail tundeelamusi tekitavad, neid vaimustavad, haaravad. Suuri mõtteid peab kandma alati nende vääriline sõnastus, esitus, stiil.

Kõne sisu esitatakse tekstina, milles iga väljendus on tihedas mõtteseoses teda ümbritsevate teiste väljendustega — nn. konteksti ehk kaastekstiga. Igal väljendusel ja tekstil võib aga esineda ka teatav alltekst — sisemine, mõeldav, sõnades väljendamatata tähendus.

Kõne tekst esitatakse põhiliselt üksikkõnes ehk monoloogina. Kuid kõnes võib esineda ka kahekõnet — dialoogi: esitades näiteks kahe või enama isiku omavahelist vestlust otsese kõnena.

Kõnelejal tuleb rääkida vaikivaile kuulajaile. Et hästi kõnelda, tuleb tal neid hoolikalt jälgida, ta peaks nagu lugema nende mõtteid, oskama mõistatada, kuidas nad temasse ja kõneldusse suhtuvad, kujutlema ennast iseenda kuulajana. Sel juhul kujuneb vaikivast kuulajast vaikiv kaasvestleja. Kujutledes kuulajaid kaasvestlejaina ja otsekuu nende mõtteid lugedes, kõneleja nagu kuuleks nende vahemärkusi, küsimusi, arvamuseavaldusi ning selle põhjal kujuneb tal nendega sisediaaloo.

Vahel kujuneb aga kõnes ka sisemonoloog. Kõneleja justkui unustaks kuulajad ja mõtiskleks omaette — lausudes sõnu, mida ta tõeliselt üksi olles mõtleks, neid kuuldavaina lausumata. Sisemonoloog tekib ka siis, kui kõneleja kellestki kõneldes, kedagi iseloomustades või meenutades oleks nagu toleks inimeseks kehasunud ja lausuks oma suu kaudu tolle inimese sisimaid mõtteid.

Stiiliküsimustega seoses on ka kõneleja teravmeelsus. Hea tabav ja värske nali sobib küll peaaegu igasse kõnesse. Nali, nagu kõik muudki stiilivõtted, peab olema seoses kõne sisu ja tekstiga, mitte sinna juhuslikuna vahele torgatud. Nalja allikaks võib olla kõneleja enese leidlikkus ja naljasoon. Nalja saab aga ammutada ka kirjandusest, elust, rahvaluulest, vanasõnadest... Heatahtlikku nalja — sündmuste, nähtuste, inimeste puuduste ja nõrkuste sõbralikku naeruvääristamist nimetame huumoriks. See võib esineda lõbusa naljandina, lõbusust tekitava vihjena. Kellegi või millegi pihta suunatud peent, varjatud pilget nimetame ironiak. Kõnes võib see esineda samanimelise stiilivõttena — teesklevalt väljendades sõnades vastupidist sellele, mida tõeliselt mõeldakse, pruukides sõnu nende vastupidises tähenduses.

Teravalt lõikavat, kibedat pilget nimetatakse sarkasmiks, paheliste ühiskondlike nähtuste hukkamõistu nende piisutava naeruvääristamisega aga — satiiriks. Viimase all mõistetakse ka hammustavalt salvavat pilget.

Kui huumor ja iroonia sobivad elevuse tekitamiseks peaaegu igasugusesse kõnesse, siis sarkasm ja satiir on mõeldavad vaid

teatud ühiskondlik-poliitilistes ja mõnedes ametikõnedes. Nende esitamine võib aga mõnikord kuuluda ka kõne põhitaotlustessegi.

Peale naljandi ja ironia kui stiilivõtte tekitab lõbusust ka k a l a m b u r ehk sõnamäng (*Istun, kuulan — aruanne — / aga mitte ei saa aru, / kus siin aru, / kus siin anne.* M. Raud.), mis põhineb samakõlaliste, kuid eri mõisteid väljendavate sõnade — homonüümide oskuslikul kõrvutamisel, ka paronomaasial. Elevust tekitab ka p a r a d o k s — mingi ootusvastane, tavalisele arusaamisele vasturääkiv arvamus, näiliselt mõistusevastane väide või ootamatu, ebatavaline nähtus, näiliselt looduseadustele vasturääkiv tõik. Sarkasmis, satiiris võib esineda ka p a r o o d i a t — veidrat, naermaajavat järeleaimamist, pilkavat asjaolude moonutamist. (Näitena eelõeldu kohta: Nii mõnigi laisk koolipoiss arutab oma raudse loogikaga — «*Mida rohkem ma õpin, seda rohkem ma tean; mida rohkem ma tean, seda rohkem ma unustan; mida rohkem ma unustan, seda vähem ma tean; järelikult — mida rohkem ma õpin, seda vähem ma tean. Seepärast ma jätangi õppimata!*»)

Igasuguses naljas ja pilkes peab sõnadega kaasnema ka kõneleja vastavkäitumine, häälekõla, lausutu intonatsioon. Viimastel on sõnade kõrval oluline tähtsus, sest nad peavad reetma kuulajaile kõneleja õige mõtte, tema tõelise taotluse — vältides kaksipidi mõistmist, kahemõttelisust.

Kõnesse nalja või pilget põimides tuleb aga ilmutada head taktitunnet, et neist ei kujuneks sündsusetut lustlikkuse tagaajamist, veidrat jantlikkust — k o o m i k a t. Viimane võiks olla omal kohal vaid erandjuhtumil, kui ta kuulub kõne põhitaotlusse. Seda võib esineda eelkõige mõnedes olmekõnedes.

Takti- ja mõõdutunne peab avalduma ka igasuguste stiilivõtete rakendamisel kõnes. Eri stiilivõtteid (millest siinne ruum on lubanud käsitleda ikkagi vaid piiratud osa) ei tule kuhjata ega püüda kõiki igas kõnes rakendada. Peetagu meeles, et k e e l e k u l t u u r avaldub kõne sisu, keeleõpetuse, sõnaseadeõpetuse ja käitumise ühtsuses ning kõneleja peab olema üheaegselt nii õpetaja, kirjanik kui ka näitleja. Ainult sel juhul on võimalik anda kuulajaile ületadmisi, kutsuda neis esile elamusi ja panna neid kaasa mõtlema.

## 6. AVALIKU KÕNE VEENVUSEST

Peaaegu kõigile kõnedele esitatav põhinõue on nende veenvus (erandiks on vaid mõned olmekõned). Kogu kõne tuleb esitada nii, et ei jääks mingit kahtlust kõneldu õigsuses, selle vastavuses tõsioludele ja tegelikkusele. Kõneldes nõukogude inimestele, on möödapääsmatu teadusliku veenmismeetodi rakendamine.

Kõne teaduslik veenvus tuleneb kõneleja enese sügavast veendumusest lausutu õigsuses, tema sügavast ja mitmekülgsest aine tundmisest. Tõestus ja sellel põhinev veenvus lähtuvad järjekindlalt loogilisest mõttearendusest. Küsimusi tuleb käsitleda võimalikult konkreetselt (mitte üldsõnaliselt), dialektiliselt (arvestades nähtustevahelisi seostusi) ja ajalooliselt (silmas pidades nähtuste arengut). Vältida tuleb subjektivistlikke — isiklikust suvaarvamusest pärinevaid põhjendamatuid järeldusi; ning dogmaatilisi — pimesi tõeks pidamist nõudvaid väiteid. Kõik kõneleja väited olgu loogiliselt põhjendatud.

Seejuures ei tohi aga unustada kõne paeluvust. Kõneoskuse seisukohalt on lubamatu väidete kuhjamine, teaduslike tõdede «jutlustamine» ilma kuulajais asja vastu huvi äratamata. Samuti on lubamatu kuulajate näiline kütkestamine taibatavuse sildi taha peidetud primitivismiga — küsimuse ülemäärase lihtsustamise teel.

Uudseid mõisteid sõnadega seletades esitatakse nende määratlus — viidatakse mõiste kuuluvusele teatud laialdasema, üldisema mõiste alla ja täpsustatakse antud mõiste iseloomulikud tunnused. Määratlus olgu arusaadav antud kuulajaskonnale, võimaldades neil eristada määratletavat eset, mõistet või nähtust teistest temaga sarnanevatest esemetest, mõistetest või nähtustest. Määratluse kaudu peavad kuulajad saama teada selgitatava nähtuse põhitunnused — just need eseme või mõiste iseloomulikud tunnused, mis määravad tema olemuse.

Peale mitmesuguste tõikade, andmete ja määratluste esitatakse kõnes ka hulk arutlusi — arvamusi ja neist tulenevaid järeldusi. Sageli algab arutus sellest, et esitatakse mingi väide lühidalt sõnastatud teesina ja siis seda laiendatakse, täiendades mõistmi-

seks vajalike andmetega. Kõige olulisemate väidete eristamiseks ja kuulajate mällu kinnistamiseks korratakse neid kokkuvõtlikult arutluse lõpul.

Kõne arusaadavust ja koos sellega veenvust aitab tagada näitlikustamine. Mitte ainult näitlikustamine esemeliste vahenditega, vaid ka elava sõna abil, samuti kõneleja käitumise — žestide, miimika, intonatsiooniga. Suulise näitlikustamise hulka kuuluvad arvandmete esitamine ja nende piltlik võrdlemine kuulajatele teadaolevatega, ilmekate näidete toomine kirjandusest, elust, ajaloo, samuti selgitatavate nähtuste kõrvutamine ja võrdlemine üldtuntud nähtustega, vahel aga ka vastandamine üldtuntud nähtustele, ja muud sellised võtted. Kõne näitlikustamisel on oluline pidada silmas kuulajaskonna koostist, tema eelteadmisi ja suhtumist.

Missuguseid vahendeid ka kõne veenvuseks rakendada, iialgi ei tohi ülemäära kalduda kõrvale põhisisust. Uhevõrra tuleb vältida nii ülemäärast üldsõnalisust kui ka asjatuid üksikasju. Juba esimestest lausetest peaksid kuulajad saama teada, milles seisneb käsitletava teema põhiküsimus. Seepärast ei maksa peale hakata liiga kaugelt ega jutustada kuulajaskonnale tuntud ja enesestmõistetavaid tõdesid. See ei tähenda hoopiski, et alustada ei võiks mingi näitega ajaloo, kuid sealt tuleb siirduda kiiresti põhiküsimuse juurde. Kõrvale tuleb jätta ka liigsed üksikasjad, mida kuulajad nageni omandada ei suuda. Kuulajat ei kõida ei täiesti üldtuntud asjust jutustamine ega ka kõnelemine talle täiesti tundmatust, millest ta midagi ei taipa. Tuleb meeles pidada, et ka kuulaja oskab mõelda ning seepärast võib teinekord mõnedki mõtted jätta lõpuni ütlemata, et kuulajal jääks võimalus nende üle hiljem edasi juurelda.

Mõttearendus olgu järjekindel ja pidev. See pidevus võib lähtuda kas küsimuse ajaloolisest arengust ja kujunemisest — ajalise või ruumilise pidevusena või ka küsimuse järjekindla loogilise arendusena. Igasugune lünklikkus mõttekäigus, mõtete katkendlikkus ja seostamatus, mõtetelt ja väidetelt edasi-tagasi hüplemine tekitab arusaamatusi ja kahjustab esitatava veenvust. Seda teevad ka vastuoksused ütlustes, väidetes, järeldustes, kõne liigestuses.

Igasuguse väite, mõtte, seisukoha suhtes võib esineda vastuväiteid. Igale kõnelejal leidub vastaseid — avalikult teada olevaid ja tundmatuid. Veenvuse tagamiseks tuleb kõnelejal oma vastased avastada ja kõnes neile vastata. Lihtsam on toime tulla avalike vastastega — kummutades kõnes nende väärad väited ja vastuväited, ebaloogilised mõttekäigud ja järeldused. Täielik veenvus saavutatakse aga siis, kui kõneleja oskab tunnetada ka salajasi vastaseid ja nende võimalikke vastuväiteid, ebaloogilisi. Eriti vajalik on osata ette hinnata kuulajaskonna suhtumist, avastada kuulajail esinevaid kahtlusi ning need aegsasti, nende avalikuksaamist ennetades juba eos kummutada.

Eespool oli korduvalt rõhutatud loogilise mõttearenduse vajalikkust. Olgu seepärast esitatud järgnevalt põgus ülevaade loogika olemusest, tema põhimõistetest, kõige olulisematest juhistest, ka nende mitteamestamisest tulenevatest vigadest.

Käsitluse eesmärgiks on avada loogika põhiolemust, et ergutada igauhte, kes tahab kõneoskust õppida, sellega seoses tutvuma üksikasjalikumalt ka loogikaga.

Loogika on teadus, mis käsitleb inimese mõtlemise seaduspärasusi. Ta on tegelikkuse õige tunnetamise põhieeldus. Loogiline on kõik mõistuspärane ja järjekindel — järelduslikult õige, loogikaseadustele vastav.

Me tunnetame maailma aistingute kaudu, mis peegelduvad meie teadvuses tajudena ja säilivad seal kujutlusestena. Tajude ja kujutluste üldistamine avaldub abstraktse mõtlemisena. Mõtlemine peegeldab tõelisust üldistatud kujutelmadena, ta on tõelisuse vahendatud peegeldus ja lahutamatus seoses keelega.

Abstraktne mõtlemine avaldub kolmes põhivormis. Tegelikkuses esinevad esemed ja nähtused peegelduvad inimese mõtlemises mõistetena. Tegelikkuses esinevad seosed ja suhted avalduvad otsustustena. Otsustuste seostusviis on järeldus.

Et arutluse käigus jõuda tõeni, peab mõtlemine alluma kahele nõudele. Esiteks, mõtted, millest otsustus koostatakse, peavad olema sisult tõesed, s. t. vastama tegelikkusele, ja, teiseks, mõtete vahel peab olema õige seos, mis moodustabki mõtlemis- ehk loogikaseaduse. Inimese mõtlemine allub samasusseadusele, vasturääkivusseadusele, välistatud kolmanda seadusele ja küllaldase aluse seadusele. Neid nimetatakse formaalse loogika põhilisteks seadusteks.

Veel kehtivad mõtlemises ka dialektikaseadused, mis lähtuvad vastandite ühtsusest ja võitlusest, kvantiteedi muutumisest kvaliteediks ning eituse eitusest, mida käsitleb marksistlik dialektiline loogika.

Formaalne loogika käsitleb kõige lihtsamaid mõtlemise seadusi ja võtteid, mille järgimine on vajalik igasuguses arutluses. Nende vastu ei tohi ükski kõneleja oma mõttearenduses eksida, kui seda just ei tehta tahtlikult — kavaldamiseks, riuklemiseks, et kuulajais erilist elevust esile kutsuda. Selline taotlus peab aga olema kuulajaile ilmselt läbinähtav!

Kõnes on alati tegemist mitmesuguste mõistetega. Mõiste on mõtlemisvorm, mis peegeldab asjade, nähtuste olulisi põhituduseid.

Igal mõistel on sisu ja maht, mis moodustavad mõiste struktuuri. Mõiste sisuks nimetatakse antud mõistega väljendatava asja olulisi tunnuseid, mõiste mahuks aga kõiki antud mõistega väljendatavaid asju.

Mahu laiendamist nimetatakse mõiste üldistamiseks, mille pii-

riks on suurima mahuga mõiste — kategooria. Mahu ahendamist nimetatakse mõiste mahu piiramiseks, mille piiriks on üksikmõiste.

Loogikatehet, millega avatakse mõiste sisu, nimetamegi määratluseks ehk definitsiooniks.

Määratlus ei tohi olla liiga lai ega liiga kitsas. Ta ei tohi sisaldada ringi — mõiste määratlemist mõistega, mis omakorda esimese kaudu määratletakse. Seal ei tohi esineda ka tautoloogiat, s. t. määratlev mõiste ei tohi korrata määratletavat, nii et esineks nn. *idem per idem* — «seesama sellesama kaudu». Määratlus peab olema selge — tundmatut ei saa määratleda tundmatu kaudu!

Loogikatehet, mis avab mõiste mahu, nimetatakse liigitamiseks. Seejuures tuleb eristada liigitatavat mõistet — mille maht avatakse, liigitelu liikmeid ja liigitamise alust — tunnust, mille põhjal toimub liigitamine. Liigitamise kohta kehtivad mitmed juhised.

Mõiste liigitamist kaheks vasturääkivaks mõisteks nimetatakse dihhotoomseks liigitamiseks ehk dihhotoomiaks, ka kahendamiseks. Klassifitseerimine ehk liigitamine klassideks, seevastu, kujutab asjade jaotamist klassidesse, millest igal on oma alatine, kindel koht.

Mõtlemisvorm, milles väite või eituse kaudu peegelduvad asjade seosed ja tunnused või nendevahelised suhted, on otsustus. Otsustus võib olla kas tõene või vale (väär). Atributiivsed — omaduse ehk tunnuse — otsustused peegeldavad asjade ja nende tunnuste seost. Niisuguse otsustuse algeteks — koostisosadeks — on subjekt, predikaat ja köide. Subjekt peegeldab seda, millest otsustuses kõneldakse, predikaat — seda, mida kõneldakse. Predikaat väljendab mõtte põhisisu. Temas sisaldub uus teadmus otsustuse ainest, subjektis aga juba olemasolev teadmus. Predikaadis mõeldava sisu väitmine või eitamine ise on otsustuse köide. Tema loobki subjekti ja predikaadi ühtsuse otsustuses.

Otsustus väljendub lausena. Kuid lauset ja otsustust ei tohi samastada. Otsustuse koostisse kuuluvad subjekt ja predikaat, lause koostisse aga võib peale aluse ja öeldise kuuluda veel teisi lauseliikmeid. Alusel ja öeldisel on lauses teatud morfoloogilised tunnused, subjekt ja predikaat otsustuses aga võivad väljenduda mistahes grammatikavormis. Ehkki iga otsustus väljendub lausena, ei väljenda iga lause otsustust. Otsustused väljenduvad jutustavate lausetena. Näiteks küsi- ja hüüdlauseid aga pole otsustused. Üks ja seesama lause, sõltuvalt rõhust, intonatsioonist, võib väljendada mitmesuguseid otsustusi.

Mõtlemisseaduste all mõistame sisemisi olulisi seoseid mõtete vahel, millele mõtlemine, et ta oleks õige, peab alluma. Kõige lihtsamaid ja hädavajalikumaid neist seostest väljendavad formaalse loogika seadused, mille rakendamine tagab mõtlemise selguse, järjekindluse ja põhjendatuse. Formaalses loogikas käsitletakse nelja põhilist seadust.

Samasusseadus lausub, et iga asi on see, mis ta on ehk, et iga mõte on samane iseendaga, s. t. iga mõiste mõtlemiskäigus peab alati olema ühe ja sama sisuga. Erisuguste mõistete samastamine põhjustab loogikavea — mõistete või sellega sarnaneva väite ümbervahetuse.

Vasturääkivusseadus: kaks vastuolulist otsustust ei saa üheaegselt olla tõesed. Vähemalt üks neist on tingimata väär. Teiste sõnadega, kahest otsustusest, millest üks jaatab seda, mida teine eitab, peab üks olema vale. Vasturääkivusseadus kehtib kõigi vastuoluliste otsustuste suhtes. Vasturääkivusseadus, mis ei luba vastuolulisi otsustusi, ei eita igasuguseid vastuoksusi. Formaalse loogika vastuolulisustest tuleb eristada objektiivse tõelisuse vastuoksusi, mis on materiaalse maailma nähtuste ja asjade arengu lätteks. Need on tegelikkuses esinevad vastuolud, mis peegeldavad mõtlemist temas kehtivate dialektikaseaduste kaudu. Formaalse loogika vastuoksused on segase, vale arutluse vastuolud, mis ei peegelda elulisi, dialektilisi vastuolusid ja raskendavad tegelikkuse tunnetamist.

Välistatud kolmanda seadus väidab, et kaks vasturääkivat otsustust ei saa olla üheaegselt valed. Üks neist on tingimata õige. Kolmas otsustus on välistatud. Teiste sõnadega, kahe otsustuse kõrval, millest üks jaatab seda, mida teine eitab, ei saa olla kolmandat, vahepealset otsustust. Ei tohi keelduda tunnustamast tõesena ühte kahest teineteisega vasturääkivast otsustusest ja otsida mingit kolmandat nende vahel.

Küllaldase aluse seadus nõuab, et igal tõesel mõttel peab olema küllaldane alus. Ta nõuab otsest pöördumist mõtteavalduses esinevate asjade sisu poole. Väite aluseks võib olla isiklik kogemus, kõrvutamine tegelikkusest teada olevate tõikadega, teoreetiline põhjendus.

Need formaalse loogika seadused ei peegelda küll mõtlemise sisu, kuid kehtivad iga otsustuse suhtes — iga mõte peab neile alluma.

Otsustustest tuletatakse uusi otsustusi, mis sisaldavad uusi teadmisi. Neid otsustusi, millest uusi tuletatakse, nimetatakse eeldusteks, tuletatuid aga järeldusteks. Uhestainsast otsustusest saadavat nimetatakse otseseks järelduseks. Otsene järeldus võib tuletuda näiteks ühe või teise vastuolu kaudu. Otsene järeldus võidakse saada ka muutmise, ümberpööramise või vastandamise teel. Muutmisel on järelduse subjektiks eelduse subjekt, predikaadiks aga eelduse predikaadiga vasturääkiv mõiste, ja kõi de on muutunud vastupidiseks. Seejuures peetakse silmas, et kahekor d ne eitus on samaväärne jaatusega. Muutmine on rakendatav kõikide otsustuste suhtes, sõltumata nende erinemisest kvantiteedilt või kvaliteedilt, kusjuures kvaliteet vahetub, kvantiteet aga säilib.

Ümberpööramisel paigutub järelduse subjekt eelduse predikaadi, predikaat aga subjekti kohale. Kui eelduses on predi-

kaadi maht subjekti mahust suurem, ei tohi predikaati võtta ümberpööramisele täismahus. Otsustuse kvantiteet muutub ja toimub ümberpööramine piiramisega. On aga eelduse subjekt ja predikaat ühesuguse mahuga, siis ümberpööramisele kvantiteet säilib ja tegemist on liht- ehk puhta ümberpööramisega. Ümberpööramisele on oluline tähtsus mõistete määratluste kontrollimisele.

Vastandamisele jääb järelduse subjektiks eelduse predikaadiga vasturääkiv mõiste, predikaadiks aga eelduse subjekt, kusjuures kõide muutub vastupidiseks. Siin toimub algul muutmise ja siis ümberpööramine.

Otsestest järeldustest palju suurema tähtsusega on ka u d s e d järeldused, mida samuti on mitut liiki.

Deduktiivseteks järeldusteks nimetatakse niisuguseid, milles üldisematest teadmistest paratamatult tuleb piiratum teadmine, mis viib üldiselt üksikjuhtumile. Deduktiivse järelduse tüüpiliseks vormiks on lihtne kategooriline süllogism. Ta koosneb kolmest otsustusest, millest kaks on eeldused, kolmas aga tuletis. Süllogismis sisalduvaid mõisteid nimetatakse terminiteks. Mõistet, mis väljendab tuletise subjekti, nimetatakse väiksemaks terminiks, mõistet, mis väljendab tuletise predikaati — suuremaks terminiks. Nad mõlemad on äärmised terminid. Iga äärmine termin kuulub ainult ühte eeldusse. Eeldust, kuhu kuulub suurem termin, nimetatakse suuremaks eelduseks, ja eeldust, kuhu kuulub väiksem termin — väiksemaks eelduseks. Eelduste järjekord subjekti ja predikaadi vahelist seost ei mõjusta.

Mõistet, mis sisalduv mõlemas eelduses, puudub aga tuletises, nimetatakse keskmiseks terminiks. Ta seob eeldusi ja tema kaudu osutubki võimalikuks järeldus.

Niisiis, lihtne kategooriline süllogism on kahest äärmisest terminist tulenev järeldus, lähtudes nende seosest keskmise terminiga. Süllogismi sisu moodustavad temas sisalduvad terminid, vormi aga eelduste terminite vaheline seos.

Igas süllogismis peab olema kolm ja ainult kolm terminit, samuti ka kolm ja ainult kolm otsustust, sest kolme termini puhul võib saada ainult kolm otsustust. Kui süllogismis kahemõtteliste terminite korral sisalduv näilise kolme asemel tegelikult neli terminit, esineb viga, mida nimetatakse terminite neljandumiseks.

Keskmine termin peab vähemalt ühes eelduses sisalduma täismahus. Termin, mis ei sisaldu eeldustes täismahus, ei tohi ka tuletises täismahus esineda. Selle nõude hülgamisest tulenevaid vigu nimetatakse termini suvaliseks laiendamiseks.

Kahest eitavast eeldusest ega ka kahest osalisest otsustusest ei saa teha mingit järeldust. Kui üks eeldus on eitav, peab ka tuletis olema eitav, eitava tuletise saamiseks peab aga üks eeldus tingimata olema eitav. Kui üks eeldus on osaline otsustus, peab ka tuletis olema osaline.

Keskmine termin võib paikneda eelduses mitmesugusel kohal. Vastavalt sellele eristatakse nelja süllogismi figuuri. Neist igaühe kohta kehtivad eri juhised. Igal figuuril omakorda võib esineda mitmeid variante, sõltuvalt eelduste kvantiteedist ja kvaliteedist. Süllogismi liike, mis erinevad üksteisest eelduste kvantiteedi ja kvaliteedi poolest, nimetatakse süllogismi moodusteks. Nendegi kohta esineb eri juhiseid.

Süllogisme, milles vähemalt üheks eelduseks on tinglik otsustus, nimetatakse hüpoteetilisteks ehk tinglikeks süllogismideks. Need omakorda jagunevad puhttinglikeks — kui mõlemad eeldused on tinglikud otsustused, ja tinglik-kateoorilisteks — kui üks eeldus on tinglik, teine aga kateooriline otsustus.

Mõttekäiku, milles tehakse tuntud üksiknähtustest järeldusi üldjuhul kehtiva kohta, üksiktõikadelt üldistuse suunas, nimetatakse induktsiooniks. Eristatakse täielikku ja mittetäielikku induktsiooni. Täielikuks induktsiooniks nimetatakse sellist, mille tuletises väidetakse, et kõigil antud klassi kuuluvail asjadel on teatud tunnus, lähtudes sellest, et niisugune tunnus on igal antud klassi kuuluvail asjal. Täielik induktsioon võimaldab liikide omaduste põhjal teha järeldusi soo kohta. Järeldused ei laiene aga uutele esemetele või nähtustele, vaid kehtivad ainult selle suhtes, millest kõneldakse eeldustes.

Mittetäielik induktsioon on selline, mille järelduses väidetakse, et kõigil antud klassi esindajail on teatud tunnus, lähtudes sellest, et see tunnus on mõnedel selle klassi esindajail. Tuletise põhjendamisviisi järgi eristatakse kahte mittetäielikku induktsiooni. Populaarse induktsiooni puhul saadakse tuletis kogu klassi kohta — lähtudes klassi mõnede liikmete jälgimisest, mille käigus vasturääkivaid juhtumeid pole esinenud. Tulemuse tõenäosus võib aga sageli osutada väikseks. Teaduslikus induktsioonis rakendatakse veel ka deduktsiooni. Uurides üksikjuhtumeid, analüüsitakse neid, heidetakse kõrvale kõik iga uuritava nähtuse suhtes juhuslik, otsitakse tema olulised tunnused, moodustatakse tuletised ning seostatakse ja kooskõlastatakse need teiste üldistustega. Induktsioon peab hõlmama asjade paratamat, mitte aga juhusliku seose.

Mingi nähtuse põhjuse selgitamine tähendab selle nähtusega hõlmatavate kõigi ühesuguste juhtumite põhjuse leidmist. Põhjusseks nimetatakse nähtust, mis kutsub esile teise nähtuse, nn. toime. Põhjusliku seose avastamiseks on olemas viis meetodit. Ühtivusmeetod põhineb teatud nähtust esilekutsuvate asjaolude võrdlemisel. Kui antud nähtuse esinemise kõigil juhtudel on üldiseks üks ja seesama asjaolu, teised asjaolud aga erisugused, siis see üldine asjaolu ongi uuritava nähtuse põhjuseks (või toimeks). Erinevusmeetod põhineb sellel, et võrreldakse juhtumit, millal uuritav nähtus ilmneb, juhtumiga, mil ta ei ilmne. Kui selgub, et mõlemal juhtumil kõik asjaolud, peale ühe, ühtivad, siis see ainus asjaolu, milles kaks antud juhtumit

erinevad (mis esineb esimesel juhul, mil nähtus ilmneb ja puudub teisel juhtumil, mil nähtus ei ilmne) ongi uuritava nähtuse põhjuseks. Ühtivus- ja erinevusmeetodi ühendatud meetod põhineb sellel, et võrreldakse hulka juhtumeid, millal nähtus ilmneb, hulga juhtumitega, millal seesama nähtus ei ilmne. Kui osutub, et mitmel uuritava nähtuse ilmnemise juhtumitel on üldiseks ainult üks asjaolu, mitmel tema mitteilmnemise juhtumitel aga on üldiseks vaid sellesama asjaolu puudumine, siis see asjaolu, ainuüksi mille poolest mõlemad juhtumite hulgad erinevadki, on uuritava nähtuse põhjuseks. Kaasmuutustemeetod põhineb sellel, et ühe nähtuse (asjaolu) muutumisega kaasneb teise nähtuse muutumine. Nimelt, kui teatud asjaolu muutumisel muutub ka uuritav nähtus, kusjuures kõik ülejäänud asjaolud jäävad muutumatuiks, siis see muutuv asjaolu ongi põhjuslikus seoses uuritava nähtusega. Jäädemeetod on nähtuse põhjuse suhtes tehtav järeldus, mis tehakse mitmete asjaolude ja nähtuse ühe osa vahel avalduva põhjusliku sõltuvuse põhjal. Kui keeruka uuritava nähtuse kutsub esile keerukas põhjus, mis koosneb hulgast eelnenud ühesugustest asjaoludest, ja on teada, et mõned neist asjaoludest on nähtuse ühe osa põhjused, siis selle nähtuse ülejäänud osa esilekutsujaks on ülejäänud asjaolud.

Tunnetuses on induktsioon ja deduktsioon lahutamatus seoses, täiendavad teineteist, moodustavad ühtse terviku. Peale nende on aga veel kolmas kaudse tunnetuse meetod — järeldus analoogia põhjal. Analooogia seisneb selles, et üksikesemele omistatakse teatud tunnus, lähtudes asjaolust, et tema muud tunnused sarnanevad teise üksikeseme oluliste tunnustega. Eristatakse omaduste ja suhete analoogiat. Omaduste analoogia on järeldus, milles võrreldakse kahte üksikeset, ülekantud tunnuseks aga osutuvad nende esemete omadused. Suhete analoogias aga võrreldakse teineteisega mitte kahte asja, vaid kahte suhet asjade vahel. Analooogia põhjal tehtud järelduste väärtus sõltub sellest, kui hästi on teada võrreldavate esemete sarnasus, nendevaheline erinevus, ning seos sarnaste ja ülekantavate tunnuste vahel.

Loogilist võtet, mis põhjendab mingi otsustuse tõesust teiste otsustustega, mille tõesus on juba kindlaks tehtud, nimetatakse tõestuseks. Igas tõestuses eristatakse teesi ehk väidet (otsustus, mille tõesust on vaja tõestada), argumenti ehk alust (tõesed otsustused, mille põhjal väidet tõestatakse) ja demonstratsiooni ehk tõestusviisi (seosed väite ja aluse vahel, mille kaudu tõestamine toimub).

Väite tõestuseks on vaja argumente ehk aluseid, mille tõesus on üldtunnustatud. Sellisteks on varem kinnitust leidnud väited ja tõigad, määratlused, aksioomid ja postulaadid, ning varem tõestatud teaduslikud väited ja seadused. Tõestusviisiks on järeldus, mille tuletis vastab väitele, eeldused aga alusele. Eristatakse otsesest ja kaudset tõestust. Otseses tõestuses põhjendatakse väite tõesust vahetult argumentide tõesusest järeldamise teel.

Kaudses tõestuses põhjendatakse teesi ehk väite tõesust antiteesi ehk vastuväite väärsuse (paikapidamatuse) tõestamise teel. Kaudne tõestus võib olla kas apagoogiline või liigitav. Apagoogilist tõestust rakendatakse siis, kui otsesed alused tõestuseks puuduvad. Sel juhul esitatakse vastuväide — antud otsustusele vasturääkiv otsustus. Käsitades seda tõesena, tuletatakse tagajärg, mis osutub valeks — tegelikkusele vasturääkivaks. Kuna vastuväitest tulenev tagajärg on vale, siis on vale ka vastuväide ise, väide aga on tõene. Liigitava tõestuse puhul tehakse tõestatava väite tõesus kindlaks sel teel, et liigitava otsustuse kõik liikmed jäetakse järgemööda välja, peale ühe liikme, mis osutub tõestatavaks väiteks.

Esitatud väite väärus (paikapidamatus) tehakse kindlaks kummutuse teel. Ka kummutusel on väide (otsustus, mis tuleb kummutada) ja alus (otsustused, mille põhjal väide kummutatakse). Eristatakse väite, aluse ning väite ja aluse vahelise seose kummutust.

Väite kummutus toimub väitest tuleneva tagajärje väärsuse kindlakstegemise ja vastuväite tõestuse teel. Alus kummutatakse sel teel, et tehakse kindlaks tõestuse aluste (argumentide) väärus. Väite ja aluste vahelise seose kummutamise olemus seisneb selles, et näidatakse tõestusviisi paikapidamatust.

Tõestusel ja kummutusel tuleb rangelt järgida juhendeid, mis kehtivad väite, aluste ja põhjendusviisi kohta. Väite kohta kehtivad juhendid, et 1) väiteks peab olema täpne ja selge otsustus ning 2) väide peab kogu tõestuse või kummutuse käigus jääma üheks ja selleksamaks. Viimase juhise mittejärgimisest tekib mitmeid loogikavigu. Väite äravahetamine (*ignoratio elenchi*) seisneb selles, et tõestatakse või kummutatakse mitte esitatud väidet, vaid sootuks teistsugust. Väitest kõrvalekaldumine esineb ka siis, kui tõestatakse kas liiga vähe (nii, et väide jääb osalt tõestamata) või liiga palju (nii, et esitatud alustest järgneb peale väite veel ka mingi valeväide). Nn. argument inimese vastu (*argumentum ad hominem*) seisneb selles, et esitatud väite tõesuse või väärsuse põhjendamine asendatakse teatava isiku kiitmise või laitmise, teatavale isikule tuginemisega. Nn. argument kuulajate vastu (*argumentum ad populum*) avaldub selles, et esitatud väite tõesuse või väärsuse põhjendamise asemel püütakse mõjustada kuulajaid, et nad usuksid väite õigsust või väärust ilma selle olemust tõestamata.

Aluse kohta kehtivad juhendid, et 1) tõestuse ja kummutuse alused peavad olema tõesed, tõestatud otsustused — nad ei ole üksteisele vasturääkivad, ning 2) nad peavad olema otsustused, mille tõesus on tehtud kindlaks sõltumata väitest. Esimese juhise mittejärgimise korral võib tekkida põhiline vigane (*error fundamentalis*), mis seisneb selles, et väidet põhjenda-

takse väärade alustega, ning nn. aluse etteotsustamine (*petitio principii*) — väidet tõestava või kummutava aluse asemel võetakse väide, mis ise vajab tõestust. Teise juhise mittejärgimisel tekib nn. ring tõestuses ehk nõiaring (*circulus vitiosus*) — väite põhjendamine alusega, aluse põhjendamine aga väitega, ja muid loogikavigu.

Põhjendusviisi suhtes tuleb järgida juhust, et tõestus ja kummutus peavad toimuma kõigi järelduste kohta kehtivate nõuete kohaselt. Selle juhise hülgamisel võib tekkida järgmisi vigu. Näiteks ebatuletus (*non sequiter*) avaldub selles, et väide, mida on vaja tõestada, ei tuletata tema põhjendamiseks esitatud alustest. Viga «tinglikult öeldult tingimatuks öeldule» seisneb selles, et väiteid, mis on tõesed vaid teatud tingimustel või teatud ajal, rakendatakse tõestuse või kummutuse põhjenduses tõestena igasugustel tingimustel. Võib esineda ka termini neljandumist, väaranaloogiat ja muid loogikavigu.

Loogikavead pole mitte seoses mõtete sisuga, vaid tulenevad viimaste omavahelisest seotusest. Nad jaotatakse tavaliselt kahte liiki. Paralogismid ehk eksijäreldused on mõtlemisvigadest tingitud, ebatahtlikult tekkinud väärad järeldused. Sofismid ehk pettejäreldused, seevastu, on aga tahtlikult, sihilikuks petmiseks tehtud loogikavead, mis vormiliselt näivad õigetena. Nad rajanevad mõistete ja sõnade mitmetähenduslikkusel ning nähtuste eri külgede üksteisest lahtikiskumisel. Et neid ei märgataks, koostatakse arutlustes suhted mõtete vahel eriviisil. Seetõttu on sageli raske avastada, kas antud arutlus on õige või vale.

## 7. VÄITLUSEST

Üldiselt on kõne monoloog vaikiva kaasvestlejaga. Kõne lõppedes minnakse laiali ja kõneleja ei saagi sageli teada, mis tema jutust arvati. Kuid mitte alati pole nii. Nõupidamisel, sümposiumil, seminaris järgneb tavaliselt ettekandele sõnavõtte, vastandlike arvamuseavaldusi. Tekib arutus, mõttevahetus — diskussioon. Teaduslikele ettekannetele, väitekirja kaitsmisele järgneb teaduslike vaidlusi — dispuute. Lahkarvamuste kummutamisel võib esineda ka teravat vaidlust — poleemikat. Vaidluste käigus tekib vajadus korduvaiks sõnavõttudeks, esineb sõnalahinguid, debatte — väitlusi. Eriline osa on vaidlusel ja väitlusel kohtukõnes.

Väitlus on üks põhiteedest, peamisi vahendeid töö avastamiseks. Tõde just vaidlusest koorubki!

Väitlus esitab kõnelejale tunduvalt suuremaid nõudmisi, kui kõne esitamine vaikivale kuulajale lihtsa monoloogina. Kõigepealt nõuab väitlemine põhjalikku käsitletava aine tundmist, aga ka laia silmaringi — laialdasi teadmisi muudelt aladelt, kodusolemist kirjanduse ja kunsti küsimustes, ning teistes vaimsetes eluavaldustes. Väitlus nõuab vaieldamatut veendumust kõneldus. Väitluse edukuse põhieelduseks on ka väitleja õige maailmavaade, õige ideoloogia, materialistlik maailmakäsitlus ja sellest tulenev õige poliitiline lähenemine käsitletavale ainele.

Edukaks väitlemiseks on vaja hästi tunda dialektikat — asjade ja nähtuste sisemisi seoseid ja nende omavahelisi sõltuvusi, nende arenguseadusi, neis peituvaid vastuolusid.

Edukas väitlemine oleks võimatu ilma loogika tundmiseta. Seepärast olgu siinkohal veel kord viidatud eelmises peatükis esitatud loogika põhialuste kokkuvõttele. Tuleb osata mõisteid täpselt, lühidalt ja selgesti määratleda, sõnastada õigesti otsustusi ja tunda nendevahelisi seoseid. Eriti on aga vaja tunda õigete järelduste tuletamise nõudeid ning tõestuse ja kummutuse põhialuseid. Tuleb osata vältida loogikavigu ja neid vastasel

avastada. Peetagu meeles, et sofismide esitamisega teadliku vastase ja teadlike kuulajate ees edu ei saavuta.

Väitlus nõuab eriti head kõneoskuse tundmist, õige lähenemisviisi valimist, õiget käsitusviisi ja -laadi, õiget mõttearenduse oskust. Kõigi nende lahutamatuks algeteks on laitmatu keeleoskus ja hea stiilitaju — aga samuti ka hea enesevalitsemine ning laitmatu käitumine. Enesevalitsemisest tuleneb rahulikkus ja tasakaalus, mis on kiire mõtlemisvõime põhieelduseks. Igasugune ärritumine ja rambipalavik väitluses on vesi vastase veskile. Ärritumine takistab mõtteid koondamast, rambipalavikus ununeb asjalikkus ja loogika, sõnad ja laused lähevad segi. Ärritus põhjustab asjatut rabelemist liigutustes, žestides, miimikas. Ta kaotab hääle varjundirikkuse. Ärritumine väitluses on esimeseks kaotuse tunnuseks. Vastasele ja kuulajatele ei saa see iialgi märkamatuks jääda. Ta näitab, et kõneleja on kaotanud usu enesesse, oma võimetesse, reedab kõneleja väidete paikapidamatuse.

Väitluses on eelkõige vaja veenvust. Kärkimine ega rusikapõrutus ei veena mitte kedagi mitte milleski.

Siit aga selgub, et väitluse edukuse üheks eelduseks on ka küllaldane inimesetundmine ja vajalikud teadmised psühholoogiast. Oma vastasesse tuleb suhtuda lugupidamisega. Temas tuleb näha väärilist ja võrdset kaaslast. Ühevõrra halb on nii vastase üle- kui ka alahindamine. Vastase ülehindamisest johtuv alaväärsustunne määrab väitluse juba eos nurjumisele. Vastase alahindamisest tingitud üleoletsemise, seevastu, võib põhjustada enesega rahulolu ja pärssida kogu oma mõtte- ning veenmisjõu koondamist.

Väitlus nõuab mitmeid eriteadmisi, mida hõlmab eristika ehk vaidlusoskus.

Väitluses tuleb alati jääda objektiivseks. Tuleb käsitleda ainet, rääkida vaidlusalusest asjast. Lubamatu on minna isiklikuks — aine asemel rääkida vastase isikust, esineda isiklike kallal tungidega. On ju väitluse eesmärgiks selguse toomine mingis küsimuses, mitte aga arveteõindamine. Kõige olulisem on ikkagi tõestus ja kummutus — enda väidete õigsuse ja tõesuse küllaldane põhjendamine ning tähelepanu juhtimine vastase väärväidetele, nende paikapidamatuse, nende mittetõesuse selgekstegemine.

Tõestuse ja kummutuse loogilist külge oli käsitletud eelmises peatükis. Olgu neid järgnevalt mõnevõrra täpsustatud väitluse seisukohalt.

Esmalt tõestusest. Enesestmõistetavat, ilmselt teada olevat pole iialgi vaja tõestama hakata. Selle tõestamine oleks asjatu aja raiskamine, kuulajate tüütamine ja enese naeruväärseks tegemine.

Igakülgelt tuleb tõestada seda, mis on asjasse selguse toomiseks hädavajalik. Hädavajalikkude põhjendamine tuleb põhjendada täie veenvusega, kõigi vahenditega. Parem on esitada tõestus järk-järgult —

lihtsamalt keerulisemale suundudes. Nii on see kuulajaile veenvam ega jäta mingeid kahtlusi.

Seda aga, mis küll pole hädavajalik, kuid võiks arutluses siiski veel kasulik olla, tuleks puudutada ainult vihjamisi. Sageli tuleb aga teisejärgulised, mittehädavajalikud põhjendused ülevaatlikkuse mõttes ja aja säästmiseks hoopis kõrvale jätta.

Piinliku hoolega tuleb vältida kahtlasi mõtteavaldusi, samuti ka isiklikust arvamusest tulenevaid väiteid. Tihti võib vastane neist kinni hakata ja pöörata nad väitja enese vastu — neid üldistades tõendada kõneleja väidete paikapidamatust üldse.

Iga väidet tuleb tõestada sisuliselt. Millegi põhjendamine ainult kellegi tunnustatud isiku arvamusega pöörduks väitja enda vastu — tõendaks tema küündimatust.

Mitmeid küsimusi tõestades ei tohi lasta neil hajuda. Alati peatagu silmas üldist juhtmõtet ja põhilisi asjaolusid — üksikküsimusi nendega hästi mõistetavalt seostades ja liigendades. Kui põhjendused on ilmsed, esitada nad ükshaaval, vähem ilmsed aga tuleks koondada — vastastikku üht teisega kinnitades.

Mitte kunagi ei tule hakata tõestama seda, milles ise täiesti kindel ei ole, mida ise täpselt ei mõista.

Mitte lubada vastuoksusi oma väidetes, põhjendustes ja tõestustes. Vahel on aga otstarbekas küsimust vastuoksustega teravdada — esitada vastasele valikuks dilemma: kas see või teine!

Mõni sõna vastase väidete kummutusest. Arvestatagu seda, et ega vastase kõik väited ei ole ju alati väärad. Tema tõeste väidetega tuleb soostuda ja nende mainimisest võiks ka vaidluskõnet alustada. Oleks ju pentsik vastase kaheldamatuile väidetele ja tõestustele ning õigetele mõtetele vastu vaielda.

Vastuvaidlemisel ei tuleks ilmutada ülemäärast püüdlikkust ja agarust. Pisiüksimustel ja juhuslikel libastustel poleks vaja peatuda. Nende esiletoomine on asjatu ajaraisk. Aga veelgi rohkem — nende esiletoomine ilmutab kõneleja väiklust, mis seab ta kuulajate ees halba valgusse ning lõpptulemusena võib nende poolehoid kuuluda vastasele.

Mõttetu on hakata kummutama ka vastase ilmselt ebausutavaid, mittetõeseid, mõttetuid väiteid, mille paikapidamatust kuulajad nagunii mõistavad. Neist võib kas täiesti vaikides mööda minna või siis neile vaid riivamisi vihjata.

Kõik vastase kaalukamad, kummutamist väärivad väited ja põhjendused tuleb liigitada.

Vastuvaidlust soovitatakse alustada vastase kõige kaalukamate väärväidete ja kõige tugevamate põhjenduste kummutamisest. Taktikalistel kaalutlustel on ka vastupidine järjestus mõeldav.

Vastuvaidleja mõttekäik peab olema asjalik ja kaalukas, tema väited selged ja rangelt põhjendatud.

Vastase väidete kummutusel ei tule korrata kaalutlusi, mida ta nende põhjenduseks esitas, või koguni neid selgitamiseks täp-

sustada ja laiendada. Selline talitusviis ainult süvendaks vastase väiteid kuulajate kujutluses ja hiljem raskendab nende paikapidamatuse tõestamist.

Kui on võimalik vastase väite paikapidamatust lihtsalt eitada, siis ei tuleks hakata selle asemel mingi vastupidise väite tõesust tõestama.

Selle asemel, et vastase väärväiteid kummutada (vahel üsnagi raske) tõestuse teel, on otstarbekam seda teha viitamisega tema põhjenduste paikapidamatusele, pöörates vastase kujutelmad ja väited tema enda vastu.

Vastase mõnegi kahtlase, ebausutava väite kummutab talle esitatav tabav küsimus.

Üldsõnalistena esitatud väited tuleb kummutada kindlate, vaieldamatute tõikade ja andmetega.

Väitluses osutub sageli otstarbekaks teadlik liialdus. Omal kohal on ka sobiv kordus. Ent nii üks kui ka teine peavad esinema nii, et sellest ei tekiks arusaamatusi ega avaneks vastasele võimalusi omapoolseks kallalekippumiseks.

Vahel on ka kohane mõni mõte lõpuni ütlemata jätta, et lasta see kuulajail endil lõpuni mõelda. Peaks aga sel teel mõni eriti oluline asjaolu või ümberlükkamatu tõik esitamata jääma, on vastasel sobiv seda enda kasuks meenutada, viidates, et kõneleja pole leidnud selle tõestuseks vajalikku seletust. Muidugi, kui vahelejätt oli tahtlik kõnevõte ja kuulajad seda mõistsid, siis selline vihje vastasele mingit paremust ei loo, pigem võib talle halba varju heita, kuna teda saab süüdistada läbipaistva kõnevõtte mittemõistmises.

Väitluses on eriti oluline eristada võimalikku ja tõenäolist. Nende mõistete segiajamine võib ühele või teisele poolele edu või kaotust tähendada. Eriti oluline on väitlusel terve ja loomulik mõttelaad, taiplikkus, hea kohanemisvõime.

Kõneks on alati võimalik eelnevalt valmistuda ja seda tuleb ka teha. Väitluseks otseselt ettevalmistuda ei saa — pole ju eelnevalt teada vastase võimalikud vastuväited. Igaks vaidluskõneks ettevalmistumine peab toimuma mõttes — vastase sõnavõtu kestel. Võimalik on teha vaid üksikuid märkmeid vastase sõnavõtust.

Edukaks väitluseks tuleb eelnevalt põhjalikult süveneda väitlusele tulevasse küsimusse. Juba aegsasti tuleb kaaluda ja ennustada vastase võimalikke vastuväiteid — juba aegsasti leida põhjendused nende kummutamiseks. On vaja osata ennustada, mis sugused kahtlused võivad vastasel või kuulajail kerkida enda esitatud tõestuste ja põhjenduste suhtes.

Vaidluskõne kestus peab olema lühike. Väitlusel tuleb kõnelda väga selgesti, ühemõtteliselt. Kord esitatud põhjendusi ei tasu korrata. Äärmise vajaduse korral võib neile vaid vihjata. Kõrvalise tähtsusega asjaolude esitamisest ja põhjendamisest tuleb loobuda. Käsitleda tuleb ainult kõige olulisemat, ainult põhiküsimusi.

Väitluste hulka kuulub ka repliik. Selle all mõistetakse

kuulajate lühimärkusi, vahelehuudeid kõnele — kongressil, koosolekul, loengul ja mujal. Repliigi all mõistetakse aga ka lühikest taasvalet, vastuvaidet, vastust neile vahelehuüetele.

Vahelehuudeid üldiselt ei tohiks olla ja korrast lugupidaval kuulajaskonnal neid ka ei esine. Mõttetutele vahelehuüetele võib vastata lihtsalt vaikimisega — nendele tähelepanu osutamata. Vajaduse korral võib neile ka vastata. See toimuagu aga väga lühidalt. Enamasti on hea teha seda naljatledes, põhjendamatu vahelehuüet tauniva sarkastilise märkusega, mis häälestab kuulajaskonna enamuse vahelehuudja vastu ja võtab talt edaspidiseks tahtmise kõnet segada ja kuulajaid häirida. Täiesti lubamatu on põhjendamatu vahelehuudeid esitanutega polemiseerida, nende vahelehuüete põhjendamatus selgitada. Selline teguviis raiskab asjatult aega. Veelgi olulisem — selline teguviis häirib teisi kuulajaid, viib nende tähelepanu kõne põhisisust kõrvale. Vahelehuüded ja nende üle arutlemine häirivad ka kõnelejat ennast. Kogenematu kõneleja võib neist isegi segadusse sattuda. Pahatihti aga just selleks mõni vastutustundetu kuulaja vahele huüabki, et kõnelejat häirida ja tema kohmetusest mõnu tunda.

Sootuks teisiti on põhjendatud vahelehuüetega. Nad võivad olla tingitud kas kõneleja ilmest eksitusest, ütlusega libastumisest, segasest mõttearendusest. Ühiskondlik-poliitilisele kõnele — propagandakõnele, agitatsioonikõnele — esitatud vahelehuudeid võib põhjustada kuulajate poliitiline või maailmavaateline küündimatus, nende vastandlik hoiak.

Põhjendatud vahelehuüete suhtes ei tohi ükskõikseks jääda. Neile peab kindlasti vastama. Kõneleja ilmne eksitus tuleb viibimata parandada. Teha tuleb seda selgelt ja lühidalt — laskumata mõtteid kõrvale juhtivasse arutlusse. Eksimuse õiendamisel võiks ka väärtluse eest vabandada, ka tänada vahelehuudjat. Kui ilmne eksimus õiendamata jätta, võib kuulajail kujuneda asjast väärvõtte ning kõne kasu asemel isegi kahju tuua. Täiesti lubamatu on hakata niisugusel juhul kuulajate ees kavaldama, püüdes oma sõnu teiseks pöörata, otsida mingeid ebapõhjendusi eksimuse seletamiseks. Juhusliku väärtluse tunnustamine tõstab esineja lugupidamist kuulajate silmis.

Teisiti on ideoloogilistel kaalutlustel esitatud vahelehuüetega. Propaganda- ja agitatsioonikõne põhiülesandeks on ju kuulajate maailmavaateline kasvatamine, nende poliitilise teadlikkuse arendamine. Seepärast ei tohi poliitilistel kaalutlustel esitatud vahelehuüetest mitte vaikides mööda minna. Lubamatu on aga vahelehuudjaga vaidlusse laskumine. Niisuguselegi vahelehuüetele tuleks lühidalt ja selgelt vastata. Kui vahelehuüe nõuab üksikasjalikumalt selgitust, tuleks seda teha hilisemas kõne käigus, seostades vastuse kogu kõne mõttearendusega. Nüüd võiks vahelehuüet sobivas kohas meenutada, et kuulajail mingit kaksipidi mõtlemist ei tekiks. Otseselt vahelehuüetele vastates võib aga sellele viidata, et üksikasjalikum vastus selgub hilisemas mõttearenduses.

Olgu veel kord rõhutatud, et väitlus eeldab eriti head kõneosavust. Hea väitlusoskuse omandamine nõuab pikaäegset harjutamist, mis peaks algama juba koolipõlves. Senisest palju rohkem tuleks korraldada kokkutulekuid ühes või teises küsimuses väitlemiseks. Need peaksid aga kujunema tõelisteks eri seisukohtade kaitsmiseks ja eri arvamustes veenmiseks. Väitluseks ei saa pidada selliseid mõttevahetusi, mille käigus esinevad mitmed eelnevalt kindlaks määratud sõnavõtjad, kes tavaliselt vaid üksteise mõtteid täiendavad, ega ka neid lavastatud ebaväitlusi, mida vahel esineb ringhäälingu- ja televisioonisaadetes, kus iga esineja sõnavõtt on asjaosalistel juba ette teada. Küll aga võiks ringhäälingus, eriti televisioonis (sest väitluses on oluline ka väitleja käitumine, see, et ta oleks nähtav) korraldada tõelisi väitlusi, mille lõpplahendus koorub alles arutluse käigus.

Nagu iga kõne ajal, nii peab ka väitluse kestel valitsema kindel kord. Seda peab tagama koosoleku juhataja. Ta peab hoolikalt jälgima kõigi mõtteavaldusi, vältima neis laialivalgumist, mõtete kordamisest tingitud ajaraiskamist. Ta peab kogu väitlust ohjes hoidma, vältima isiklike teravuste ütlemist ja põhjendamatu sõnadena kemplemist. Vajaduse korral võib ta ühelt või teiselt esinejalt sõna ära võtta.

Tõeline väitlus on huvitav, aidates vabaneda kohati maad võtvast mõtteloidusest. Tuleneb ju väitluse vajalikkus ka dialektika ühest põhialusest, mille kohaselt arengu eelduseks on vastandite võitlus.

Väitlus ei tarvitse olla üksnes kahepoolne. Väitlusest võib osavõtta ka mitu inimest.

Väitluse lõpptulemus ei tarvitse hoopiski selguda korraga. Väitlus võib olla ka jätkuv, korduv.

Kes otsustab väitluse võitja? Seda teeb kuulajaskonna enamusarvamus, mitte aga mingi eelnevalt püstitatud dogma.

Lõpuks olgu märgitud, et väitluse iseloom, käik, põhjendamine, tõestamine, kummutamine, väitlejate ja kuulajate käitumine ja paljud muud asjaolud on eri väitlustes tunduvalt erisugused. Sootuks erisuguselt kulgeb näiteks teadusalane väitlus, poliitiline väitlus, ametlane väitlus, väitlus kohtukõnes ja mujal.

## 8. ESINEMISE NÄITLIKUSTAMISEST

Kas tasub üldse näha vaeva näitlikustamisega? Kanda kaasas kaarte ja tabeleid, jännata tehniliste vahenditega, tunda muret loenguruumi pimendamise pärast? On ju ikka olnud nii, et kõneleja kõneleb ja kuulajad kuulavad ning kummalgi poole pole vastastikku pretensioone.

Paraku ei võeta suulist ettekannet vastu üksnes kuulmisega, vaid suurel määral ka nägemisega. Absoluutselt ei saa välistada ka teiste meelte osa. Võib esineda teemasid ja olukordi, kus kimpimine, maitsmine ja haistmine omandavad materjali vastuvõtmisel küllaltki kaaluka koha. Kuid jääme siiski tavalistes tingimustes toimuva tavalise ettekande juurde ja püüame leida vastuse küsimusele: milleks on vaja avalikku kõnet näitlikustada?

Suulise ettekande puhul on peamiseks informatsiooni kandjaks elav sõna. Sõna abil antakse edasi fakte, arutlusi ja mõttekäike, tehakse üldistusi ja järeldusi, kirjeldatakse sündmusi ning esemeid. Kuid on küllalt palju nähtusi ning esemeid, mille vahendamiseks osutub sõna ebapiisavaks, kuna üksnes sõna abil loodud kujutlused jäävad hägusteks ning laialivalguvateks. Võtame näiteks mõne kujutava kunsti teose. Lektori sõnade vahendusel saavad kuulajad sellest mingi ettekujutuse, kuid samal ajal annaksid selle kunstiteose reproduktsioonid võrratult täpsema, kvalitatiivselt hoopis kõrgemal tasemel oleva kujutuse. Sama kehtib ka keemikate tehniliste seadmete ning masinate käsitlemisel. Masinate tööprintsipi aitavad mõista vastavad mudelid ja skeemid. Diagrammid ja graafikud võimaldavad jõuda ühiskonnas esinevate varjatud seaduspärasuste mõistmiseni, geograafiline ja ajalooline kaart aga aitab lokaliseerida sündmusi ning protsesse. Isikute välimuse kirjeldamisel annavad fotod ja portreed igal juhul tõesema ettekujutuse, kui seda saavutatakse üksnes sõnalise seletusega. Paljudel juhtudel võimaldab just näitlikustamine tõsta aine sisulise esitamise uuele, kõrgemale tasemele.

Vaatleme nüüd küsimust kuulajate psühholoogiapoolsest küljest. Suulisel esinemisel mõjutab kõneleja oma elava sõna abil auditooriumi kuulumismeelt, mille vastuvõtuvõime hakkab ühe-

laadse ärritaja mõjul peagi vähenema. Näitlikkus aga on rõhuvas osas visuaalne. Nii saab vähendada kuulmismeele koormust. Näitlikustamise suureks eelseks on just asjaolu, et sel teel on võimalik aktiveerida kuulajate mitut meelt. Psühholoogia kinnitab, et mida rohkem meeli on tegevuses informatsiooni hankimisel, seda paremad on ka tulemused. Pealegi ergastab visuaalne näitlikkus kuulajate tähelepanu, suurendades huvi esitatava vastu ning soodustades selle meespidamist. See on tingitud asjaolust, et näitlikud vahendid jätavad kuulajate teadvusse tunduvalt sügavama jälje kui üksnes sõnalised seletused. Sageli on näitlikkus toeks kuulajate abstraktsel mõtlemisele, võimaldades kergemini ja kiiremini jõuda vajalike üldistusteni. Näitlike vahendite õige kasutamise korral suureneb tunduvalt ettekande kasutegur, s. t. — kuulajad omandavad sama aja jooksul rohkem ja kvaliteetsemad teadmisi, kuna näitlikustamine on otseselt kooskõlas loengu vastuvõtmise psühholoogiliste seaduspärasustega.

Unustada ei tohi ka näitlikustamise positiivset tagasimõju esinejale. Paljudel juhtudel kergendab näitlikustamine loengu loogilisest struktuurist kinnipidamist, ettekande jagamist selgesti eristatavateks osadeks. Mõnevõrra väheneb lektori mälu koormus ja ka hääli saab hädavajaliku puhkepausi. Samuti aitab näitlikustamine tugevdada kontakti kuulajaskonnaga, kelle positiivne suhtumine ja suurenenud huvi innustavad omakorda esinejat, kes tunneb oma pingutuste resultatiivsust.

Eelöeldust võime teha lühikese, kuid olulise järelduse: näitlikustamine õigustab ennast nii aine, kuulajate kui esineja seisukohalt lähtudes, aidates tunduvalt kaasa suulise ettekande kasuteguri suurenemisele.

Näitlikkust ja näitlike vahendeid võib jagada paljudeks liikideks, olenevalt sellest, milline tunnus võetakse jaotuse aluseks. Antud käsitluse seisukohast tundub kõige otstarbekamana näitlikkuse liigitamine nelja põhilise liiki: originaalesemeline, kujutav, tinglik ning sisemine näitlikkus.

Originaalesemelise näitlikkuse erijooneks on, et kuulajate teadmised kujunevad reaalsete esemete (kui ka nähtuste) vahetu tunnetamise teel. See näitlikkuse liik muutub kättesaadavaks tavaliselt loeng-ekskursioonidel, mis toimuvad kas maastikul, tootmises või muuseumides. Väiksemamõõtmeliste esemete puhul tuleks nad tuua loengule kaasa. Tänu objektide ehtsusele ning ruumilisusele on see näitlikkuse liik kuulajatele vägagi suure mõjuga.

Kujutav näitlikkus annab visuaalsete või auditiivsete kujutuste abil edasi esemete, olendite, isikute või sündmuste väliskuju. Siia kuuluvad joonised, fotod, filmifragmendid, maketid ja mulaažid, helilindid ning heliplaadid, mis kajastavad loengus käsitletud sündmusi ning protsesse. Sisult jaguneb kujutav näitlikkus dokumentaalseks ja sünteetiliseks. Dokumentaalne näitlik-

kus on samaaegselt teadusliku uurimise allikmaterjal. Sünteetiline näitlikkus seevastu kujutab objekte ja sündmusi kunstniku või pedagoogi-popularisaatori teadmiste ja fantaasia vahendusel. Dokumentaalne näitlikkus mõjub oma tõetruudusega, jääb aga sageli ilmetuks tehniliselt teostuselt ja kunstiliselt kujunduselt. Sünteetilise näitlikkuse puhul on väline vorm tavaliselt küllalt viimistletud, soovida jätab aga sageli sisuline külg. Lektoril tuleks alati kuulajatele teatada, millise kujutava näitlikkuse alaliigiga on tegemist ning vastavalt sellele kohandada ka oma seletusi.

Tinglik näitlikkus avab märkide süsteemi kaudu objektide ning nähtuste vahelised varjatud seosed, toob esile nende sise-  
mise struktuuri, püüab kaemuslikus vormis kujutada ilmnevaid seaduspärasusi. See näitlikkuse liik on otsekui üleminekuks elavalt kaemuselt abstraktsele mõtlemisele. Tingliku näitlikkuse alla kuuluvad skeemid, graafikud, diagrammid, mudelid, kaardid, plaanid aga ka mõned makettide ja mulaažide liigid, mis kõik aitavad keerukate teoreetilist laadi küsimuste selgitamisel.

Sisemine näitlikkus seisneb kuulajate teadvuses olevate kujutluste elustamises sõna abil, et sel teel konstrueerida uusi fantaasiakujutlusi. Et esineja kõne suudaks kuulajate teadvuses vajalikke kujutlusi tekitada, peab ta olema lähedane ilukirjanduslikule tekstile või esinema ilukirjandusliku katkendi kujul. Kuna sisemine näitlikkus ei ole seotud vahetu tajuga, siis on sel viisil saadud kujutlused vägagi isikupärased ning sageli üsna moonutatud.

Näitlikke vahendeid võib liigitada teistegi tunnuste alusel. Nii võib lähtuda nende valmistamise viisist (trükitud vahendid, endavalmistatud vahendid, tehnilised vahendid), vahendi omadusest, pakkuda staatilisi või dünaamilisi kujutusi, eristada tasapinnalisi vahendeid ruumilistest, kuid antud käsitluses ei oma need jaotused kuigi olulist tähendust.

Mistahes näitliku vahendi kasutamisel tuleb silmas pidada üldist laadi reegleid, mis tuginevad lektorite ning pedagoogide kogemustele ning aistingu ja taju psühholoogilistele seadusepärasustele. Reeglid ise on järgmised:

Valmistage kuulajaid eelneva käsitlusega ette näitlikkuse vastuvõtmiseks, demonstreerimise ajal aga suunake pidevalt nende vaatlust, et näitlike vahendite kasutegur kujuneks võimalikult suureks.

Näitlikustage eelkõige olulist, mitte aga väheolulist. Vastasel juhul võib ilmekalt näitlikustatud detail jääda kuulajatele hoopis paremini meelde kui näitlikustamata jäänud põhiseisukoht, mistõttu toimub omandatavate teadmiste deformeerumine. Näitlikkust tuleb kohandada ikkagi ettekandele, mitte aga ettekannet näitlikkusele.

Kuni kasutamiseni olgu näitlikud vahendid auditooriumi pilkude eest varjatud, et säiliks uud-

suse moment ja kuulajate tähelepanu püsiks suulisel ettekandel. Kui vahend on kasutatud ja ta pole enam vajalik järgneva materjali mõistmiseks, tuleks ta kõrvale panna.

Näitlikkust on soovitatav demonstreerida võimalikult neutraalsel foonil, mis ei tõmba tähelepanu endale ega sega vahendite vaatlemist. Kui võimalik, tuleks tuua 3—4 väiksemat eset otse auditooriumi, selle asemel, et viia kuulajad muuseumi neid vaatama.

Näitlikkuse kasutamisel rääkige võimalikult kuulajatele, mitte aga vahendile. Arge pöörake selga auditooriumi poole, vaid seiske profiilis, nii et saaks üheaegselt jälgida nii näitlikku vahendit kui kuulajate reageerimist.

Arge kiirustage, vaid jätke kuulajatele aega näitlikkusesse süvenemiseks. Näitlikkuse lahtimõtestamine nõuab aega, et esialgsest ähmasest üldmuljest hakata eristama detaile, siis minna üle analüüsile ning seejärel saada uuesti terviklik ülevaade, kuid juba kõrgemal mõistmise tasemel.

Näitlikustamine olgu orgaaniliselt seotud kõneleja seletustega. Didaktilised uurimused on veenvalt tõestanud, et sõna ja näitlikkuse tihe seos on hädavajalik, kuid eelistada tuleb seoseid, kus esineja ei rutta kohe näitlikkust kommenteerima, vaid piirdub vaatluse suunamisega. Sellised seosed annavad paremaid tulemusi, kui lektori poolt kohe esitatav informatsioon koos üldistustega.

Ettekannet ei maksa näitlikkusega üle küllastada. Reegel — mida rohkem, seda parem siin ei kehti. Hoopis vastupidi — näitlike vahendite suur hulk hakkab hajutama kuulajate tähelepanu ega lase neil vajalikult süveneda. Optimaalseks peetakse 3—5 eritüübilist näitlikku vahendit ühe akadeemilise tunni kohta.

Harjutage kuulajaid suhtuma näitlikkusesse mitte kui kergesse vahepalasse, vaid kui esmajärgulisse teadmiste allikasse. Pöörake tähelepanu ka näitlikkuse esteetilisele küljele (seda eelkõige kunstiteoste või nende reproduktsioonide kasutamise korral), et üldiselt ratsionaalse käsitlemise foonil pääseksid kõlama ka mõned emotsionaalsed toonid.

Asudes järgnevalt käsitlema näitlike vahendite peamiste liikide kasutamise meetodikat, alustaksime küllalt levinud ja tuntud vahenditega, mille hulka kuuluvad nii trükitud kui endavalmistatud suureformaadilised pildid, skeemid, graafikud, diagrammid jne. Nende eeliseks on kasutamise lihtsus, hea vaadeldavus väiksemates ja keskmise suurusega ruumides, miinusteks aga kaasaskandmise ning säilitamise tülikus (nõuavad palju ruumi) ja suur töömaht nende valmistamisel enda jõududega.

Eelmainitud vahendite abil saab aktiviseerida uute teadmiste vastuvõtmist, kuivõrd need vahendid on kaemuslikuks toeks ettekande jälgimisel, analüüsimisel ning üldistuste tegemisel. Nende

kasutamisel tuleb silmas pidada näitlikustamise üldreegleid, eriti aga nõuet, hoida vahendeid kuni vajaliku hetkeni kuulajate pilkude eest varjatuna. Pildi või skeemi ülesriputamisele peaks järgnema lühikene paus, edasi järgneb pildi sisu järkjärguline avamine koos vaatluse pideva juhendamisega.

Praktikas on ennast õigustanud pildi või graafiku analüüsi seostamine näitlikkuse teiste liikidega — näiteks ilukirjanduslike katkendite ettelugemise, geograafilise kaardi või tahvliskeemide kasutamisega. Esinedes tahvliga ruumis, on otstarbekas kinnitada kõne all oleva isiku portree tahvlile, selle alla aga kirjutada tema nimi koos daatumitega. Kõik see jääb vaatajate silme ette nii kaua, kuni antud isikust on juttu, biograafilise kallakuga ettekande puhul aga loengu lõpuni.

Kuulajate tähelepanu ergastamiseks pakuvad häid võimalusi suureformaadilised karikatuurid ning plakatid. Hea poliitiline karikatuur annab teravmeelses ja samal ajal lakoonilises vormis edasi kunstniku suhtumist ühiskondliku elu aktuaalsetesse probleemidesse, poliitilistesse ideedesse ning isikutesse. Karikatuurid ja neid saatvad kommentaarid jäävad kuulajatele hästi meelde, eriti siis kui puändi avab graafiline kujutus, mitte aga pikk seletav tekst. Plakat kujutab endast vägagi ajakajalist kunstiteost, mis kõneleb ekspressiivses vormis ühiskonda antud perioodil erutanud või erutavatest küsimustest. See asjaolu võimaldab plakati käsitleda üheaegselt kui ajastu dokumenti ning kunstiteost. Juhul kui plakat vastab ettekande teemale, võib teda kasutada meeolelu loova foonina, mis on kogu ettekande jooksul kuulajate nägemisväljas.

Sageli leiab esineja vägagi ilmekat ning aktuaalset pildimaterjali ajakirjandusest, postkaartide ja ka amatöörfotode hulgast. Paraku ei võimalda nende materjalide väike formaat neid frontaalselt kogu auditoriumile demonstreerida. Kõndimine selliste piltidega kuulajate ees või ridade vahel loob pigemini illusiooni näitlikustamisest, kui tegelikult näitlikustab. Mõeldav on ajakirja või postkaardi ringlemalaskmine, mis pole aga soovitatav. (Postkaart määrduv kiiresti, muutudes ebaesteetiliseks; ajakirja aga hakatakse sageli lehitsema ka sealt, kus pole midagi ühist antud ettekandega.) Suurel määral aitab neid ebakohti vältida käsimaterjali valmistamine ning kasutamine.

Käsimaterjali all mõistetakse väikesformaadilisi illustratsioone, mis on tavaliselt temaatiliselt ühendatud paksemast paberist või kartongist aluslehele. Kartongile kleepimine kaitseb pilte purunemise ja määrdumise eest, lauapaberi rahulik-rohelisel foonil tõuseb ka väiksem pilt ilmekalt esile. Peale selle saab kartongile kanda selgitavat teksti (pealkirjad, nimed, daatumid jne.). Käsimaterjali lehtede parim formaat on kas 25×36 või 40×36 cm (vastavalt 1/8 või 1/4 lauapaberi poognast). Sellise suurusega lehed mahuvad parajasti normaalmõõdetega portfelli, mis teeb selle materjali kaasaskandmise ja säilitamise väga mugavaks.

Käsimateerjali kasutamise meetodika on järgmine. Jõudnud ettekande käigus vajaliku illustratsioonini, näitab kõneleja algul materjali käest ja annab selle kohta seletusi. Ühe või kahe lehe kasutamisel võib lasta need kohe auditooriumis ringlema. Tõsi küll — sellega lülitatakse 2—4 kuulajat ettekande jälgimisest ajuti välja, kuid loengu üldist käiku häirib see vähe. Küll on kuulajate huvi piltide vastu vahetult pärast nende käest näitamist ning kommenteerimist eriti suur. Kolme ja enama käsimateerjali lehe puhul tuleks lasta nad ringlema pärast ettekande lõppu, eraldades selleks paar minutit.

Kõige sagedamini võime trükitud suureformaadilistest näitlikustamisvahenditest kohata füüsilist, administratiiv-poliitilist või ajaloolist kaarti, mis on lektorile tõhusaks abiliseks sündmuste lokaliseerimisel. Kui kasutatakse kaarti, mida auditoorium ei tunne, tuleks alustada kaardi tutvustamisest, selgitades, millist geograafilist piirkonda või millist ajaloolist perioodi kaart kujutab. Pöörakem tähelepanu tingmärkide, ajalooliste ja administratiiv-poliitiliste kaartide puhul ka värvide tähenduse avamisele. Samuti pole ülearune järgnevas käsitluses esinevate geograafiliste objektide põgus tutvustamine.

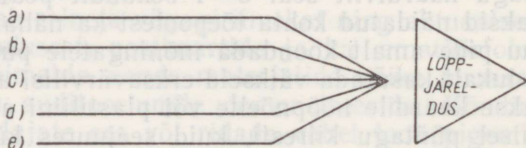
Korrektne kaardi näitamine eeldab kaardiviida olemasolu. Küllaltki rohkamate puidust kaardikeppide kõrval on viimasel ajal tulnud kasutusele väga mugavad lahtitõmmatavad kaardiviidapastapliiatsid. Kaarti näidates tuleb seista poolpöördes kaardi kõrval ja osutada kaardile kaardi pool oleva käega. Sellisel juhul ei varja kõneleja oma kehaga kaarti kuulajate eest. Mingile punktile näidates lastagu kaardiviit seal 3—4 sekundit peatuda, et kõik inimesed jõuaksid näidatud kohta tõepoolest ka näha. Kui on tarvis tähelepanu pidevamalt koondada mõningatele punktidele, siis võib selleks edukalt kasutada väikseid erksavärvilisi aplikatsioone, mis kinnitatakse kaardile nõõpnõelte või plastiliini abil. Territooriumi näitamisel püütagu kiiresti, kuid seejuures küllalt täpselt tõmmata vajalikud piirjooned. Üldse on esineja kindlus ja kiirus kaardi kasutamisel küllalt oluline. Kui lektor kulutab hulk aega vajalike objektide ülesotsimiseks, siis kisub juba see seik tublisti alla kuulajaskonna lugupidavat suhtumist tema teadmistesse. Kaarti tuleb tunda sedavõrd hästi, et suudaksime ka poolpöördes kaardi juures seistes leida ainsa pilguga vajaliku koha ning sellele täpselt osutada.

Piisava suurusega kaardi puudumisel võib valmistada oma jõududega ülevaatliku kaart-skeemi, kasutades selleks suurt joonistus-paberi poognat ning ruudustiku abil kopeerimise võtet. Teinekord võimaldab just selline lakooniline, kuid see-eest ülevaatlik kaart-skeem anda küsimusest parema ülevaate kui detailne trükitud kaart.

Koolipõlvest omaseks saanud tahvel ja kriit võivad tunda sedavõrd aegunud ning ebamugavate vahenditena (kriit määrab tublisti käsi, kriiditolmu pudeneb kirjutamisel õlgadele),

et suulistel esinemistel välditakse nende kasutamist. Paraku osutub paljudel juhtudel just kriit ja tahvel kõige otstarbekamaks, pindlikumaks ja samal ajal kättesaadavamaks näitlikustamise vahendiks. Nii mõnigi kord tuleb esinejal vastata ootamatutele küsimustele või muuta oma käsitlust vastavalt auditooriumi eelteadmistele ja huvidele. See eeldab loovat operatiivsust näitlikustamisel, mida saavutatakse kas kujundliku sõna või tahvli ja kriidi abil. Teinekord saab paari tahvlile tõmmatud joonega asja paremini seletada kui pika teoreetilise jutuga. Oluline on seegi, et tahvlile kirjutatu-joonistatu ilmub auditooriumi silme ette mitte korraga, vaid järk-järgult, sobides seepärast eriti liikumist ja arenemist peegeldavate küsimuste selgitamiseks.

Tahvli kasutamise kõige lihtsam moodus on esiletõstmist väärivate sõnade, mõistete, nimede, arvude ja nendest elementidest koosnevate lausete üleskirjutamine. Mõnigi kord osutub otstarbekaks kirjutada tahvlile ettekande plaan ehk loogiline struktuur. Olenevalt auditooriumi tasemest, võib loobuda kavapunktide täpsest ülesmärkimisest — piisab nende markeerimisest, kusjuures lisatakse vaid keerukate nimede-terminite ja nende häälduse kirjutamine. Kas anda plaan kohe tervikuna või kujundada see järk-järgult ettekande jooksul, jääb igal konkreetsel juhul esineja enda otsustada. Viimatimainitud moodus tundub siiski paremana, kuna nii säilib uudsuse moment. Mõnikord on kasulik kujundada tahvlile kirjutatud plaan lihtsaks skeemiks, et süstemaatiliselt kinnistada äsjakuuldut. Sellisel juhul näeks tahvlile kirjutatu välja järgmiselt:



Tahvli kasutamisel tasub meeles pidada kolme soovitusi:

- 1) ka üksikuid sõnu tuleb tahvlile kanda kindlas süsteemis, vasakult paremale ja ülalt alla, seda ka siis kui on tegemist vaid kahe-kolme sõna või arvuga;
- 2) pärisnimed kirjutame alati suure, üldnimed väikese algustähega ning tingimata nimetavas käändes, kuna vastasel juhul võidakse pidada käändelõppu sõna tüve osaks;
- 3) kui tahvlile kirjutatu peegeldab vastuolulisi nähtusi, või tahtakse kõrvutada ning vastandada lähedasi nähtusi, siis kirjutame neid tähistavad sõnad üksteise kõrval paiknevate tulpadena.

Tahvel ei sobi ainult kirjutamiseks, vaid ka realistlike visandite ning skeemide joonistamiseks. Realistlik visand tahvilil annab väga lakoonilises ja lihtsas vormis edasi objekti väliskuju. Tava-

liselt puuduvad sellisel visandil nii detailid kui perspektiiv, mida ei peeta aga miinuseks vaid hoopis plussiks. Realistlikku visandit kasutab harilikult kõneleja, kes tunneb end joonistamises piisavalt tugevana. Hoopis väiksemaid joonistuslikke võimeid nõuab aga tahvliskeem, mille puhul objekti väliskuju jäetakse täiesti tahaplaanile, et selle asemel graafiliste vahenditega avada objekti või nähtuse olemust. Tahvliskeem võimaldab näitlikustada selliseid abstraktseid arutlusi, mida meie meeleline kaemus ei haara ja teised näitlikkuse vormid ei peegelda, kuid mille seletamiseks jääb sõna ebapiisavaks.

Mõnikord kutsub soovitus visandada skeem samaaegselt suulise ettekandega esile vastuväiteid. Miks ei võiks joonistada skeemi hoolikalt enne ettekande algust kas siis tahvlile või statsionaarse skeemina suurele paberipognale? Siin ei võeta aga arvesse üksnes tahvliskeemile omaseid positiivseid külgi: ta on dünaamiline, väga ülevaatlik ning kohandatav auditooriumile. Kuna tahvliskeem kujuneb auditooriumi silme ees, on kõik tema elemendid kaasamõtlevale kuulajale tuttavad, mis kergendab tunduvalt skeemi idee mõistmist. Varem valmis joonistatud skeem ilmub aga korraga täies keerukuses kuulajate ette, kel tuleb mõttes välistada need skeemi osad, mis muidu kantaks sinna alles edasise ettekande käigus.

Tahvliskeemide ühe alaliigi moodustavad geograafilised skeemid, kus materjal paigutatakse reaalse või kujuteldava geograafilise kontuuri ja maailmakaarte alusel. Seejuures võib geograafiline kujutus olla vägagi üldistatud, jälgendades lihtsamaid geomeetrilisi kujundeid — ristkülikut, ruutu, kolmnurka, ringi ja ovaali. Teinekord piisab riikide ja neid iseloomustavate andmete paigutamisest vastavalt maailmakaarte tinglikule asendile — s. t. idapoolsed riigid paremale, läänepoolsed vasakule, põhjapoolsed tahvli ülaserava, lõunapoolsed allapoole.

Tahvlile joonistamine ei nõua mingeid erilisi võimeid, küll aga mõningaid kogemusi ja julgust. Kõike seda saab omandada küllaltki lühikese ajaga, kui ainult esinejal jätkub tahet ning kannatlikkust proovimiseks. Tahvlile joonistamise õppimist on otstarbekas alustada horisontaalse sirgjoone tõmbamisest, pidades orientiirina silmas tahvli ülaserava. Edasi tuleksid vertikaalne sirge, kaldjoon, lainelised jooned ning poolring. Nendest elementidest saab konstrueerida lihtsamaid geomeetrilisi kujundeid. On käsi joonte tõmbamisega harjunud, pöörame tähelepanu joonistamise tempole ning joonte tugevusele, mis oleneb kriidi survest tahvlile. Joone laius sõltub aga sellest, millist kriidi tahku joonistamise ajal vastu tahvlit hoida. Tahvlile tuleb kirjutada ja joonistada nii, et labakäsi ei puudutaks tahvli pinda, joonend ilmuksid vabalt, ilma et kasutataks joonlaua või sirkli abi. Mida hoogsam on joonistamise tempo ja mida vähem esineja parandab oma loomingut, seda parem mulje jääb tahvlile joonistatust.

Tahvlijoonis ning seda saatev sõnaline seletus olgu orgaani-

liselt seotud — esineja peab seletama samaaegselt joonistamisega ning joonistama samaaegselt lakooniliste seletustega. Skeem olgu esinejale sedavõrd omane, et ilmub tahvlile peast, mitte aga konspektist mahakopeerituna. Kõige rohkem, mida võib lubada, on põgus kõrvalpilk konspekti, et veenduda skeemi täielikkuses ning andmete täpsuses.

Statsionaarse skeemi ja dūnaamilise tahvli skeemi vahel paikneb flanellograaf — lihtne, kuid sellele vaatamata tõhus näitlikustamisvahend. Flanellograaf kujutab endast kahele kepile rullitud riidelaidu, millele asetatakse eelnevalt flanelile kleebitud aplikatsioonid, mis kahe flanellipinna kokkupuutel jäävad kindlalt püsima. Kaasaskantava flanellograafi aluse mõõtmed ulatuvad tavaliselt  $50 \times 50$  kuni  $100 \times 100$  cm-ni. Kasutatakse ühetoonilist tumedat flanelli, millel erksavärvilised aplikatsioonid eriti hästi silma paistavad. Aplikatsioonid kleebitakse flanelile, lastakse kuivada ning lõigatakse seejärel hoolikalt välja. Neid hoitakse kas jõupaberist ümbrikus või aktikaante vahel ja kinnitatakse ettekānde käigus ainsa käeliigutusega alusele või võetakse sealt ära. Dūnaamilist muutumist kujutavate teemade selgitamisel tasub flanellograafi ja aplikatsioonide valmistamise vaev ennast mitmekordselt, sest seda vahendit on kerge kaasa võtta, teda saab igas ruumis üles riputada ja efektselt kasutada.

Kaasajal levivad näitlikustamisel ikka enam tehnilised ehk audio-visuaalsed vahendid, mis koosnevad kahest põhilisest osast, tehnilisest (täpsemalt — elektrotehnilisest) seadmest, mille abil demonstreeritakse näitlikke vahendeid. Vastavalt eripärāle jagatakse tehnilisi vahendeid visuaalseteks (diaprojektor, episkoop, filmoskoop, filmiprojektor), auditiivseteks (elektrigrammofon, magnetofon ja raadioaparaat) ning audiovisuaalseteks (helifilmi aparaat ning televiisor).

Nāgemismeelele suunatud vahenditest on levinenumad diaprojektor koos diapositiividega ning filmoskoop diafilmidega. Nende seadmete abil saab pimendatud ruumis luua 3—4 m<sup>2</sup> suuruse kvaliteetse must-valge või värvilise kujutuse, mis tõmbab endale kuulajate intensiivse tähelepanu. Metoodilisest seisukohast tuleks diafilmidele eelistada diapositiive, kuna need võimaldavad piltidega manööverdada: muuta kaadrite järjestust, jätta välja vähemolulisi ning lisada uusi. Kasutades pööratavat värvifilmi on võimalik oma jõududega valmistada igati korralikke värvilisi diapositiive. Diafilmi eelseteks on hõlpus säilitamise võimalus, filmi alaline valmisolek kasutamiseks (diapositiive tuleb enne ettekānnet seada õigesse järjekorda), odav hind ning kasutamise lihtsus. Paraku on enamik tööstuslikult valmistatud diafilme kaadritega üle küllastatud (40—60 kaadrit ühe teema kohta!), kohati on ühele kaadri-le paigutatud 2—3 väikest pilti. Peale selle surub muutumatu kaadrite järjestusega diafilm esinejale peale oma struktuuri, mis ei pruugi sugugi vastata kõneleja plaanidele. Kaadritele lisatud tekst annab küll mõningat informatsiooni piltidel kujutatute kohta,

kuid samal ajal võib vähendada huvi pildi enda suhtes. Tekstita kaadrite puhul tekib vaatajatel paratamatult küsimus: «Mis see on? Mida siin on kujutatud?» Vastuse saavad nad kõnelejalt, keda selline situatsioon stimuleerib hoolikalt ette valmistuma kaadrite sisu asjatundlikuks avamiseks.

Diafilmide näitamiseks kasutatavaid filmskoope on olemas õige rikkalikus valikus. Soovitada tuleks väikseid diapjektoreid «Etüüd» ja «Svet», mis sobivad nii diaposiitvide kui diafilmide demonstreerimiseks. Tehniliselt täiuslik «LETI» võimaldab diafilme demonstreerida ka pimendamata ruumis (aparaadis kasutatakse 400 vatilist projektsioonilampi), kuhu ei lange otsene päikesevalgus. Distsantsjuhtimisseade teeb võimalikuks anda seletusi 10 m kaugusel aparaadist, kusjuures esineja saab ilma assistendi abita aparraati sisse ja välja lülitada ning diafilmi edasi või tagasi liikuma panna. Kahjuks ei võimalda «LETI» ilma lisaseadmata näidata diaposiitive. Küllalt ebamugav on diafilmi laadimine kassetti. Ka kulub kahe tihedalt kokkusurutud klaasplaadi vahel liikuv diafilm kiiresti, muutudes paarikümne demonstreerimise järele kõlbmatuks. «LETI» pikemaajalisel töötamisel tekib aparraadis kõrge temperatuur, mistõttu tuleb hoolega jälgida ülemise ja külgmiste ventilatsiooniluukide lahtiolekut ning sundventilatsiooni tööle hakkamist — vastasel puhul võib aparraat üle kuumeneda. Ka nõuab «LETI» käsitsemine mõningaid praktilisi vilumusi, mille omandamiseks kulub tagasihoidliku tehnilise taibuga inimesel 2—3 tundi.

Diafilmi asetamisel mis tahes filmskoopi, tuleb silmas pidada reeglit — film keritakse ülemisele poolile lõpp ees, kusjuures kujutus on ümberpööratud («jalad ülespidi»), matt emulsiooni pool valguseallika suunas. Sama kehtib ka diaposiitvide laadimisel kassetti.

Diaposiitvide tarvis sobivad peale «Etüüdi» ja «Sveti» veel «Horisont», mis võimaldab 300-vatilise projektsioonilambi juures kuni 75-kordse suurenduse 5 ruutmeeirilise ekraanikujutusega. «Horisondi» eeliseks on võimalus laadida kaadrihoidja valgustatud ruumis 16—20 diaposiitiviga (olenevalt raamide paksusest), mida hiljem saab ainsa käeliigutusega ekraanile projitseerida, kusjuures eelmine pilt eemaldatakse automaatselt.

Uhel loengul kasutatavate diaposiitvide optimaalseks hulgaks peetakse 12—18 pilti, mis annab võimaluse igasse kujutusse piisavalt süveneda. Kujutus ekraanil tuleks kustutada kohe pärast kasutamist. Kui pilt jääb pikemaks ajaks ekraanile, esineja aga räägib juba muust, siis läheb tema seletustest küllaltki palju kaduma, kuna osa kuulajaid jälgib ikka veel ekraanil kujutatut.

Võrreldes visuaalse näitlikkusega, kasutatakse auditiivseid tehnilisi vahendeid hoopis vähem. Ometi on tegemist küllalt mõjusa näitlikkuse liigiga, mis soodustab informatsiooni omandamist, aitab tunnetada ajastu eripära ning anda ettekandele tugeva emotsionaalse värvingu.

Kauamängivad heliplaadid on meil küllaltki kättesaadavad ja üldreeglina ka rahuldava kvaliteediga. Samuti ei tohiks teha raskesti elektrigrammofoni käsitlemine. Kuigi lihtne ei ole aga plaadilt vajaliku fragmendi leidmine, eriti kui silmas pidada, et ettevaatamatu liigutus helipeaga võib kergesti plaati rikkuda. Nii tekivad ajalised pausid, mis hakkavad häirima ettekande üldist rütmi. Seetõttu peetakse otstarbekamaks helilintide kasutamist, mis võimaldab järjestikuliselt salvestada vajalikud helinäited ning soovi korral ka nende kohta käivad lühikesed kommentaarid. (Pikema jutu salvestamisest tuleks siiski loobuda, kuna sel juhul kaob lektori elav sõna.)

Helisalvestuse abil saame muuta kuuldavaks ajalooliste isikute häält. Küllaltki kättesaadavad on heliplaadid V. I. Lenini, M. Kalinini, N. Krupskaja, S. Kirovi, F. Dzeržinski jt. silmapaistvate poliitika- ning ühiskonnategelaste kõnedega. Õnnestunuteks tuleb pidada J. Gagarini kosmoselendudele pühendatud plaate, mis pakuvad dokumentaalseid helilõike esimesest kosmoselennust ning kosmonaudi pidulikust vastuvõtust Moskvast. Silma ja kõrva tasub peal hoida üleliidulisel heliajakirjal «*Krugozor*», mis võib pakuda ilmekat materjali auditiiivseks näitlikustamiseks õige mitmel teemal.

Helilise näitlikustamise juures tuleb silmas pidada, et kuulajate aktiivne tähelepanu plaadilt või lindilt tuleva muusika (aga ka kõne) jälgimisel on küllaltki lühiajaline, küündides 10—15 minutini. Seepärast pole õige koondada kogu näitlikkuse ettekande lõppu (lektoripoolne õigustus — üks aparatuuriga jäändamine), vaid seda tuleks doseerida vahepaladena suulise ettekande ja visuaalse näitlikkuse vahele.

Mõni sõna ka sisemisest ehk sõnalisest näitlikkusest, mis eeldab head sõnaseadmise oskust, et sel teel kutsuda kuulajate teadvuses esile värvikaid ning konkreetseid kujutluspilte. See oskus on teatud määral õpitav, kuid määravaks jääb ikkagi kõneleja kirjanduslik ning dramaatiline võimekus. Nende võimete piiratus ei tähenda aga, et tuleks loobuda sisemisest näitlikkusest, sest alati on võimalik pruukida ilukirjanduslikke katkendeid. Ühtaegu rikastab ilukirjanduse kasutamine esineja keelt, seda eelkõige sõnavara ja fraseoloogia osas.

Ilukirjanduse kasutamisse ei maksa suhtuda kui mõnusesse vahepalasse asjalikuma jutu juurde. On ju ilukirjanduski üks tege-likkuse tunnetamise mooduseid. Tuletagem vaid meelde, kui sageli tarvitasid marksismi-leninismi klassikud oma töödes ilukirjanduse tüüpilisi kujusid, et lugejatele asja selgemaks teha. Laialt on tuntud kõrge hinnang, mille K. Marx ja F. Engels andsid Honoré de Balzaci loomingule. Engelse sõnade kohaselt õppis ta Balzaci «Inimlikust komöödiast» tundma Prantsusmaa ühiskondlikku elu viimase 30 aasta jooksul rohkem kui kõigi tolle ajajärgu majandusteadlaste, ajaloolaste ja statistikute kõigist raamatuist

kokku. (K. Marks, Ф. Энгельс. «Избранные письма», Москва 1948, стр. 405—406.)

Siin on kohane meelde tuletada V. Belinski arvamust kunsti tunnetusliku osa kohta. Ta kirjutab järgmist: «Poliitökonoom, tuginedes statistilistele andmetele, tõe st a b, mõjutades oma lugejate või kuulajate mõistust, et nende ja nende põhjuste tagajärjel sellise klassi olukord ühiskonnas paranes tunduvalt või halvenes tunduvalt. Poeet, tuginedes tegelikkuse elavale ja eredale kujutlusele, näitab tõetruu pildi näol, mõjutades oma lugejate fantaasiat, et sellise klassi olukord ühiskonnas tõepoolest paranes tunduvalt või halvenes nende põhjuste tagajärjel. Üks tõe st a b. teine näitab ja mõlemad veenavad, ainult et üks teeb seda loogiliste väidete, teine piltlike-kujutuste abil.» (В. Г. Белинский. «Собрание сочинений», том III, Москва 1948, стр. 798.)

Just sellist kuulajate veenmist piltlike kujutluste vahendusel vajamegi suuliste ettekannete juures. Kainelt mõistuslik aine esitamine ei aita kaugeltki sel määral kujundada kuulajate suhtumist ning hoiakut, kui emotsioonidele suunatud kunstiline sõna.

Ilukirjanduslike materjalide kasutamisel esineb põhiliselt kaks moodust — kas katkendi ettelugemine või refereerimine. Sageli seisab kõneleja olukorra ees, kus sobiv katkend osutub liiga ulatuslikuks või antud auditooriumile raskelt mõistetavaks. Siin tekibki vajadus refereerimiseks, kusjuures esineja on kohustatud viitama nii autorile kui teosele, kust ümberjutustus on võetud. Kui aga katkend on küllalt lühike, ei tohiks midagi olla selle ettelugemise vastu, tingimusel, et loetakse piisava ilmekusega. Eneestmõistetavalt peab katkend olema teemakohane, sobides illustreerimise esitatud väidet. Mõningatel juhtudel võib paari sõnaga tutvustada ka teost ennast, soovitades seda lugemiseks.

Näitlike vahendite paigutus ettekande üldises struktuuris tuleb aegsasti läbi mõelda. Selles osas esineb kolm varianti:

1) Ettekanne algab näitlikustamisega, mis võimaldab tõmata tähelepanu käsitledavale teemale. Kuulajate alles kujunema hakkavate teadmiste tõttu jääb aga sel juhul näitlikust materjalist palju arusaamatuks ega jõua sisuliselt auditooriumi.

2) Näitlikkus põimitakse otseselt ettekandesse, nii et ta illustreerib vahetult sama, millest kõneleja räägib. See on meetoodiliselt hinnatav võimalus, mida saab teostada selliste küllalt paindlike vahendite, nagu diapositiivide, tahvliskeemi, helilindi ja käsimaterjali abil. Diafilmi ja heliplaadi juures ilmneb raskusena asjaolu, et ettekanne ei pruugi langeda sugugi kokku nende vahendite struktuuriga. Kinofilmi saab kasutada otse ettekande käigus siis, kui heli keeratakse vaikseks ja seletusi annab kõneleja ise.

3) Näitlikke vahendeid demonstreeritakse pärast ettekannet kuuldu illustreerimiseks ja kinnistamiseks. Nüüd on kuulajatel piisavalt eelteadmisi näitlikkuse mõtestatud omandamiseks, ka ei sega näitlike vahendite struktuur lektori ettekannet, kuna näit-

likkusel on sekundaarne tähendus. Seda moodust kasutatakse tavaliselt filmide näitamisel, sest filmide fragmentaalne demonstreerimine otse ettekande ajal ei ole sageli puhttehniliselt võimalik.

Vaatamata näitlikustamise positiivsele mõjule, võib paljude esinejate juures märgata alahindavat, kohati aga isegi tõrjuvat suhtumist näitlike vahendite, eriti aga tehniliste vahendite kasutamise. See on tingitud ilmselt nii vähestest kogemustest kui ka ebamugavustest aparaatide kohaletoimetamisel ning töökorda seadmisel. Ometi tasub vaeva näha, sest saadav tulemus kaalub kõik raskused üles. Mida enam koguneb esinejal kogemusi ja oskusi, mida rohkem on tema käsutuses ilmekaid näitlikke vahendeid, seda viljakamaks ning samal ajal ka kergemaks muutub kõneleja töö, seda suurema huviga võtab rahvas tema esinemisi vastu.

181

# Hääleseade, kõnetehnika ja ortoöopia



## I. HÄÄLESEADE

Alustagem mõne selgitava sõnaga hääleseade kohta. Niivõrd hääleseade teoorias kui ka praktikas on palju küsitavat, seni veel küllaltki ebateaduslikku. Eriti väärtatakse selle üle, kuid võrd otstarbekas ja vajalik on hääleseade kõneps. Tõsi, leidub looduse poolt õnnistatud inimesi, kes saavad hakkama hääleseadeta. Need õnnelikud võivad selle peatüki vahele jätta. Paraku on selliseid siiski tublisti vähem, kui esialgu arvata oskame. Ja seepärast tuleb oskuslik hääleseade kasuks igasüües, kes suhtub lugupidamisega oma kuulajaskonda.

Kahjuks pole seni veel olemas sellist ideaalset hääleseadmise meetodit, mis suudaks kõigist inimestest kujundada oma häält meisterlikult valitsevaid lauljaid, näitlejaid, kõnelejaid. Hääleseade teooria ning praktika tugineb peamiselt neli kogemustele, mis inimhäälele nii laulus kui kõnes on viinud mineviku ja tänaste tippudeni. Kindlasti ei ole praegune tase inimvõimete piires; küllap leidub inimhääle arendamiseks ja kujundamiseks kasutamata reserve. Ei tohi ka unustada, kuid võrd tehnika areng on viimasel ajal mõjutanud meie arusaamasid, mõistet ja meie vastuvõtu- ning väljendusvahendeid. Senine hääleseade teooria ja praktika on põhjendatud inimhääle kujundades ära kasutada inimloomuse psühholoogilisi omadusi, arvestades hääle õhu ja kandvust peamiselt orgaanilisel kujul — hääle tekkitavate ja levitavate organite kaudu mõjustamaks vastuvõtvaid organeid — kõrva (ilma tehnika vahendusega). On tundma õpitud ja püütud arvestada akustikaseadusi, kuid võrd on teada, kuidas hääle kandub ja pääseb mõjule erinevates ruumides, vabas õhus jne.

Ka on meil teoreetilisi teaduslikke ja praktilisi mikrofonivahendusel esinemiseks. Selle kõige alusel võime märkida, et tegemist on peamiselt kolme liiki hääletega: 1) hääled, mis kõlavad hästi ja pääsevad mõjule puhtal kujul nii ruumis, vabas õhus kui ka mikrofonivahendusel; 2) hääled, mis mikrofonivahendusel palju häälavad oma loomelisest olemusest ja 3) hääled, mis ilma tehnilise abita (igasuguste kaja-, võimenduse ja muude võteteta) poleks üldse kuulatavad.



## 1. HÄÄLESEADE

Alustagem mõne selgitava sõnaga hääleseade kohta. Niihästi hääleseade teorias kui ka praktikas on palju küsitavat, seni veel küllaltki ebateaduslikku. Eriti vaieldakse selle üle, kuivõrd otstarbekas ja vajalik on hääleseade kõneks. Tõsi, leidub looduse poolt õnnistatud inimesi, kes saavad hakkama hääleseadeta. Need õnnelikud võivad selle peatüki vahele jätta. Paraku on selliseid siiski tublisti vähem, kui esialgu arvata oskame. Ja seepärast tuleb oskuslik hääleseade kasuks igapähele, kes suhtub lugupidamisega oma kuulajaskonda.

Kahjuks pole seni veel olemas sellist ideaalset hääleseadmise meetodit, mis suudaks kõigist inimestest kujundada oma häält meisterlikult valitsevaid lauljaid, näitlejaid, kõnelejaid. Hääleseade teooria ning praktika tugineb peamiselt neile kogemustele, mis inimhääle nii laulus kui kõnes on viinud mineviku ja tänaste tippudeni. Kindlasti ei ole praegune tase inimvõimete piiriks; küllap leidub inimhääle arendamiseks ja kujundamiseks kasutamata reserve. Ei tohi ka unustada, kuivõrd tehnika areng on viimasel ajal mõjutanud meie arusaamasid, maitset ja meie vastuvõtu- ning väljendusvahendeid. Senine hääleseade teooria ja praktika on püüdnud inimhäält kujundades ära kasutada inimloomuse psühho-füüsilisi omadusi, arvestades hääle ilu ja kandvust peamiselt orgaanilisel kujul — häält tekitavate ja levitavate organite kaudu mõjustamaks vastuvõtvat organit — kõrva (ilma tehnika vahenduseta). On tundma õpitud ja püütud arvestada akustikaseadusi, kuivõrd on teada, kuidas hääl kandub ja pääseb mõjule erinevates ruumides, vabas õhus jne.

Ka on meil teoreetilisi teadmisi ja praktikat mikrofoni vahendusel esinemiseks. Selle kõige alusel võime märkida, et tegemist on peamiselt kolme liiki häältega: 1) hääled, mis kõlavad hästi ja pääsevad mõjule puhtal kujul nii ruumis, vabas õhus kui ka mikrofoni vahendusel; 2) hääled, mis mikrofoni vahendusel palju kaotavad oma tõelisest olemusest ja 3) hääled, mis ilma tehnilise abita (igasuguste kaja-, võimenduse ja muude võteteta) poleks üldse kuulatavad.

Jättes kõrvale ennustamise tulevaste arengusuundade kohta, võime senistele kogemustele tuginedes kinnitada, et inimhääle seadmise ning kujundamise teoorias ja praktikas on palju hinnatavat nii tänapäeva kui ka tuleviku jaoks. Neid kogemusi tasub üle võtta ja arvestada.

Kõik eelöeldu kehtib täiel määral ka meie rahvusliku, eesti laulu- ja kõnekunsti hääleseade kohta. Selles on veel küllaltki palju vaieldavat. Autor kasutab materjali ja tõekspidamisi, mida oma kauaaegse viljaka laulja- ning eriti pedagoogitöö kestel on talletanud vabariigi rahvakunstnik prof. Aleksander Arder. Kahjuks jäi tema rikas teoreetiline pärand kirjasõnas fikseerimata, küll aga elab edasi tema elutöö kõigi nende kaudu, kellel oli võimalus temaga koos töötada ja temalt õppida. Ka käesoleva peatüki autor on üks neist. Talle on Aleksander Arder autoriteediks, kelle tõekspidamised hääleseades ja hääle kujundamises väärivad tähelepanu ning levitamist.

## Hingamine

Teatavasti on hingamine hääle tekitamise alus, sest kõik häälikud moodustatakse väljahingamisega. Just hingamisest oleneb, kuidas kõneldakse, kuidas kõnet esitatakse ja kuulajat mõjutatakse. Hingamine on seega kõne seisukohalt oluline psühhofüüsiline tegevus.

Kas on küllaldaselt alust kasutada terminit hingamistehnika, kuna tundub ju iseenesest mõistetav, et me hingame õigesti? Paraku pole asi siiski nii. Igapäevases elus hingame sageli valesti ja passiivselt, millest on omakorda tingitud mitmed meie närvisüsteemi ja hingamiseliundite haigused. Suur osa kõnehäiretest ja kõnealastest puudustest tulenevad väärast hingamisest ning on õige hingamistehnikaga aja jooksul kõrvaldatavad. Praktika on näidanud, et enamik inimesi ei oska ka hääle tekitamiseks ja selle levitamiseks otstarbekalt hingata, mistõttu nende hääl on ilmetu, vähese kandvusega ja kipub teatud aja järel kähisema.

Milline peab olema õige hingamine?

Tähtsaimaiks hingamiseliundeiks on kopsud, mille tegevust reguleerivad ajus asuvast hingamiskeskusest tulevad erutused. Hingamine toimub vahelihase e. diafragma, rindkere, kopsude ja hingetoru abil. Kui rinnaõõs laieneb, voolab õhk kopsudesse — me hingame sisse. Kui aga rinnaõõs ja kopsud vastavate lihaste surve kokku tõmbuvad, voolab kopsudes olev õhk välja. Rinnaõõne laienemine sissehingamisel toimub suurelt osalt vahelihase abil. Väljahingamisel ei ole vahelihase aktiivselt tegevuses, vaid ta laskub tagasi jõudeasendisse. Kõhulihasd tegutsevad tavaliselt rahulikult hingamisel võrdlemisi passiivselt, nii et me seda peaaegu ei märkagi. Kuid sügaval väljahingamisel suureneb tunduvalt nende osatähtsus. Kirjeldatakse hingamisviisi on vahelihase- e. kõhuhingamine (abdominaalne hingamisviis).

Sellega käib käsikäes rinna- e. roidehingamine (kostaalne hingamine). Sel puhul on aktiivselt tegevuses rindkere, eriti alumised roided. Sissehingamisel lükkub rindkere ülemiste roiete liikumise tõttu veidi üles ja ettepoole, kusjuures alumised roided laiendavad rindkeret. Õige tunduvalt avardub just rindkere alumine osa, ülaoasas toimub vähemmärgatav laienemine ja ülespoole kerkimine. Ka õlad tõusevad sissehingamisel tublisti. Väljahingamisel liigub rindkere vastupidises suunas sissehingamisele — jõudeasendisse tagasi. Õige intensiivsel väljahingamisel tõmbub rindkere (eriti alumiste roiete kohal) kokku ja muutub väiksemaks, kui ta on jõudeasendis. Õlad langevad taas jõudeasendisse. Rinnahingamine on levinud sportlastel ja üldse hea rühiga ning sirge seljaga inimestel. Tavaline hingamine (mida me teadlikult ei suuna ega käsuta) on automaatne ega sõltu inimese tahtest. Seepärast ei märkagi me hingamiselundite tööd ega jälgi vahelihase ja rindkere liikumist, sest meie õhutarvidus pole harilikult kuigi suur. Küll aga muutub nende elundite töö õige intensiivseks siis, kui järsku suureneb õhu tarvidus — kas psüühilise erutuse või füüsilise pingutuse puhul. Tihti peale tunneme neil puhkudel hapnikuvaegust. Kuna tavaline hingamine on automaatne ega sõltu meie tahtest, vaid organismi vajadustest, siis on raske kindlaks määrata, kumba hingamismoodust — kas kõhu- või rinnahingamist — keegi meist kasutab. Organismi vajadused sõltuvad omakorda organismi individuaalsetest omadustest, mida aga on võimalik (ja vahel koguni hädavajalik) teatava piirini tahtlikult muuta. See käib ka hingamistegevuse kohta. Olgugi, et automaatne hingamine sõltub hingamiskeskuse rütmilisest tegevusest, saab hingamise laadi, sagedust, üksikute faaside pikkust ja sügavust reguleerida.

Hääle tekitamine, pidev, hästi kuuldav kõne nõuab teadlikku, intensiivset ja ülimalt ökonoomset ning otstarbekat hingamiselundite tööd. See saavutatakse vastava treeningu abil koos spetsiaalsete hingamisharjutuste ja võimlemisega. Algul tuleb õppida tundma ja teadlikult valitsema roiete, kõhulihaste ja vahelihase tööd. Hingamistehnika õppimine ja omandamine peab esialgu olema teadlikuks eesmärgiks, et aja jooksul kujuneda meie mõtete ja tunnete edasiandmise alateadlikuks vahendiks.

Niihästi laulu kui ka kõne seisukohalt on kõige tulemusrikkam intensiivne kõhu- ja rinnahingamise kombineeritud hingamine (kostoabdominaalne hingamine), mille puhul on aktiivselt tegevuses nii kõhulihased, vahelihas kui ka roided. Et tegemist on kombineeritud (õigemini kooskõlastatud) hingamissüsteemiga, siis on võrdne tähtsus kõigil üksikelementidel. Kõik lihased (kõhu-, vahe- ja roietelihased) on hääle moodustamisel tegevuses, alludes otseselt meie tahtele. Sellest järeldub, et õige hingamistehnika on vastavate lihaste valitsemise ja käsutamise ning meie tahtele allutamise tehnika.

Esimeseks etapiks hingamistehnika õppimisel on õige ja otsarbeka sissehingamise saavutamine ning sissehingatava õhuhulga jaotamine kopsudes. On oluline, et kopsude täitumine õhuga algaks kopsude alaosas. Sissehingatavat õhku ei tule mitte nina ja suu kaudu sisse ahmida, vaid alumiste hingamislihaste abil sisse imeda. Kopse tuleb õhuga täita altpoolt ülispoole, nii nagu täidetakse pudelit vedelikuga. Seepärast astuvad õigel sissehingamisel tegevusse kõigepealt kõhulihased, vahelihased ja roietevahelised lihased, mille tulemusena toimub kõhu ja rindkere laienemine. Tihtipeale kipub sissehingamisel tekkima pingutusseisund ka kaela- ja õlalihastes. Seda peab vältima. Juhul, kui kannatame säärase harjumuse all, tuleb sellest vabaneda, pidades meeles, et kõik lihased, mis ei võta otseselt sissehingamisest osa, peavad olema pingevabad, jõudeasendis. Õige hingamine peab tuginema ainult kõhupõhja, külgede ja alaroiete kooskõlastatud tegevusele.

Sissehingamise harjutamisel tuleb saavutada kõhu ja rindkere igasuunaline tahtlik laienemine. Hingamislihaste tunnetamisel ja meie tahtele allutamisel võime kasutada peegli abi, et näha, kuidas rindkere ja kõht laienevad. Samuti on ka rindkere ja kõhu kätega kompimine omal kohal. Rindkere, kõhu- ja vahelihase kontrollimiseks võime kasutada ka kõha ja naeru matkimist. (Õpetlik on jälgida ka imikute häälitsemist ja koerte haukimist. Nad mõlemad hingavad hääle tekitamiseks väga otstarbekalt. Ja kas pole seegi üheks põhjuseks, miks nende hääled on üllatavalt kandvad.)

Sissehingamist on soovitatav algul harjutada sirgelt, pingevabalt istudes — nii on kergem jälgida kõhu ja rindkere liikumist ja seda oma tahtele allutada. Rindkere (eriti selle allosa) laienegu ühtlaselt mõlemale poole. Kõhul on kalduvus liikuda peamiselt ette, mida tuleb vältida. Kõhulihaste pingutatust jaotagem ühtlaselt, et tekiks tunne, nagu oleks kõht rindkere alt pisut sisse tõmbunud. Sisse hingata on vaja läbi nina, kusjuures kaela ei tohi sirutada, vaid ta peab olema vaba. Sissehingamise tulemusena peab kujunema mõnus enesetunne. Seepärast ei tohi kopse täita viimse võimaluseni, vaid alati peab jääma väike reserv. See kehtib ka väljahingamise puhul — kopse ei tohi kunagi õhust täiesti tühjaks pressida. Vastasel korral kahjustame nii tervist kui häält. Väljahingamisel rindkere alumine osa ja kõhuruum ahenevad ühtlaselt. Kuid niihästi sisse- kui ka väljahingamine peavad olema sujuvad, s. t. rindkere ja kõhu mahu suurenemine kui ka vähenemine olgu ühtlane kõigis suurenemise või vähenemise suundades.

Harjutus hingamistehnika teadlikuks omandamiseks:

*Arvestada eelöeldut ja hingata sujuvalt läbi nina sisse, et minna seejärel kohe üle avatud suuga sujuvale väljahingamisele. Hingamise kestus on suvaline, kas 3—5 või rohkem sekundeid, see pole oluline. Tähtis on hingamise sujuvus ja mõnus enesetunne.*

Tähelepanu suunakem hingamislihaste ühtlasele tegevusele nii, et nad alluksid meie tahtele. Tõenäoliselt on algul kõige raskem rindkere alaosa lihaste valitsemine. Ka kõhulihased võivad olla lõdavad ja seetõttu võib kõht sissehingata vast õhust paisuda. Enne ei maksa asuda kombineeritud (kostoabdominaalse) hingamise juurde, kui roide või kõhuhingamine pole omandatud. Kõhuhingamisel ilmnenu puudused tuleb harjutamise teel kõrvaldada ja alles siis täita soovitatud nõuded.

Seni käsitlesime hingamistehnikat kui teadlikku, meie tahtele alluvat tegevust. Kuid selline käsitus jääb poolikuks. On soovitatav muuta hingamistehnika ka meie tunnetemaailmale lähedaseks. Teatavasti ei väljenda kõne ja laul mitte ainult ratsionaalset mõttemaailma, vaid ka emotsionaalsust. Sidugem sellega siis ka hingamistehnika!

Eeldades, et oleme saavutanud hingamiselundite ja nende tegevust suunavate lihaste teadliku ning tahtliku valitsemisoscuse, võime üle minna emotsionaalsele hingamistehnikale.

Harjutus: Kujutlegem, — on ilus ilm, oleme jalutanud hulk aega heas meeleolus keset loodust, oleme jõudnud avarale aasale, seisatame ja tahame kogu hingega osa saada siinsast võrratust aroomist. Hingakem seda sujuvalt ja ilma kahinata sisse. Ja seejärel kohe, sama sujuvalt, ilma kahinata välja. Sissehingamine toimugu nina- ja veidi, veidi avatud suukoopa kaudu, nii et tunneme, kuidas sissehingata õhk suundub vastu kõva suulage, ülemiste hammaste taha. Selliselt sisse hingates avanevad ilma tahtliku suunamiseta ninakoobas, kurk, hingekõri, bronhid ja kopsud. Saabub haigutuseelne seisund, mil kõik hingamis- ja hääletekitamise elundid on kõneks kõige õigemal asendis. On vajalik säilitada see asend ka väljahingamisel. Seda võimaldab kuuma hingauruna ühtlaselt s u u - ja n i n a k o o p a k a u d u v ä l j a h i n g a t u d o h e (nii nagu talvel külmaga käsi soojendamel). Sujuva ohkega välja hingates juhime õhu vastu kolju karpil — nina ja pealuustikku, vastu kõva suulage, seega kõnelemise ja laulmise kohale.

Selle emotsionaalse hingamisharjutuse puhul tuleb arvestada, et sisse- ja väljahingamine on seostatud, terviklik protsess. Seejärel tuleb lillearoomi sissehingamiselt kohe üle minna sujuvale väljahingamisele — okkele. Seda harjutust on soovitatav teha pingevabalt püsti seistes, suletud silmadega.

Kõiki senisoovitatud ja ka edaspidi soovitatavaid hingamisharjutusi tuleb teha kas avatud akna juures, väljas või hästi õhutatud ruumis. Kõige olulisem on — puhas, saastamata õhk. Riietus olgu igati mugav, kõri, rind ja kõht peavad olema vabastatud soonivatest riieusemetest.

### Hingamine kõnelemisel

Kõnehingamisel on sissehingamine väga lühike, automaatne. Väljahingamine on seevastu mitu korda pikem. Niihästi sisse- kui väljahingamisel on kõne puhul eriti elastsel ja sujuval väljahingamisel äärmiselt suur tähtsus. See on meie hääle ilmekuse ja jõu

peamine psühho-füüsiline vahend. Võiks ütelda, et õigest välja-hingamisest oleneb kõik.

Kõnelemisel on soovitatav sisse hingata läbi nina, kiiresti ja ilma kahinata, mis eeldab ninakäikude alalist korrasolekut. Peale tervishoidliku tähtsuse on nina kaudu sissehingamisel veel esteetiline väärtus, seepärast piirdugem kõneldes ainuüksi nina kaudu sissehingamisega, olgugi et see võib tunduda algul harjumatu ja raskena. Sellest tuleb aga kujundada automaatne harjumus. Normaalsel sissehingamisel ei tohi õlad kerkida, vaid peavad jääma pingevabaks. Kõneldes on soovitatav sisse hingata sageli, igal pool, kus mõttekulg katkeb või lõpeb. Seal aga, kus esitatav mõte on eriti intensiivne ja pidev (näiteks pika lauseperioodi puhul), sisse hingata ei tohi. Kui aga tunneme, et õhust ei piisa lause lõpuleviimiseks, siis on soovitatav kasutada peaaegu märkamatu, hästi kiiret ja elastset osalist sissehingamist. (Tuleb harjutada õhku sisse võtma just nii palju, kui fraasi või selle osa väljendamiseks vaja on. Uus fraasi osa — uus kiire, osaline sissehingamine, uus intensiivsus.) Toogem selle kohta näiteks Tammsaare «Tõde ja õigus» I osa alguse. (Kahekordse püstkriipsuga || märgime täieliku, ühekordse | osalise sissehingamise.) «|| See oli läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul. || Päike lähenes silmapiirile, | seistes sedavõrd madalas, | et enam ei ulatunud valgustama | ei märke ronivat hobust, kes puutelgedega vankrit vedas, | ei vankril istuvat noort naist | ega ka ligi kolmekümnelist meest, kes kõndis vankri kõrval ||.» Nagu näeme, on siin tegemist 2 lausega. Mõistagi ei tohi säärast voolavat fraasi, nagu on lause: «Päike lähenes...» hingamisega katkestada. Samuti oleks lubamatu (isegi siis, kui õhutagavara peaks jätkuma) kogu lauset ühe hingetõmbega maha vuristada. Täielikku sissehingamist võime niisiis kasutada antud näite puhul kolmes kohas — päris alguses, esimese lause lõpul ja teise, pika lause lõpul. Osalist, märkamatu, hästi intensiivset sissehingamist võime kasutada viies kohas. (Seda soovitust toodud näite puhul ei tule võtta reeglina, et tingimata peab nendel viiel kohal osalist sissehingamist kasutama, vaid näitena, kus seda võib kasutada.)

Sissehingamisel esineb algajate juures kahte liiki vigu — liigset ahmimist (on tingitud alateadlikust hirmust, et õhku ei jätku) ja passiivsust (hingatakse sisse vähem kui vaja). Esimene äärmus annab kõnele tooni ja jõu asjatu pingutatuse, mistõttu väsib kiiresti nii kõneleja kui ka kuulaja. Teine äärmus teeb kõneleja närviliseks ja ebakindlaks ning ta läheb peagi «häälest ära», kahjustades ühtlasi oma hääleorganeid. Mõlemaid äärmusi tuleb vältida. Aga kuidas?

Pärast kostoabdominaalse hingamistehnika tahtlikku ja emotsionaalset omandamist tuleb arendada hingamine automaatsiks, et me kõnelemise ajal enam ei mõtleks, kus ja kui palju me sisse hingame. Selleks kasutagem sama meetodikat nagu eelneva katkendi puhul, kus märkisime ära niihästi täielike kui ka

osaliste sissehingamiste kohad. Võib kasutada erinevate autorite proosat ja luulet. Seejuures areneb ka rütmitonne ja süveneb kirjasõna allteksti tajumine.

Teatava aja järel omandame hingamistehnika automaatse valitsemise. Seepärast olgu esialgu eesmärgiks võimalikult sagedane, hästi kiire ja mõnusat enesetunnet tagav sissehingamine läbi nina. Kõik lihased olgu seejuures pingevabad, välja arvatud need, mis sissehingamisest otseselt osa võtavad. Vältigem igasugust krampi ja pingutust näos, kaelas, õlgades, kätes! Väljahingamine olgu sujuv, ilma kahinata. Ideaalseks tuleb pidada säärast väljahingamist, mille kestel kopsudest väljuv õhuvool muutub hääleks, helilaineks. Väljahingamisel tuleb vältida pressivat, otsekui paisu tagant tulevat õhuvoolu — õhuvool peab olema hästi ökonoomne — ainult niipalju, kui on vaja vastava hääliku või sõna kujundamiseks ja levimiseks. Mõistagi tuleb väljahingamisel-kõnelemisel vältida igasuguseid parasiithäälikuid ja häälit-susi, niihästi sõna ja lause alguses, keskel kui ka lõpus. Väljahingamiselt ei tohi kapse täielikult tühjendada, vaid neis peab säilima teatav õhutagavara, ca 0,5 l. (Loomulikult ei saa säilitatava õhu hulka kõnelemise ajal keegi mõõtma hakata, eelöeldud tuleb mõista tinglikult.)

Kasulik on arvestada ka eesti keele omapära, kus lause või fraasi lõpp on alati langeva intonatsiooniga. Sellepärast on väärt jätta kõnes lause või fraasi lõpp kõlama nagu laulus, kus lõppvokaalid võivad mitmekordselt pikeneda ja edasi kõlada kuni hajumiseni. Kuid sama väärt on kõnes ka lause või fraasi lõpp viimaste häälikute näol õhupuuduses n.-õ. alla neelata või tonaalsusest kähina peale üle viia. Õigeks tuleb pidada sellist väljahingamist-kõnelemist, kus osalisel kiirel sissehingamisel hetkeks peatub lause või fraasi meloodia ja väljahingamise lõpul koos sellega ka lõpeb. Niisiis, lause või fraasi lõpp peab olema sujuv, üheaegselt lõpevad väljahingamine kui ka tema poolt esilekutsutud häälikute kõlamine.

Võib tekkida küsimus, kas hingamistehnikat on vaja õppida kõigil, kes tahavad avaliku kõnega esineda? Kas on vaja teha selkeks vastavaid harjutusi? Ja kui palju aega ja vaeva see nõuab? Kõik oleneb loomupärastest eeldustest ja eesmärgitaotlusest. Siintoodavad hingamisharjutused on suhteliselt tagasihoidlikud ning peaksid tulemusi andma mõnenädalase pideva hoolsa harjutamise järele igauhele, kelle loomupärased eeldused pole just hiilgavad. Kellel need aga on paremad, kellele on omane õige hingamine, pole muidugi mõtet vaeva näha hingamistehnika õppimise ja arendamisega. Seda enam, et edaspidised hääleseade ja kõnetehnika harjutused on samuti seostatud hingamistehnikaga.

Hingamisvõimlemise harjutused

a) Rindkere ja roiete lihaste arendamine.

1) *Seista pingevabalt (kas väljas või avatud aknaga hästi õhutatud ruumis) ja sirutada sirged käed ringiga eest aeglaselt*

pea kohale, samal ajal läbi nina sisse hingates. Siis tuua sirged käed alla külgedele, ühtaegu suu kaudu välja hingates.

2) Sama harjutus vastupidiselt — sirged käed külgedelt üles pea kohale kokku ja sealt eest ringiga alla.

3) Sooritada aeglasi, tugeva sirutusega käteringe eest taha ja tagant ette. Seejuures käsi üles tõstes hingata nina kaudu sisse ja alla langetades suu kaudu välja.

4) Sirutada käed aeglase ringiga külgedelt pea kohale (nina kaudu sisse hingates), viia käed koos ülakeha järsu kummardusega alaroietele ja suruda neid kokku, suu kaudu sügavalt välja hingates.

Iga harjutust tuleb sooritada 5—10 korda.

b) Kõhulihaste arendamine.

1) Seista pingevabalt, jalad koos, käed külgedel. Painutada keha ette koos käte sirutamise alla — nii madalale kui suudetakse, sealjuures suu kaudu sügavalt välja hingates. Siis viia sirged käed eest aeglase ringiga pea kohale, ühtaegu hingates nina kaudu sisse. Kui käed on üleval, lõpeb sissehingamine. Keha painutatakse taha, nii kaugele kui suudetakse, ning hingatakse suu kaudu välja. Siis aetakse ülakeha koos käte sirutusega (nina kaudu sisse hingates) uuesti sirgu. Ja jälle järgneb ülakeha painutus koos käte sirutusega ette, suu kaudu välja hingamine jne.

Kui see harjutus on aeglaselt sooritades hästi omandatud, võib teda hakata kiiresti tegema, säilitades seejuures täpse hingamisrütmi.

2) Jalad harkis, imiteerida kätega puulõhkumist. Tugeval tahasirutamisel hingata nina kaudu sisse ja ettesirutamisel ning lõõgi andmisel suu kaudu välja.

3) Jalad koos, painutada ülakeha kõrvale — paremale ja vasakule, sealjuures ühte kätt sirgelt alla, teist samaaegselt küünarnukist kõverdatusena üles sirutades.

4) Sooritada ülakeha ja sirgete kätega aeglasi ringe paremalt vasakule ja vastupidi. Jalad harkis.

5) Harjutused selili lamades. Keha on välja sirutatud, käed üle pea. Tõusta istuli, sirged käed ees, suu kaudu välja hingates, võimalust mööda puudutada sõrmeotstega varbaid. Seejärel heita uuesti selili algasendisse jne.

6) Samas lähteasendis ja samades tingimustes tõsta sirgeid jalgu eest üles ja sirutada üle pea taha, puudutades varvastega põrandat.

7) Samas lähteasendis tõsta sirgeid jalgu (nina kaudu sisse hingates) üles ja lasta aeglaselt tagasi alla (suu kaudu välja hingates). Iga harjutust tuleb sooritada 3—6 korda.

8) Samas lähteasendis imiteerida jalgrattasõitu.

Harjutusi 6, 7, 8 sooritada algul käed külgedel, hiljem, kui lihased on tugevnenud, võib viia käed sirutusega üle pea.

Neile harjutustele võib soovi ja vajaduse korral lisada teisigi, mis sirutavad ja lõdvestavad kõhulihaseid. Eriti sobivad on selleks

poksijate harjutused kõhulihaste tugevdamiseks koos hüppenööri kasutamise ja rippharjutused kas harilikul või rootsi redelil. Samuti võib neid teha kergete käsipommide või raskete pallidega. Kuid kõigi harjutuste puhul tuleb vältida ülepingutust. Koormust tuleb suurendada järk-järgult ja hästi ettevaatlikult. Nn. jõuharjutused, mis arendavad ülakeha, selja-, õlgade ja kaelalihaseid — eriti maadlejate ja tõstjate omad, teevad hingamis- ja hääleorganitele kahju, kuna nad kutsuvad esile asjatuid pingeid. Sellepärast ongi raskejõustiklaste ja rasket füüsilist tööd tegevate meeste häälelised võimed tublisti kasinamad kui teistel.

### Hingamisharjutused

1) *Kõige tavalisem jalutuskäik kas pargis või liiklusvaesel tänaval. Kõndida rahulikult, pingevabalt. Nelja sammu kestel läbi nina ja veidi avatud suu kaudu hingata («head aroomi») sisse, seejärel sujuvalt nelja sammu kestel («kuuma hingeauruna») suu ja nina kaudu välja. 5—10 minutit järjest 1—2 korda päevas. (Aja jooksul võib sammude arvu suurendada selliselt, et väljahingamine pikeneb 10—16 sammuni. Kestusrekordit pole vaja püstitama hakata, võib 4—6 sammuga piirduda!)*

2) *Avatud akna juures toolil mugavalt istudes hingata nina ja veidi avatud suu kaudu viie sekundi jooksul «lillearoomi» sisse, seejärel 5 sek. kestel «kuuma hingeauruna» suu ja nina kaudu välja hingata. Harjutust on soovitatav teha suletud silmi 5—10 min. 1—2 korda päevas. (Ka selle harjutuse puhul võib väljahingamise sekundite arvu pikendada 10—15-ni.)*

Mõistagi võib siin soovitatud harjutusi tegema hakata alles siis, kui oleme enne õppinud tahtlikult valitsema kõiki hingamislihaseid ja oskame õigesti hingata. Vastasel korral võivad hingamisharjutused tuua kasu asemel kahju, kuna nii süvendame oma vigu! Hingamisharjutused on mõeldud peamiselt õpitu kinnistamiseks ja arendamiseks. Neid sooritades ärgem unustagem, et sissehingamisele peab eelnema väljahingamine.

### Hääl

Inimese peamiseks hääleallikaks on kõri koos häälepaelttega.\* Hääl tekib häälepaelte võnkumisest. Kui me hingame, moodustavad häälepaelad kolmnurkse ava, mille kaudu õhk pääseb vabalt kopsudesse ja neist välja. Häälitsemisel lähendavad erilised lihased häälepaelu teineteisele ning häälepilu muutub kitsaks. Öhu liikumine on nüüd raskendatud ja väljahingamisel hakkavad lihasevoldid — häälepaelad võnkuma, mille tulemusena tekibki hääl. Suu- ja ninakoopa kaudu kandub hääl meist välja ja saab teistele kuuldavaks.

\* Olgugi, et mõnelt poolt soovitataks kasutada nimetust häälekurrud — huuled, mis olevat täpsem ja sobivam, jääme siingi seni käibel olnud nimetuse — häälepaelad — juurde.

Inimhääle kandvus — levimiskaugus ja kuuldavus — oleneb sellest, kui võrd oleme suutnud ära kasutada häälepaelte abil tekitatud heli. Mida kontsentreeritum ja ühtlasem heli ja mida vabamalt teda helilaine näol välja saadame, seda võimsam ja kaugemale kanduv on hääle.

Hääle kujundamise ja kandvuse seisukohalt on tähtis osa resonatoritel ehk kõlaruumidel. Inimhäälel on ülemised ehk pearesonaatorid ja alumised ehk rinnaresonaatorid. Pearesonaatoriteks on kõri, neel, suu, ninaõõned (koopad) ja nina kõrvalurked. Rinnaresonaatoriteks on bronhiaalpuu õõned ja mõnel määral ka kopsud. Kõigis neis on õhk ja nad on omavahel käikude kaudu ühenduses. Häält tugevdab resonatorites leiduva õhu võnkumine (samuti nagu muusikainstrumentidegi puhul). Inimhääle resonatorid on seega õhkresonaatorid.

Kõri, neel, ninaneel ja suuõõs on sellised resonatorid, mille suurust saab laulmisel ja kõnelemisel tahteliselt muuta. Neid on võimalik kohandada suure hulga eri omadustega toonide resoneerimiseks — asjaolu, millel on hääleseade seisukohalt oluline tähtsus. (Sellepärast soovitasimegi «lillearoomi» sisse hingata ja kätte saada haigutuseelse seisundi, mispuhul resonatorid avanuvad ja suurenevad.)

Inimhääle resonatorid jagunevad registriteks. Olenevalt sellest, kas häälepaelte tekitatud võnkumine saab toetuse rinnavõi pearesonaatoritest, on tegemist kas rinnavõi pearegistriga. Kui häälepaelte vahel olev pilu on laiem ja võnkumine toimub perioodiliselt, siis tekib heli, mida nimetatakse rinnahääleks. Rinnahääle resonatoriks on rindkere. Kui aga häälepaelte vahel olev pilu on kitsas ja häälepaelad vibreerivad väga intensiivselt, kandub heli edasi peamiselt pearesonaatoreisse ja tekib pearegistri hääle.

Rinna- ja pearegister on looduse poolt antud meile kõigile n.-õ. puhtal kujul. Olenevalt sellest, missuguse hääleulatusega on tegemist — kas tenori, bassi, soprani või aldiga — domineerib kas peavõi rinnaregister. On olemas veel kesk- ehk n.-õ. ülemineku- või segaregister, mis ühendab mõlemat registrit. Ideaalselt seatud häälel on eriti hästi välja arendatud just keskregister, kus üleminek rinnaregistrist pearegistrisse on sujuv. Rinnaregistri mahlakus peab üle kanduma ka kõige kõrgematele pearegistri toonidele. Säärasel häälel, mille kõrgeimatelgi toonidel säilib rinnaregistri toetus, on alati suurem kandvus ja mõju.

Iga võnkuv keha (ka häälepaelad) ei anna ainult ühte tooni, vaid seda saadavad alati teistsuguse sagedusega toonid. Kuna need on põhitoonist kõrgemad, nimetatakse neid ülemtoonideks. Just ülemtoonid võimaldavadki meil eraldada ühe muusikariista heli teisest ja teha vahet eri inimeste häälte vahel ka siis, kui need on võrdse kõrgusega. Ülemtoonid annavad helile omapärase värvingu ehk tämbr i.

Kui põhitooniga kaasnevad kõrguselt lähedased ülemtoonid,

siis tundub heli meile pehmena, sametisena. On aga ülemtoonid põhitoonist tunduvalt kõrgemad, siis kõneleme ebameeldivast «plekisest» häälest.

Ülemtoonide tekkimise põhjuseks on kehade võnkumise omapära. Hääle tämber on inimese sünnipärastest organismi omadustest ja seda ei saa kuigi oluliselt muuta. Küll aga on võimalik harjutamise ja hääleseade teel mõningal määral vähendada tämbri esinevaid puudusi ja tihtipeale oskamatuses või lohakusest tingitud ebaõiget resonaatorite ning registrite kasutamist.

Helikõrgus sõltub võngete arvust. Inimkõrv ei võta vastu helisid, mille võnkesagedus on alla 16 ja üle 20 000 korra sekundis. Seejuures tajuvad lapsed tavaliselt kuni 22 000 võnget sekundis. Enamikul täiskasvanuist on tajutav piir 16 kuni 18 000 võnget sekundis. Inimhääle sagedus on ulatusega 80—1034 võnget sekundis. Ja sedagi laulus, — kõnes on diapsoon märksa piiratum.

Häälepaelte poolt tekitatavad võnked olenevad paelte tihedusest, pingest ja ulatusest. Naistel on häälepaelad lühemad kui meestel, mistõttu naiste häälealus on keskmiselt oktaavi võrra kõrgem kui mehel.

Hääleulatuse oleneb sellest, kuidas ja mil määral suudetakse häälepaelu pingutada. Nende pinge sõltub omakorda vastavate lihaste tegevusest. Hääleseade sihiks ongi harjutuste ja pideva treeninguga anda pingutuslihastele vajalik elastsus ja vastupidavus. Üksikisiku hääleulatus on tavaliselt 2—2,5 oktaavi, harukordadel võib see ka suurem olla. Fenomenaalse häälega oli Peruu lauljatar Yma Sumac, kelle hääleulatus küündis 4 oktaavini. Kuid väga harva on niisugune ulatus kvaliteetne ja kasutamiskõlblik. Lauljal peab olema vähemalt kaks oktaavi täiesti hea ja ühtlase kõlavusega toone. Kõnes piirdume märksa vähema ulatusega — oktaavi või poolteisega. Kõnehääle normaalseks kõrguseks tuleb pidada nooti, millest saadakse ühepalju alla ja üles liikuda. See ei ole aga reeglilik, sest madalama häälealusega inimestel — altidel ja bassidel — on kalduvus (ja isegi otstarbekam) kasutada keskmisest pisut madalamat tooni. Psühholoogiliselt mõjub madal hääl kuulajatele sümpaatsemalt kui kõrge hääl ega väsita nii palju. Kuid siin on oma piir, mille ületamisel madal hääl võib muutuda ebameeldivaks. Avalike esinemiste puhul on küllaltki levinud liialt madala tooni kasutamine ja tooniandmise lõtvus, mistõttu kõnetoon muutub mõnismisele või ka kähisemisele lähedaseks. Võib-olla on säärane toon kõnelejale küll mugav, kuid kuulajale on ta ülimalt väsitav ja isegi uinutav.

Samuti on levinud teine äärmus — normaalse tooni kõrgendamine, «hingelise ja hella inimese» simuleerimine. Seda kohtame tihtipeale «heade» ja «hingeliste» tädide-onude juures, eriti kui nad räägivad lastega ja endast nooremate täiskasvanutega.

Ka on hakanud viimasel ajal meie avalikku kõnepruuki (raa-

dios, televisioonis ja avalikel kirjandusõhtutel) tekkima kolmas, küllaltki küsitava väärtusega äärmus — teeseldud intiimsuse taotlus. Sel puhul artikuleeritakse küll konsonante ja vokaale, kuid hääletoon kui niisugune kaob. Intiimne kõnetoon ei tohi avalduda mitte kähisevas ebamäärasel helis, vaid kvaliteetse p i a n o kaudu, milles peab säilima ja avalduma inimehääle ilu ning eripära.

Oige kõnetooni leidmiseks tuleb arvestada, et seadmata ja koolitamata häältega inimestel on kalduvus hääle tugevdamisel ka tonaalsust tõsta. Igapäevases kõnes on see omal kohal, kuna erutusseisundis, mil inimene ei suuda ennast valitseda, tõuseb koos hääle tugevusega ka tonaalsus. Avalikkuse ees esinedes tuleks seda vältida niihästi kõneleja kui ka kuulaja huvides — ka valju, jõulise tooni puhul peab hääle säilitama oma tuseduse ja tonaalse kindluse. Tonaalsuse tõstmine ei riiva mitte ainult esinemise esteetiliselt külge, vaid kahjustab ka hääleorganeid.

Kuulaja emotsionaalse mõjutamise ja hääle kandvuse seisukohalt on kõige mõjuvam ja tulemusterikkam hästi vabalt moduleeriv r i n n a registri hääle, mis on seismise jõu ja tahtekindluse tunnistuseks.

### Hääleseade

Hääleseade eesmärgiks on looduse poolt meile antud hääleliste omaduste igakülgne ärakasutamine ja väljaarendamine meie poolt soovitud suunas.

Milles on laulja ja näitleja, kõneleja hääleseades ühtelane ja erinev? Laskem selle kohta vastata ühel suurimal ooperilauljal-näitlejal Fjodor Šaljapinil: «Ooperis tuleb laulda nõnda, nagu räägitakse. Hiljem märkasin, et näitlejad, kes püüdsid mind matkida, ei mõista mind. Nad ei laulnud nagu räägitakse, vaid rääkisid nagu lauldakse.» (F. Šaljapin, «Lehekülgi minu elust», Tallinn 1966, lk. 145.) Kuidas sellest Šaljapini paradoksaalsest mõttest aru saada? Aga nii, et hääle tekitamine nii laulus kui kõnes ei saa jääda omaette eesmärgiks, vaid peab olema vahendiks, mille kaudu anname edasi inim mõtteid ja -tundeid. Paraku kipub sageli domineerima ainult hääle ja selle suutlikkuse demonstreerimine.

Üks kaasaja silmapaistvamaid saksa kõnepedagooge Egon Aderhold oma raamatus «Sprecherziehung des Schauspielers» (Berliin 1963), ütleb: «Laulutehnika vastab paljudes punktides kõnetehnikale... Ainult et kõne funktsioone on laulus nähtud nagu läbi suurendusklaasi, teostatud aga aegluubis.» Eriti peab see väide paika vokaalide hääldamisel kõnes ja laulus. Tõepoolest, artikulatsiooni koht jääb mõlemal puhul samaks, ainult et lauldes on vokaal tunduvalt pikem, voolavam ja aavam. Kõnes hääldame vokaale mõõdukalt avatud suuga, laulu puhul on suu tunduvalt rohkem avatud. Niihästi rahulikul, madalamatel toonidel kõnele-

misel kui ka madalate helide laulmisel on suuõõs koos huultega ja neel vähe avatud. Mida kõrgemaks muutub kõneldav või lauldav toon, seda rohkem on vaja suuõõnt, huuli ja neelu avardada.

Heli tugevus aga nõuab märksa väiksemat avardatust kui kõrgus, ent tugeva häälega hästi kõrgetel toonidel kõnelemine või laulmine nõuab suuõõne ja neelu suurt avardatust.

Kõri asend kõne ja laulu puhul peab olema mõõdukalt madal, vastates haigutuse algmomendile. (Juhime tähelepanu just viimasele — algmomendile, mitte aga haigutuse kestusele, sest säärane kõri asend oleks liigselt pingutatud ja moonutaks häält.) Niihästi kõnelemisel kui ka laulmisel tuleb hääle tekitamisel erilist tähelepanu pöörata asjaolule, et pingutatud lihastel ilmneb alati tung lõdveneda. Seepärast tuleb hoolikalt jälgida ja kontrollida, et hääldamisorganite lihased ei kannataks kunagi ei alaege ülepinge all. Niisugune on üks hääleseade aabitsatõdesid.

Kokkuvõtteks võime järeldada, et hääleseade seisukohalt ei ole olulist erinevust kõne ja laulu vahel. Suur osa laulupedagoogide kogemustest on täiesti rakendatavad kõne õpetamisel. Erinevused on tingitud vaid erilaadist — kas harjutaja on näitleja, kõneleja, kooliõpetaja, propagandist või mõnel muul häält kasutaval alal tegelev inimene. See määrab harjutuste keerukuse ja õppeaja kestuse. Samuti tulevad arvesse looduslikud eeldused, millest me midagi hakkame kujundama. Kuna käesolev raamat on määratud laiale lugejaskonnale, siis püüame esitada kõige lihtsamad, vähem aega ja vaeva nõudvad hääleseade ja kõnetehnika harjutused, vältides põhjalikku ja igakülgset ammendavat süsteemi.

### Vokaalid

Kõik vokaalid on normaalselt helilised. (Sellest ka nimetus — vokaalkunst, laulja — vokalist.) Vokaalide õigest hääldamisest oleneb hääle kandvus ja ilu. Vanemad laulu- ja kõnepedagoogid on tabavalt võrrelnud vokaale võimsalt voolava jõega, millele annavad kindla suuna ja sängi üha muutuvad kaldad — konsonandid.

Eesti keeles on üheksa vokaali. Huulte liikumise ja hääldamisest osavõtu järgi nimetatakse neid huulestatud (o, u, õ, ü) ja huulestatamata (a, õ, ä, e, i) vokaalideks. Hääldamise koha järgi jagunevad vokaalid taga- (a, o, u) ja eesvokaalideks (ä, e, i). Neid nimetatakse põhivokaalideks. Nende varjundeiks on keskvokaalid (õ, ö, ü).

Hääldamise ja hääleseade seisukohalt on oluline teada iga vokaali moodustamiskohta ja huulte osavõttu. Seepärast esitamegi allpool iga vokaali kohta kõige olulisema, millele tuginedes saame kontrollida ja õigesti suunata vokaali hääldamist.

Tagavokaalid a, o, u.

a — on kõige madalam huulestatamata tagavokaal. Suu on mõõdukalt avatud, keel tõmbunud jõudeasendist vaevaltmärgatavalt tahapoole ja keeleelja tagaosas on väga vähe tõusnud

pehme suulae suunas. Huuled on veidi ettepoole lükkunud ning pisut ümardunud. (Huulte osavõtt a hääldamisest pole määrav, peamine tähtsus on keele asendil.)

o — huulestatud, keskkõrge tagavokaal. Hääldatakse a-le lähedalt, erinevus on vaid selles, et keeleselg tõuseb a-ga võrreldes veelgi kõrgemale ja kogu keel tõmbub rohkem tahapoole. Peamine erinevus a ja o vahel seisneb huulte aktiivses osavõtus o hääldamisel; huuled ümarduvad nõnda, et nende vahele jääb umbes o akujuline pilu.

u — huulestatud, kõige kõrgem tagavokaal. Keskkõrgest o-hääldamiskohast on keel tõusnud veelgi enam pehme suulae suunas ning kogu keelemass on tõmbunud tahapoole. Huulte vahel on u puhul pilu, mis tuletab meelde hernaest, huuled on õige tunduvalt ettepoole lükkunud ning ümardunud. (Eesti keeles on hüpe o-st u-sse suurem kui a-st o-sse.)

Harjutusi tagavokaalide valitsemiseks.

1) Hääldada a häälikut hästi pikalt, mõõdukalt avatud suuga, pingevabade huultega. Erilist tähelepanu pöörata keele õigele asendile. Seejärel mindagu sujuvalt üle a-lt o-le, kusjuures keeleselg tõuseb veelgi kõrgemale ja kogu keel tõmbub tahapoole. Pöörakem tähelepanu huulte aktiivsele tööle, et nende vahele jääks oakujuline pilu. Nüüd mingem edasi u hääldamisele, tõstes keelt veelgi enam pehme suulae suunas ning keelemassi enam tahapoole tõmmates. Huuled ümarduvad ja liiguvad õige tunduvalt ettepoole, moodustades hernaolise pilu. Harjutus kõlaks mitmekordse aaoouuuna. (Harjutust on soovitatav teha peegli ees, jälgides ilmet, mis peab olema pingevaba!)

2) Sama harjutus, mis esialgsel kujul on tahteline ja hääldamisharjutus, viia üle hääleseadeharjutuseks, emotsionaalseks.

Selleks — suletud silmadega hingata sisse «lillearoomi». Seejärel minna kohe sujuvalt väljahingamisele — jaatavale ohkele. Haigutuseelses seisundis lastagu vokaalidel vabalt voolata, asetades neile ette konsonandi j. Kogu harjutus toimub ühe, pideva väljahingamisena, ilma lisakahinateta ja ühel toonil, mis on meile kõige mugavam. Harjutuse lõpp peab olema sujuvalt hajuv, mitte järsk tooni ega väljahingamise katkestus. Hajub vokaal, lõpeb ka hingamine, minnes kohe üle uuele kiiremale ja aktiivsemale sissehingamisele. Harjutamisel pöörata tähelepanu ka tooni avarusele, meeldivusele ja häälikute kõlalisele puhtusele. Kujutleda võiks midagi meeldivat, hingesttulevat, elujaatavat eneseväljendust. Kogu harjutus kõlaks siis sujuva väljahingamisena — jaaaouuuu...na.

Eesvokaalid ä, e, i

ä — huulestatud, kõige madalam eesvokaal. Suu on mõõdukalt avatud, keeleselja eesosa tõusnud jõudeasendist pisut kõrgemale, keel veidi ettepoole nihkunud. Huuled on vaevalt märgatavalt tahapoole tõmbunud.

e — huulestamata, keskkõrge eesvokaal. Keel on ä asendist tunduvalt kõrgemale tõusnud ning ühtlasi ettepoole lükkunud. Huuled moodustavad kitsavõitu pilu, huulenurgad on hästi taha tõmbunud. Kuid e hääldamisel ei tohi huulenurki tahapoole pingutada, vaid nad peavad jääma suhteliselt lõdvaks. (Eesti keele häälduses on huulenurkade tegevus üldiselt passiivne!)

i — huulestamata, kõige kõrgem eesvokaal. Keeleselja eesosa tõuseb hästi kõrgele kõva suulae suunas. Ohukanal keeleselja ja suulae vahel on õige kitsas. Huulte tegevus samasugune nagu e puhul, kuid huulte vaheline pilu on kitsam ja huultenurgad pisut ülespoole kerkinud.

Harjutusi eesvokaalidele.

1.—2. Hääldada ja väljaohkel häälitseada samuti nagu soovitasime tagavokaalidega! — jääeeeeii...

3. Uhendada taga- ja eesvokaalid üheks harjutuseks! — jaaa-ooouuuäääeeeeii... (Seejuures jaotada õhutagavara ja tooni igale häälikule ühtlaselt, nii et nad oleksid ühepikkused!)

Keskvokaal õ

õ-d nimetatakse sellepärast keskvokaaliks, et tema hääldamiskoht on taga- ja eesvokaalide hääldamiskoha vahel. Eesti õ on põhivokaali e varjund. Õ kujundamisel tõuseb keel umbes niisama kõrgele nagu e puhul. Peamine erinevus on selles, et õ-hääldamisel ei ole tõusnud mitte keeleselja eesmine, vaid keskosa.

ö — keskkõrge, huulestatud vokaal. Hääldamisviis lähedane e-le, kuid huuled asetuvad täiesti erinevalt — on lükkunud tublisti ettepoole ning ümardunud umbes oasarnaseks piluks. (O-ga võrreldes — samuti oasarnane pilu — on ö hääldamisel huuled rohkem pingul ja pilu kitsam, eespoolsem. Huuled moodustaksid nagu toru või leetri.)

ü — kõrge, huulestatud vokaal. Hääldamisviis lähedane i-le, kuid huulte töö täiesti erinev. Sarnaneb u hääldamisega, kuid ü puhul on huulte tegevus veelgi intensiivsem, pilu pisut kitsam ja eespoolsem, huuled sirutuksid nagu veelgi rohkem ettepoole.

Harjutus ö ja ü valitsemiseks.

Aeglaselt ja sujuvalt hääldada eeeööö, jälgides eriti huulte täpset tööd! Seejärel hääldada samade nõuetega iiiüüü. Kui need kombinatsioonid lähevad ladusalt, võime harjutada sujuva üleminekuga öööüüü. Tõenäoliselt valmistab huulestatud vokaalide valitsemine algul raskusi, sest huuled ei taha kergesti meie tahetele alluda. Soovitav harjutada peegli ees.

Harjutusi hääleseadeks.

1. Ümiseda häälikul m — ülevalt alla, kinnise suuga — do, sol, mi, do.

Hingame aroomina sisse ja suuname kopsudest tuleva õhu-voolu vastu ninaluid ja kõva suulage. Sisse hingata n i n a ja

veidi avatud *s u u* kaudu. Selle harjutuse juures on alalõug täiesti pingevaba ja hääliku *m* tekitamiseks tõstab ta alahuule lõdvalt ning õrnalt ülahuule vastu. Õigel ümismisel peab tekkima ühtlane vibraato, mis paneb ka huuled vibreerima ja kõdistab neid. M-harjutus, ümismine on juba sõnadeta laul. Kujutluses teeksime nagu õrna pai väikesele lapsele. Suletud silmadega, haigutuseelises seisundis (suuõõs ja kõri!). See aitab hästi tunnetada peaja r i n n aresonaatorite ühtsust ning selline seisund ongi loomulik rääkimise ja laulmise koht — vastu ninaluid, vastu kõva suulage. Selle harjutusega suuname häälepaeltest tuleva helilaine «maski».

2. Üminast üle minna jaatavale ohkele — *mhm!*

3. Sama harjutus nootide hääldamisega, lauldes — *do, sol, mi, do* — (ülevallt alla!)

4. Laulda endale kõige mugavamal noodil vokaale — *a, o, u, ä, e, i, õ, ö, ü* — üksikult, asetades igale vokaalile ette kaashääliku *j*, (*ja, jo, ju jne.*) jaatava ohkega! (Ülevallt alla!)

5. Laulda harjutust nr. 1 avatud suuga noote hääldades alt üles ja ülevallt alla — *do, mi, sol, do, sol, mi, do* — väikese peatusega ülemisel noodil. (Kogu harjutus ühe hingamisega.)

Siintoodud hääleseade harjutused on elementaarsed algharjutused. Need peaksid olema jõukohased kõigile asjahuvilistele ning andma häälelist tuge ja kindlust juba mõneaegse harjutamise järel. Tähelepanu tuleks pöörata ka pea asendile hääle tekitamisel — see olgu pisut langetatud. Sellega lähendame pearesonaatori häälepaeltele ja saavutame maksimaalse pea- ja rinnaregistri ühtsuse, kokkusulavuse.

Harjutamisel tuleb vältida igasuguseid ülepingutusi, niihästi tooni kõrguse kui tugevuse suhtes. Hääleulatus ja kandvus suurenevad harjutades aja jooksul isegi. Tähtis on, et häälikud — vokaalid ja lauldavad toonid — kõlaksid vabalt ja puhtalt!

Häälemurre (mutatsioon) ja hääle tervishoid

Häälemurre algab puberteedias (tütarlastel umbes 12.—17. ja poisslastel 14.—19. eluaasta piires), mil toimub hääleelundi põhjalik ümberkujunemine ning täienemine. Häälemurre kestab poistel kauem kui tüdrukutel ning on palju põhjalikum ja märgatavam. Sel perioodil tuntakse häält kasutades ebamugavust ja ebakindlust. Hääle oleks nagu ära, «ei kuula sõna». Vahel murdub toon — *s. o.* langeb tahtmatult ühelt toonilt teisele. On ka neid, kellel häälemurre möödub peaaegu märkamatuult *n.-ö.* üleöö. Häälemurre normaalseks kestuseks tuleb pidada 1—2 kuud. Kui ta vältab tublisti kauem, kusjuures kõris kaasneb katarraalne seisund, on tegemist haiglase nähtusega ja tuleb pöörduda erialaarsti poole. Häälemurre nõuab ülimalt ettevaatust — see pole sobiv aeg hääle seadmiseks ega eksperimenteerimiseks! Ettevaatust ka kõva häälega ja pikaajalisel kõnelemisel.

Ka pärast murdeiga ei ole hääleorgan veel täielikult välja kujunenud, vaid areng kestab edasi — naistel 25., meestel 30. eluaastani. (Kõri areneb mõnel määral veel 30.—35. eluaastani, kuid ta ei muutu enam põhiliselt.) Seega siis võime häält tõsiselt arendama hakata alles p ä r a s t häälemurret — s. o. umbes 16—20 aasta vanuselt.

Hääle tervishoiu seisukohalt tuleb tähtsaimaks pidada õiget režiimi ja koormust. Pingutustele peab alati järgnema lõdvendus ja väsimusele puhkus. Hääle tervishoid ei erine põhimõtteliselt kogu organismi tervishoiust ja profülaktikast. On ju täiesti loomulik, et koos organismi väsimisega langeb ka hääleline suutlikkus. Et kõnelemine nõuab vastavate lihaserühmade intensiivset tööd ja kontsentreeritust, siis tuleb vältida igasuguseid psühho-füüsilisi «nihestamisi», mille võivad esile kutsuda valearvestused koormuse määramisel.

Nii nagu üldise hügieeni seisukohalt on soovitatav hommiku-võimlemine, nii on see vajalik ka hääle arendamiseks ja säilitamiseks. Peale võimlemise tuleb hääl veel «lahti kõnelda», millele eelnegu «lahti hingamine» — selleks on sobivad emotsionaalsed hingamisharjutused. (Hästi sügavad ja rahulikud, mis muide on ka parimaks vahendiks närveerimise ja liigse erutus seisundi ületamiseks.) Hääle «lahti kõnelemist» tuleb alustada pianost, algul ümisesdes, siis häälikuile ja sõnadele üle minnes, esialgu hästi rahulikus tempos, mis võib kord-korralt kiiremaks muutuda. Fortet pole vaja kasutada!

Tihti peale tunneme, et häälepaeltele on kogunenud (eriti hommikuti) lisandeid, mis sunnivad kõri n.-õ. puhtaks kõhima. Häält puhtaks kõhida ei soovitata, kuna see kahjustab kõri ja eriti häälepaelu. Hääl tuleb puhtaks kõhatada diafragma — vahelihase atakiga, ühe lõögiga häälikul a, pannes sellele ette ahtushääliku h. Seega siis atakeeritud kiire häälitsus ha. Kui ühest korrast ei piisa, võib atakki korrata, kuni tunneme, et takistus on kõrvaldatud.

Riietuses vältigem kitsaid vöösid ja kraesid, mis takistavad vereringet ning lihaste pingutamist ja lõdvendamist. (Ettevaatlik tuleb olla sünteetilise pesu ja esemetega, mis häirivad organismi loomulikku hingamistalitust — ei ole sugugi harvad juhtumid, kus esinemise ajal hakatakse tunda hapnikuvaegust ja sellest tingituna enesetunne halveneb.) Nii nagu tervise üldseisundile mõjub korrapäratu uni ja väljamagamatus kahjustavalt, nii on see eriti hääleorgani puhul.

Närvisüsteemi korrasolek on ülimalt tähtis. On küllalt juhuseid, kus hea häälega laulja, näitleja, kõneleja on suurepärasel vormis küll «kulisside taga» ja harjutuste ajal, kuid kelle vormist ei jää midagi järele avalikkuse ette minnes. Palju on räägitud ja kirjutatud alkoholi ja suitsetamise kahjulikkusest. Väidetakse, et need võivad tekitada kõrikatarre ning kahjustavad seega hääle kvaliteeti, esmajoones hääleulatuse kõrgemaid toone. Üks meie oma-

aegseid erakordselt mahlaka ja võimsa häälega laulukuulsusi, kes ei ütelnud ära vahetevahel alkoholi pruukimisest, arvas selle kohta, et «Heale häälele ei tee viin mitte midagi ja kehva häält pole mõtet hoidagi!» Tal oli enda suhtes nähtavasti õigus, kuna tal oli sedavõrd hea hääl, mis polnud isegi elu lõpuni (62 a.) kunagi kor-  
rast ära. Uksnes mõni kõrgem toon ei tulnud enam välja... Eks alkoholi pruukimisse tuleb suhtuda individuaalselt, kui hea või kehv kellegi hääl on ja kas teda on mõtet hoida või mitte. Sama kehtib ka suitsetamise kohta. On teada kuulsaid lauljaid (Caruso, Saljapin), kes olid suured suitsetajad, kuid samuti on teada teisi kuulsusi, kes olid mitteduitsetajad ja on vormis püsinud kauem ning kõrgema elueani küündinud. Väljaspool kahtlust on aga suitsetamise kahjulikkus hääleorganeile väljas kõndides ning sama-  
aegselt rääkides. Samuti on seda joo-  
beseisundis laulmine ja valju häälega rääkimine. Ka on soovitatav ettevaatlik olla jääkülma piima, õlle, mahlade ja jäätise pruukimisega. Värskendavalt mõjuvad hääleorganile sidrun ja õun.

Hääle tervishoiu seisukohalt ei saa õigeks pidada hääleorgani liigset hellitamist. Vastupidi, on vajalik aegamööda kogu organi karastada, et harjuda taluma igasugust ilmastikku ja temperatuurimuutusi. Häid tulemusi annab hommikune kümbel kuum ja jaheda veega ning rindkere ja kaela hõõrumine kareda rätiga. On täheldatud, et madalama häälealusega inimeste hääle-  
elund on tugevam ja vastupidavam kui kõrgema häälealusega inimeste oma, kelle hääleelund nõuab tihtipeale erilist ettevaatlikkust. Samuti on vaja teada, et enne hääle kasutamist (kas harjutamisel või avalikul esinemisel) ei tohi toituda tugevasti, vaid mõõdukalt. Rasvane toit ja eriti šokolaad (ka väikeses koguses) teevad hääle tuhmiks. Ka pole soovitatav enne esinemist sügavasti magada — see «pane-  
b hääle kinni». Lahtiste silmadega lamada ja sügavasti rahulikult hingata — mõjub seevastu aga hästi.

## 2. KÖNETEHNIKA JA ORTOEETIA

Häälikute hääldamisest (artikuleerimisest) võtavad otseselt ja aktiivselt osa häälepaelad, pehme suulagi, keel ja huuled. Nimetatud elundid alluvad meie tahtele, olles teadlikult suunatavad ja juhitud. Enamik häälamisvigadest (eriti konsonantide häälamisest) on tingitud huulte ja keele ebaõigest tööst, mistõttu tulebki sellele pöörata peamine tähelepanu. Kõneelundite hulka kuuluvad veel kõva suulagi, hambad ja ninaõõs, kuid need ei toimi iseseisvalt, vaid on aktiivsete kõneelundite tugipunktideks. Nende passiivsus on aga suhteline, — esihambad ja ninaõõs peavad olema laitmatu korras, kuna ilma nendeta pole mõeldav selge häälamine ja korrektne, esteetilistele nõuetele vastav kõne. Kellel selles osas esinevad puudused, pöördugu vastava eriala arsti poole. Seda enam, et kaasaegne stomatoloogia on tasemel, mis suudab asendada puuduvad ja korrast ära olevad esihambad täiesti korralikega — artikuleerimise tõeliste tugipunktidega.

### Konsonandid

Kaashäälikute häälamisest oleneb kõne arusaadavus ning selgus. Nad ongi kõne vormiks ja artikulatsiooni ning kõnetehnika aluseks.

Konsonantideks nimetatakse häälikuid, mille häälamisest keel, huuled ja kurgupuri liiguvad, puudutades üksikuid kohti hääletorus, tekitades sel teel õhuvoolule takistusena kas kitsama või avarama pilu või täieliku sulu.

Eesti keeles on 15 konsonanti. Selle järgi, kas nende häälamisest võtavad häälepaelad osa või mitte, jagunevad konsonandid helilisteks ja helituteks:

helilised (6) — v, l, r, j, m, n;

helitud (9) — k, g, p, b, t, d, s, f, h.

Häälamisest järgi jagunevad konsonandid:

huulhäälikuteks — b, p, m;

hambahäälikuteks — t, d, s, l, r, n, v, f;

suuhäälikuteks — k, g, j (+ konsonantühendid ng ja rh);

kõrihäälikuteks — h.

Kõnetehnika ja õige hääldamise seisukohalt on peamine praktiline väärtus konsonantide tundmisel hääldamiskoha järgi, mille toomegi allpool ära.

m — ninahuulhäälik. Heliline. Öhuvool juhitakse ninasse, huuled avatakse õrna löögiga, kusjuures aimatakse ette järgneva vokaali asendit (memm, mina, mana).

Harjutus: mi — ma — me — mi — mo — mu,

mu — mo — mi — me — ma — mi.

- a) Nüüd hääldatagu harjutust silphaaval, aeglaselt, rahulikult, pannes pearõhu silbi alguses olevale m-ile ja järgnevale vokaalile, neid mõlemaid liialdatult venitades (m-i õigel hääldamisel on tunda õrna kõditunnet ülahuule ja ninaotsa juures). Sealjuures olgu silbi alguses asuva m-i hääldamisel kujutluses juba järgnev vokaal nii, et m läheks sujuvalt üle vokaaliks
- b) Hingatagu parajal määral õhku sisse (nina ja veidi avatud suu kaudu — aroomi — nagu soovitasime hääleseade osas) ja hääldatagu silpe kiiremini ja pidevalt, nagu oleks tegemist ühe pika harjutusega. Näit.: mimamemimomumimomimemami. Harjutust sooritatagu ühe hingamisega pidevalt, ilma pausideta, monotoonse tooniga. Üksikud silbid kõlaga ühepikkustena ja nende vahel ei tohi olla mingit vahet. (Mõistagi saab harjutust edukalt teha vaid siis, kui ta on meil täiesti peas.) Kogu tähelepanu tuleb suunata õigele hingamisele ja hääldamisele. Harjutus peab kõlama puhtalt, õhutagavara ei tohi otsa lõppeda ega ei või seda ka üle jääda. Siis hingatagu jälle kiiresti sisse ja korratagu harjutust 2—3 minutit.
- c) Kui me teatava aja järele oleme harjutuse omandanud, siis võime teda korrata 3—7 korda ühe hingetõmbega. Ka võime tempo varieerida — algame aeglaselt ja läheme kord-korralt kiiremaks ning vastupidi — algus hästi kiire, lõpuosa aga aeglane. Kuid ka tempo muutustega harjutamisel peab säilima monotoonne toon; muutub tooni intensiivsus, kuid mitte tugevus ega kõrgus!

Praktika on näidanud, et selle harjutuse sooritamisel ilmneb alguses suuri ebatäpsusi — silbid pole ühepikkused, kipuvad «lainetama», meloodiliselt kõikuma. Paljudele valmistab raskusi häälikute kombinatsioon just huulestatud vokaalide osas, — mo — mu — mu — mo —, see harjutuse keskkoht kipub segi minema ja ei «jää pähe». Selle puuduse kõrvaldamiseks on soovitatav harjutada neid vokaale enne üksikult, et allutada huuled igakülgsele oma tahtele.

- p — huulsulghäälik. Helitu. Sulu kujundamisel ei ole huultel kindlat kuju, vaid see oleneb naabervokaalide moodustamiseks vajalikust huulteasendist. Mida pikem on p häälik, seda enam on huulte lihased pingutatud (pp — hääldamisel on pinge tublisti suurem). Võrreldagu järgnevate sõnade hääldamist — Papp, Peep, poob.

Harjutus: pi — pa — pe — pi — po — pu  
pu — po — pi — pe — pa — pi.

Harjutust tehakse samade nõuetega nagu «mi — ma»-dki. Ka kipuvad analoogilised veadki varitsema. Mõnel võib lisanduda p-hääldamisel liigset aspireerimist, kus kõlab phi — pha — phe, — mida tuleb vältida. Teisi jälle kimbutab teine äärmus — 4. või 5. silbist alates läheb konsonant p pehmeks b-ks ja koguni heliliseks, mis on samuti väär!

b — huulsulghäälik. Helitu. B on tegelikult p nõrgem ja lühem aste (baar, kübar, umbne, kärbsed).

Harjutus: bi — ba — be — bi — bo — bu  
bu — bo — bi — be — ba — bi.

Kuna tegemist on p nõrga astmega, siis tuleb harjutades arvestada, et b ei muutuks silpide vahel heliliseks. Selle vältimiseks on kasulik meeles pidada, et b on huulsulghäälik, mitte aga ninahuulhäälik m, mille hääldamisel väljub õhuvool ja hääl ka nina kaudu.

t — hammassulghäälik. Helitu. Keeleotsaga tõuge vastu ülemisi hambaid ja igemeserva. (tt — on aga hammastevaheline). T artikulatsioonikoht on muutlik, nihkudes seda rohkem ettepoole, mida pikem on häälik (taat, kott).

Harjutus: ti — ta — te — ti — to — tu  
tu — to — ti — te — ta — ti.

Täpselt samuti nagu eelmisedki. Varitsevad samad veadki, millele tähelepanu juhtisime pi — pa puhul.

d — hammassulghäälik. Helitu. Hääldamisviis sama, mis t-lgi, ainult et tegemist on t nõrgema ja lühema astmega (daam, diktor, vend, kadak).

Harjutus: di — da — de — di — do — du  
du — do — di — de — da — di.

Tuleb vältida d heliliseks muutumist! Kui t puhul anname keeleotsaga tõuke vastu ülemisi hambaid ja igemeserva, siis d hääldamisel piirdugem keeleotsa õrna puudutusega.

k — lagsulghäälik. Helitu. Kopsudest tulevat õhuvoolu takistatakse keele keskosaga, mis surutakse vastu pehmet suulage. Kuid k hääldamiskoht on väga muutlik, olenev niihästi naabervokaalidest kui ka konsonantidest (kukk, kook, kaks, sahk, kask).

Harjutus: ki — ka — ke — ki — ko — ku  
ku — ko — ki — ke — ka — ki.

Vead kipuvad esinema samalaadsed, mis pi — pa ja ti — ta puhulgi.

g — lagsulghäälik. Helitu. Hääldamisviis sama, mis k-lgi, on ainult selle nõrgem ja lühem aste (gong, sügis, gaas, gagaa, gangreen, georgiin, gnoom).

Harjutus: gi — ga — ge — gi — go — gu  
gu — go — gi — ge — ga — gi.

Vältida g heliliseks muutumist!

h — kõrihäälilik. Eesti h-l pole märgatavat suulist artikulatsiooni, vaid ta jääb alati kõrihäälikuks. Seepärast ei tohi h-d juhtida suulakke ega esihammaste taha. Keel tõuseb vaid vähe harilikust jõudeasendist kõrgemale. Artikulatsioonikoht vaheldub naabervokaali järgi (hakkama, lähen, lehmad, nahk, jah, hobune).

Järgneva helilise hääliku ees on h võrdlemisi heliline. Vokaalide vahel olles võib ta kiirkõnes koguni kaduda, kuigi korrektses ühishäälduses seda ei saaks õigeaks pidada. Samuti kehtib see ka sõnaalguses oleva h hääldamise kohta, mis kahjuks on küllaltki levinud nähtus — «ea obune», «ommik» jne. — h peaks säilima ikkagi igal pool, kus ta kirjpildis on olemas. Sellel arvamisel on olnud meie vanemad kõnepedagoogid ja näib, et pole vajadust selle ignoreerimiseks.

j — kõvasuulae-hõõrdhäälilik. Heliline. J on häälduslikult e ja i vaheline (maja, oja). Hääldatud sedavõrd kitsalt, et kõvasuulaes tekib tugev hõõre, mille tõttu õhk pääseb kanalist läbi vaevaliselt (jaa, jajah, jood, juhe, jää). Mäletatavasti soovitasime hääleseade harjutuste osas vokaalide ette asetada j-ti, seepärast siin pole vajadust teda eraldi harjutada. Pidagem vaid meeles, et j on suureks abimeheks hääle õigesse asendisse suunamisel!

s — hammaspiluhäälilik. Helitu. Asetame keele nii nagu t puhul: keele ots jääb avatud hammaste vahele, sealt tõmbame ta sedavõrd tagasi, et keele otsa ja alumiste hammaste vahele õige väike pilu jääb, siis laseme õhuvoolul vabalt voolata. (Keeleots on küll suunatud alumiste hammaste poole, kuid ta ei või kunagi olla täiesti vastu neid hambaid!) Kahekordse s-i hääldamisel on vältus lihtsalt pikem, s. t. õhuvool jätkub (sees, soos, soss, kassi).

Harjutus: *si — sa — se — si — so — su*  
*su — so — si — se — sa — si.*

See harjutus nõuab palju õhku, seepärast oldagu õhu kasutamiseга äärmiselt kokkuhoidlik! Ka vältitagu s-i heliliseks ja liialt teravaks muutumist!

l — hammaspiluhäälilik. Heliline. Moodustatakse vastu ülemist hambavalli. Keele tipp toetub vastu ülemist hammasterida, tekitades õhuvoolule pilu. Eestikeelsel l hääldamisel pole keeleseljal säärast lohku nagu venekeelsel hääldamisel, vaid keeleselg on kumer (vool, tool, tall, vall).

Harjutus: *li — la — le — li — lo — lu*  
*lu — lo — li — le — la — li.*

r — hammaspiluhäälilik. Heliline. Suu veidi avatud, keele tipp vibreerib vastu ülemist hambavalli. Eestikeelne r on õige nõrk häälik. Tema kujundamisel väriseb keeletipp läbisegi kolm korda (roimar, reetur, riietur, reporter, rind'kerre, 'tarre, 'purra).

Harjutus: *ri — ra — re — ri — ro — ru*  
*ru — ro — ri — re — ra — ri.*

n — ninahammashäälik. Heliline. Ohuvool juhitakse nina ja suu kaudu välja, kusjuures tegevusse astub ka keele ots, mis annab tõuke vastu ülemist hambavalli. (Kui ninahäälikud m ja n esinevad sõna lõpul, eriti l, s, h järel, peame neid eriliselt rõhutama, muidu nad kaovad, rikkudes kõne selgust. Näit. kalm, käsn, rahn, samuti kann, kaan, tonn, toon.)

Harjutus: *ni — na — ne — ni — no — nu*  
*nu — no — ni — ne — na — ni.*

f — hammashuulhäälik. Helitu. Ehkki vanem eesti keel ei tunne f häälikut, on ta tänapäeval laensõnade kaudu saanud omaseks (film, filosoofia, fotograafia, furgoon, metamorfoos), korrektse häälduses tuleb pidada taunitavaks f-i asendamist v-ga.

Harjutus: *fi — fa — fe — fi — fo — fu*  
*fu — fo — fi — fe — fa — fi.*

Tähelepanu pöörakem eriti alahuule intensiivsele tegevusele!

v — hammashuulhäälik. Heliline. Teatud kombinatsioonides kipub v kohta loovutama f-ile (rahvas, kahvatu, ohver, ohvitser, ahven). Olgugi, et ka keeleteadlaste poolt suhtutakse sellesse leppivalt, näib siiski, et sellega ei maksaks nõustuda. Avalikus kõnes viitab v asendamine f-ga omamoodi edvistamisele võõrkeele mõjuga ja võib kuulajatele tunduda koguni eemalolekavana.

Harjutus: *va — ve — vi — vo — vu*  
*vu — vo — vi — ve — va — vi.*

Tähelepanu pöörata v õigele helilisele ja vältida f-iga seoses olevaid lisakahinaid!

Siintoodud konsonantide hääldamisjuhendid ja harjutused pole juhuslikult järjestatud selliselt. Järjestuse aluseks on kindlad ja läbiproovitud hääleseadelised ning kõnetehnilised taotlused. Seejärel ei ole soovitatav harjutuste järjestust muuta.

Täpne artikulatsioon — kõneelundite laitmatu valitsemine — peab olema harjutamise algperioodil eesmärgiks, et hiljem kujuneda vahendiks mõtete ja tunnete väljendamisel ja kuulaja mõjustamisel elava sõna kaudu. Teadliku harjutamise teel jõuame aja jooksul kõneelundite alateadliku, motoorse valitsemiseni. Enesekontrolli mõttes on soovitatav, eriti algperioodil, teha neid harjutusi peegli ees, jälgides oma nägu ning ilmet, et seal puuduks igasugune kramplikkus ja liialdus. Harjutades pole soovitatav kasutada tugevat tooni, piirdugem pigem vaikse, monofoonse, kuid kvaliteetse tooniga.

Igale konsonandile võiks pühendada ühe nädala (k, p, t nõrku astmeid — g, b, d — võime siduda tugevate harjutamisega): Seega saaksime 10 nädalase harjutamise tsükli. Et harjutused on algul võõrad, tekitavad raskusi ning väsitavad, siis lepitage esialgu sellega, et nad ei tule meil hästi välja. Järgmisel ja ülejärgmisel

päeval lähevad nad märksa sujuvamalt ja mõne aja pärast muutuvad sedavõrd jõukohaseks, et võime neid sooritada juba naudingu-ga.

Kõige tähtsam on harjutamise pidevus ja süsteemikindlus. Harjutada tuleb iga päev. Kuid vältigem liialdamist ja ülepingutamist. Niipea kui tunneme väsimust ja tülpimust, jätame kohe järele ja puhkame. Paremini on harjutada järjekindlalt iga päev mõnuga kui ühe korraga palju ja tulgastuseni. Kõiki harjutusi tuleb teha kas väljas looduses või hästi õhutatud toas. Võib harjutada kas püsti, kõndides või istudes.

### Ortoeepia (õpetus sõnade õigest hääldamisest)

Igakülgselt kultuurne, õigehäälduse normidele vastav kõne peaks olema eesmärgiks igale esinejale. Ilma selleta pole mõjuv kõne mõeldav ning meie pingutused ja vaev niihästi hääleseades kui ka kõnetehnikas jäävad poolikuks. Siinkohal käsitleme kahte tähtsamat ortoeepia küsimust — konsonantide helilisust ja rõhku.

#### Konsonantide helilisusest

Konsonantide helilisusel on eesti keele õigehäälduse seisukohalt eriline tähtsus, seda enam, et võõrkeelte mõjul on meie häälduse siginenud võõrapärast kõla konsonantide hääldamisel. Eesti keeles on poolhelilistel ehk poolhelitutel sulghäälikutel keelele omapära andev osa. Tihtipeale püütakse kõnelda «peenelt» ja liialdatakse eriti k, p, t hääldamisel, raiutakse neid liigselt (saksa keele mõju) või antakse helilistena (vene keele mõju).

Eesti keele kohta väidetakse, et meie häälikuid hääldatakse samasugustena, nagu nad esinevad kirja-pildis. Niisugust seisukohta ei saa võtta absoluutsena, vaid suhtelisena. Ka eesti keeles esineb häälikute hääldamisel erinevusi ja muutusi võrreldes kirja-pildiga. Pole ju täiesti iseseisvat häälikut olemas, vaid iga häälik allub alati oma ümbruse mõjule, s. t. muutub kas helilisemaks või helitumaks. Samuti esineb eesti keeles tugev kaashääldamine e. koartikulatsioon, s. t. häälikuid hääldatakse nii, et nad sulavad mõnel määral üksteisesse ja mõjustavad üksteist.

Eriti kergesti alluvad ümbruse mõjule sulghäälikud — k, p, t, g, b, d.

Eesti sulghäälikud g, b, d, k, p, t on helitud (võrdluseks: g, b, d vene keeles on helilised). Olenevalt sellest, milliste vokaalide järel või vahel nad antud sõnas esinevad, võivad nad olla kas poolhelilised või poolhelitud. K, p, t, g, b, d omavahelise suhte määrab hääldamise intensiivsus, tugevus. Seepärast on õige neid eristada just sellelt seisukohalt — tugev ja nõrk, või nii nagu rahvasuus — kõva p ja pehme p. Sõna alguses on k, p, t ja g, b, d alati täiesti helitud (kook, paat, taat) ja seda isegi võõrsõnade puhul, mis algavad g, b, d-ga (baar, daam, garaaž). Seepärast on vääri hääldada neid helilistena, nagu me paraku õige sageli teeme. Nad häälduvad õigesti ikka — paar, taam, karaaž.

Sõna alguse k, p, t, g, b, d võivad muutuda veidi heliliseks siis, kui nende ees on otseselt heliline vokaal ning sulghäälikuga algav sõna sulab eelneva sõnaga häälduslikult üheks sõnaks. Näit. vana kana, koolipoiss, õllebaar. Ka piluhäälik s on helitu, kuid võib muutuda poolheliliseks, esinedes vokaalide vahel või absoluutses sõnalõpus. Näit. *esineb, sõnalõpus*.

Sõna sees, helilises naabruses, on eesti sulghäälikud k, p, t, g, b, d ja piluhäälik s seda helilisemad, mida lühemad nad on ning mida kaugemal sõna algusest nad asuvad. Kui häälik lüheneb, muutub ta helilisemaks ja vastupidi. Näit. kootidegagi — peaaegu täiesti helilised. Sõna lõpus on sulghäälikud g, b, d, k, p, t ja piluhäälik s alati helitud. Võõrsõnades sageli esinev häälik z tuleb eesti keeles hääldada helitu s-na (näit. zoologia, zootehnik, zoopark — soologia, sootehnik, soopark), mitte aga helilisena ega ts-na, nagu seda sageli tehakse. Lubamatu on hääldada sõnu — isa, tasa heliseva z-ga. Eesti keeles võivad g, b, d helitus naabruses muutuda k, p, t-ks, kui neile otseselt järgneb helitu häälik. Näit. kärbsed, urbsed, toobki, püüdsid, soodsad, tundsiime, jalgsi, mitmekülgselt. Häälduslikult kõlaksid need sõnad seega — *kärpsed, urpsed, toopki, püütsid, sootsad, tuntsime, jalksi, mitmekülkselt*. Kui aga samades sõnades mõnes teises vormis ei järgne sulghäälikule helitud häälikut, siis esineb ikkagi nõrk aste. Näit. kärbes, urbne, toob, püüdma, soodus, tundma, jalg, mitmekülgne. Neil puhkudel oleks vale hääldada g, b, d tugevas astmes.

Seega järeldub, et sulghäälikute k, p, t ja g, b, d — hääldamisel pole mingit vahet, kui nad esinevad helitus naabruses, olgugi, et erinevus kirjapildis on olemas. Näit. üldse, jõudsid, pisemadki, kitsi, metsas.

g, b, d muutumine k, p, t-ks võib ette tulla liitsõnadeski, kui liitsõna osised on teineteisega tugevasti liitunud. Näit. raudtee, kuldsepp, kingsepp — hääldatakse tegelikult *rauttee, kultsepp, kinksepp*. Kui aga liitsõna osised on liitunud lõdvemalt, siis säilib nõrk aste. Näit. *neidsinatseid, kuldsõrmus, muldkeha*.

Liitsõnades võib k, p, t muutuda helilise hääliku ees g, b, d-ks. Näit. koolipoiss, sajakordne, elutuba — häälduvad *kooliboiss, saja-gordne, eluduba*.

Sulghäälik k, p, t võib n.-ö. puhtal kujul esineda üksnes sõna alguses ja lõpus (kook, paat). Muus asendis allub ta muutustele.

Helilised konsonandid — l, m, n, r, v — alluvad samuti muutustele, olgugi et vähemal määral kui sulghäälikud.

Helitus naabruses võivad l, m, n, r, v olla täiesti helitud. Näit. sõnades lehm, mahl, kõhr, kohv, osm on h-le ja s-le järgnevad helilised konsonandid helitud, seepärast kipuvad h ja s lohakal hääldamisel sootuks kaduma, mida aga ei tohi lubada!

Eesti keele üheks omapäraseks jooneks on asjaolu, et absoluutses sõnaalguses on heliliste konsonantide algosa helitu. Näit. lammas, rõõm.

Nagu näeme, on konsonantide helitus ja helilisu suhteline. Et aga poolhelilised ehk poolhelitunud sulghäälikud annavad keelele omapära, siis tuli meilgi sellel lähemalt peatuda ja hea oleks, kui suudaksime seda sõnaga töötamisel arvestada.

### Rõhk

Praktika on näidanud, et eesti avalikus kõnepruugis jätab suu- resti soovida õigete lauserõhkude asetamine, mille tulemusena kannatavad nii kõne- kui ka mõtteselgus.

Kõnes täheldatakse kahte rõhku — dünaamilist ja muusikalist. Sõna dünaamiliseks rõhuks ehk rõhuks kitsamas mõttes nimetatakse nähtust, kus mõni osa sõnast on hääldatud suurema hingamisintensiivsusega. «Seda osa sõnast, kus õhku kõige tugevamini välja surutakse ning mida seega kõige tõhusamalt hääldatakse, nimetatakse pearõhuks. Pearõhk on eesti keeles enamasti sõna alguses, kuid ta võib olla mujalgi ja seda järgmistel juhtudel. Kõigepealt säilib laen- ja võõrsõnades enamasti algkeele rõhk: detail, dešifreerima, gümnaasium, kompetentne, revolutsioon, romántika, romantism, argóo, revüü, paráad, paradéerima, reaalsus jne.» (P. Ariste. «Eesti foneetika», Tartu 1946, lk. 89.)

Teiseks on olemas rida interjektioone, kus rõhk ei ole sõna alguses: aítäh, aítüma, jumalíme, ennáe, etskaé, tohóh, karnápsti. Hüüdsõnadega ühenduses võib esineda ka käsklussõnu, kus tavaliselt rõhutatakse sõna lõppu: paremál, vasakúl, ümbér, õlalé, jalalé ja muid. Edasi on mitmesuguseid liitsõnu, kus harilikult ei ole pearõhk esimesel osisel, vaid teisel: maailm, maailmatu (suur), ärarääkimata (hea), niisáma, seesáma, pooltéist, arusáadav (jaatussõnana). Lõpuks tuleb tuua veel paar võimalust, kus eesti keel lubab sõna rõhutamist kaugemal esimest silpi. Kui tahetakse esile tõsta toimingut, mida väljendab lõpp, viiakse rõhk lõpule, näiteks — «täna oli ahi kõetüd, aga eile oli kütmatá», «see poiss ei ole väiké, vaid väiksém.» Aktiivses kõnes võib sõnale ilmekuse andmiseks pearõhu viia sõna lõppu: tänán! muidugí! ei sugugí! nágemisení! Seega on olemas õige mitu juhtu, kus standardhääldus ei eita rõhu olemasolu mujalgi kui sõna alguses.

«Eesti keeles on pearõhk üldse nõrk ja tal ei ole nõnda suuri ülesandeid nagu mõnes teises keeles,» väidab P. Ariste, ja lisab, et eesti keel on praegu ajajärgus, kus dünaamiline rõhk on muutumas vahelduvaks ja seepärast võime halvemas ühiskeeles kohata valerõhutamist. Nii et venitatakse vokaale ülipikkadeks sõnades *Kanaáda, kanaál, koleéra, minúut, Saháara*. (Mõnel puhul muudetakse sõnade Kanaada, koleera, Sahaara kirjalikult vaks õigete Kanada, koolera, Sahara asemel). Ainuõigeks häälduseks tuleb pidada Kánada, kánal, kóolera, mínut, Sáhara.

Et õige sageli on võõrsõnade dünaamiline rõhk ebakindel ja nii mõnegi puhul ollakse praegu veel äraootaval seisukohal, siis on eestipärasem eelistada sõna alguse rõhutamist. Kuid tuues dünaa-

milise rõhu esimesele silbile, pole õige vokaali pikaks venitada: kaanal, aagent, dootsent, geenitiv jne., sest eesti keeles ei pea dünaamilise rõhu puhul vokaal pikenema.

Pearõhu kõrval esineb eesti keeles veel kaasrõhk, mis võib asuda järgsilbil. Tavaliselt on kaasrõhk kolmandal, veelgi pikematel sõnadel — viiendal silbil.

Et eesti keeles on pearõhk nõrk ja tal ei ole nii suuri ülesandeid nagu mõnes teises keeles (seesama kehtib ka kaasrõhu kohta), siis võime sõnarõhu puhul piirduda kõige olulisemaga — eesti keeles on pearõhk tavaliselt esimesel silbil, sõna alguses.

«Muusikaliseks rõhuks (ehk intonatsiooniks) nimetame helikõrguste liikumist sõnas ja lauses. Ei kõnelda monotoonselt, vaid kõneldes heli aina tõuseb või langeb.

Ka eesti keeles on olemas kindel sõnameloodia, mis oleneb aga kvantiteedist. Kui esimene silp on lühike või ainult pikk, on intonatsioon enam-vähem püsiv, pika silbi puhul on siiski märgata väikest tõusu. Kui aga esimene silp on ülipikk, on intonatsioon tõusev-langev.

Eesti keelele on omane üldine langev intonatsioon. Mitte üksnes sõna intonatsioon pole langev, vaid langev on ka lause intonatsioon». (P. Ariste. «Eesti foneetika», lk. 93—94.)

Muusikalise rõhu kasutamisel esineb ühishäälde lubamatuid kõikumisi. Levinumaks on nn. laulev meloodia, eriti sõna- ja lauselõppude puhul. Sõna- või lause- (või ka selle osa) lõpp jäetakse meloodiliselt kuidagi n.-ö. õhku hõljuma, sealjuures viimast vokaali venitades. Peame arvestama, et eesti keeles on langeva intonatsiooniga niihästi jutustavad jaatavad (ma tulen koju), jutustavad eitavad (ma ei tule koju) kui ka küsivad (kas sa tuled koju?) ja hüüdlauseid (tule koju!). Mõistagi on igal kõnelejal oma individuaalne intonatsioon, kuid see ei tohi oluliselt kõrvale kalduda sellest, mida tunneme ja armastame eesti keele intonatsioonilise ja meloodilise omapärana. Samuti ärme unustame, et eesti keele meloodia pole katkendlik ega hüplev, vaid mahedalt ülalt alla voolav.

Sõnarõhust tuleb lahus hoida lauserõhk, sest need ei tarvitse alati ühtida.

Lause pea- ja kaasrõhkude määramiseks toome ära mõned reeglid. Väga levinud on moodus, kus rõhutatakse nimisõna ees asuvat omadussõna. Näit.: «Väljas mühises vinge, kõlekülm tuul.» Suur osa kõnelejaid rõhutaksid selles lauses kindlasti koguni kahte sõna — «vinge» ja «kõlekülm». See aga pole õige! Pearõhk saab siin asuda ainult nimisõnal «tuul». Sõnad «vinge» ja «kõlekülm» võiksid kõlada vaid kaasrõhkudena.

Reegel ütleb, et omadussõna nimisõna kõrval ei rõhutata, sest omadussõna ainult määrab ja täiendab nimisõna ning liitub temaga. Järelikult oleks vale toodud lauses viia pearõhku nimisõnalt «tuul» teistele sõnadele.

Kuid samuti on olemas reegel, mis käsib vastandamise korral

omadussõna rõhutada. Kui sama lause esineks teises tähenduses: «Juba ammu enam ei mähisenud väljas mahe, vaid vinge, kõlekülm tuul,» siis nõuaks see koguni kolme sõna rõhutamist — «mahe», «vinge» ja «kõlekülm», kuna tegemist on vastandamisega.

On olemas teatud hulk sõnu, mis moodustavad n.-õ. grupi. Näiteks «Ivan Ivanovitš Ivanov», «Kahekümne esimene august tuhande üheksasaja kuuekümne esimesel aastal», «Jaan Jüri poeg Jõhvikas» jne. Seda liiki, õige sageli kõnes esinevad «gruupnimetused» nõuavad pearõhku viimasel sõnal (Ivanov, aastal, Jõhvikas).

Eesti keeles on lause pearõhk (loogiline rõhk) tavaliselt l a u s e l õ p u s, õigemini, rõhu all on lause viimane sõna (lause kaasarõhud asetsevad tavaliselt lause osade lõpus). Võiks soovitada järgmist moodust lause pearõhu ja kaasarõhkude leidmisel — analüüsige lauset (või selle osa) seisukohalt, milline sõna on selles tähtsam viimasest sõnast. Kui sellist ei leia, asetage rahulikult pearõhk viimasele sõnale ja mõtteselgus on garanteeritud.

Seoses lause pearõhuga pidagem niisiis meeles, et «eesti keeles on lause pearõhk harilikult ikka lause lõpus: täna ma ei tule koju, kas ta tuli juba koju? Kui aga tahetakse mõnd sõna lauses eriti esile tõsta, on lause pearõhk muidugi sellel: t ä n a ma ei tule koju, täna ma koju ei tule, kas t e m a tuli koju? kas tema tuli koju?» (P. Ariste. «Eesti foneetika», lk. 92.)

Kõnetehnika ja õigehäälduse harjutusi

Peatüki alguses märkisime, et enamik konsonantide hääldamisvigadest on tingitud huulte ja keele ebaõigest tööst. Sellepärast toomegi esimese üldharjutusena ära sellise, mis sunnib intensiivselt tööle huulte- ja keelelihaseid. Seejuures soovitame kasutada tehnilist abivahendit — ca 1,5 sm pikkust ja 1 sm laiust korki või puupulka, asetades selle püsti esihammaste vahele. (See lihtne abivahend oli kasutusel juba antiikajal, mil Demosthenes olevat hammaste vahele asetanud väikese kivikese. Kuna aeg on suuresti edasi arenenud ja esihambad nõrgemaks läinud, siis pole tänapäeval vaja nii karme abivahendeid kasutada. Piirdume korgiga senikaua kuni neid veel toodetakse, puupulk on liialt tuim ja kalgi võitu.) Nii tekib hääldamisel kunstlik takistus, mis sunnib kõnelundeid eriti intensiivselt pingutama. Ühtlasi suunab niisugune takistus kogu meie tähelepanu hääliku õigele moodustamisele ja õpetab õigesti tunnetama ning valitsema vastavaid lihaseid. Korgiga hääldatagu harjutusi hästi rahulikult ja aeglaselt, jälgides, et ükski häälik vahele ei jääks. Eriti jälgitagu seda pikkade, mitmesilbiliste ja liitsõnade puhul, mille juures kipuvad häälikukaod kõige rohkem tekkima. Pärast ühekordset harjutuse aeglast läbi veerimist võetagu kohe kork hammaste vahelt ja lõdvendatagu huuli ja lõualihaseid. Selleks on sobiv huulte ja lõua õrn paitamine ja näpuotstega masseerimine suunaga ülevalt alla ning suu juurest kõrvadeni ja sealt kaela mööda alla kõrisõlmeni. Korgiga harjutust lugedes võib sisse hingata igal ajal, kui vajadus peaks tekkima. (Sõna keskel võiks seda küll vältida!)

Kõiki siintoodud harjutusi tuleb alguses lugeda, pärastpoole aga juba rääkida. Kuuldav lugemine on materjali neutraalne teatavakstegemine. See on omal kohal näiteks raadios päevauudiste ja muu informatsiooni edasiandmisel. Selline ettelugemine teenib peamiselt mõistust ja peab alluma ainult loogikaseadustele ja õigehäälduse nõuetele. Antud juhul tunduks meiepoolne kaasa-  
elamine ja hingestatus kohatu ilutsemise, isegi edvistamisena. Kuid teksti rääkida, tähendab juba kõnelda, et sellega mõjustada kuulaja tundemaailma. Sest kõnelemine ja kõnekunst on eelkõige aktiivne suhtlemine kuulajaskonnaga ja tema mõjustamine meie poolt soovitavas suunas. Kõnelda — tähendab tegutseda. Seepärast me nimetamegi kõnekunsti sõnalise tegevuse kunstiks. Kes? Kellele? Milleks? Kuidas? — need oleksid põhiküsimused, millele vastuse andmine on kõnes kõige olulisem. Tähtsaim neist on milleks? — eesmärk, milleks me vastavat juttu räägime ja kellele me seda teeme. Sellepärast peab meil ka harjutamisel olema kujuteldav objekt, kellele kõne on suunatud. Esimene harjutus võiks kujuneda ühtlasi ka valmiskirjutatud sõnavõtuga esinemise harjutamiseks. Kujutlegem, et oleme asja üle põhjalikult järele mõtelnud, oma mõtted paberile pannud ja nüüd avaldame neid auditooriumile. Kuna selles harjutuses esinevad pikad laused, siis nende väljendamisel tuleb kindlasti kasutada osalist, kiiret sissehingamist. Selleks märgime kohad, kus seda võib teha püstkriipsuga. Täielikku sissehingamist võime kasutada teatavasti ainult fraasi lõpus, mis harjutuses on fikseeritud punktiga.

1. Üldharjutus huulkonsonantidele — v, p, b, m

«Meie kirjandus, millele Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon | avas vabamad ja avaramad võimalused | mitmekülgseimate enda-  
avaldamisvormide leidmiseks, | teeb üha kasvavamaid ja väljapaistvamaid edusamme, | sealhulgas ka meie draamakirjanduses.

Neil päevil | võeti meie vabariigi silmapaistvamate teatrite  
mängukavva | üks põletavamatest päevaprobleemidest | — vabariigi põlevkivivabrikute ja -kaevanduste tööd käsitlev näidend. Selle silmapaistva ja paljulubava lavateose faabulasse | põimub meie põlevkivibasseini vanade ja väljapaistvamate kaevurite võistlus noortebrigaadidega. Kumb võidab? Kumb peab omavahelises võistluses näitama paremaid saavutusi, | osutama vastupidavamaks? Autor näitab veenvalt, | kuidas meie parimad professionaalsed kaevurid, | vabariigi favoriidid, | peavad peagi möönma kasvavate ja arenevate noorte võrdvõimelisust endaga, | nende tulvat ja pulbitsevat huvi ning vaimustust | võitluses viisaastakuplaani täitmise eest | meie põlevkivibasseinis.

Ülalpool mainitud teos lööb uppi ja lükkab ümber | ka mõne meie vabandusi pobiseva arvustaja | ebaprintsipialse ning avameelselt abitu arvamuse, | kes kummaliselt ebameeldival kombel väidab või püüab väita, et emb-kumb: | kas meie aktuaalsemaid päevaprobleeme kajastavad lavateosed | ei taba tavaliselt vastavat draamatilist väljendusvormi | ja teos muutub lavaliselt labaseks

ning ebahuvitavaks. | või vastupidi — | satub ummikusse oma ebasobiva efektiatolusega.

Meie progressiivsemad arvustajad | avaldasid juba tabava arvumuse selle ebatavalise, | paljulubava ja perspektiivika lava-teose kohta, | mis avab vabamad võimalused meie huvitavamate ja aktuaalsemate päevaprobleemide mõistmiseks, | näitab aga samas ka paljulubavaid arenguperspektiive | kasvava põlvkonna näol.»

Pärast harjutuse esmakordset korgiga veerimist, tuleks lugeda harjutust ilma korgita hästi aeglaselt, süvenedes teksti mõttesse. Tähelepanu pööratagu niihästi mõtte- kui ka väljenduselgusele. Lausete pikkus sunnib meid eriliselt pingutama väljenduselguse saavutamiseks. Ka annab harjutus häid võimalusi tempo-rütmi õigeks tabamiseks ja väljendamiseks. Harjutuses on rohkesti paljusilbilisi sõnu, mille selge hääldamine võib tekitada algul raskusi. On soovitatav neid lugeda ning hääldada hästi aeglaselt ja silphaaval, seejärel kord-korralt ikka kiiremini, kuni oleme nad häälduslikult täie kindlusega omandanud. Alles pärast seda võime asuda kogu harjutuse lugemisele. Lõpptulemuseks peab olema täielik mõtteselgus ja artikulatsioonitäpsus!

Erilist tähelepanu pöörakem pea- ja kaasrõhkude õigele asetamisele. Kui see kõik on juba jõukohane, siis võime harjutuse lugemiselt üle minna selle rääkimisele, k o n e l e m i s e l e.

Täiendavate kõnetehnika ja ortoopia harjutustena võib edukalt kasutada vanasõnu, mida leidub rohkelt E. Normanni koostatud kogumikus «Valimik eesti vanasõnu» (Tallinn 1955). Sealjuures arvestagem, kes teatavat vanasõna väljendab, kellele ja milleks ta seda teeb? (See määrab õige suhte ja intonatsiooni.) Näiteks: Meest mõistusest mõõdetakse. Paks pada põletab pudru. Tüli tuleb tühjast, taplus tahtmata. Karu on kõige kangem, rebane kõige kavalam. Sarvist härga seotakse, sõnast meesta sõlmitakse. Lina läheb kullaks, vill mullaks. Rumal räägib, mis ta teab, tark teab, mis ta räägib. Naise näpp ja mähobuse moka ei seisa kunagi. Venna viha lööb valusamad haavad kui võõra mehe vaen.

Et vältida eksimisi astmevahelduses ja veldete hääldamisel — on soovitatav harjutada nimisõnade käänamisega. Näit. haav, haava, haava; supp, suppi jne.

Sõnalõppude kaotsimineku või n.-õ. allaneelamise puhul on tulemusrikas harjutada tegusõnade pööramisega. Näit. tõmbasin, tõmbasid, tõmbas, tõmbasime, tõmbasite, tõmbasid, tõmban, tõmbad, tõmbab, tõmbame, tõmbate, tõmbavad, tõmbaksin, tõmbaksid, tõmbaks, tõmbaksime, tõmbaksite, tõmbaksid.

Samuti on tulemusrikas otsida elust ja kirjandusest keerulisi lauseid ja kombinatsioone, et neid hääldada k i i r k õ n e s. Näiteks: Oled armus sa suur, oled julge sa. Ka surses uskus surmamõistetü ellu. Kuussada kuusteist tuhat kuussada kuusteistkümmend. Üheksasada üheksakümmend üheksa tuhat üheksasada üheksakümmend üheksa. (NB! Ühenduses arvu 9 hääldamisega on väga levinud häälduslik lohakus, kus kostub üheksasada üheksa-

kümmend jne. — korrektses õigehääluses on see aga lubamatu ja hääldata tuleb ikkagi üheksasada jne.)

Tähelepanu tahaks juhtida palju tarvitataivate ja levinud sõnade väärade ja lohakale häälendamisele avalikus kõnepruugis (seda isegi ringhäälingus ja televisioonis). Näit. päevauudised — pro päeva, nellas — pro neljas, sendimeeter — pro sentimeeter, segredär — pro sekretär, kolektiv — pro kollektiiv, koloosnik — pro kolhoosnik, made — pro maade, sode — pro soode jne.

Suur segadus valitseb võõrsõnade hääldamisel rõhu osas. Sageli kiputakse liialdama rõhu asetamisega eestipäraselt esimesele silbile. Näit. abiturient, abonement, afekt, agressor, aktsent, paradoks, kompleks, komplekt, traktorist jne., «Võõrsõnade leksikon» (Tallinn 1961) peaks andma selleski küsimuses kindla tugi-punkti, kuna seal kirjutatakse: «Märksõna esimesele silbile langevat rõhku pole harilikult näidatud; samuti ei näidata rõhku neil märksõnadel, kus seda juba tähistab kahekordselt kirjutatud vokaal (näit. armee, prosoodia), ega ka ism- ja ist-lõpulistel sõnadel, kus rõhk asetseb alati viimasel silbil (näit. darvinism, sotsialist).» (lk. 7. Minu sõrendus. K. T.)

Tehkem lõpetuseks mõned kokkuvõtlikud järeldused.

«Üksikute häälikute ja silpide vahelejätmise on sama hea kui väljalöödud silm või hammas, äralõigatud kõrv või muu taoline vigastus. Kui mõnel inimesel sõnad lõtvusest või lohakusest üheks vormituks massiks kleepuvad, tulevad mulle meelde kärbsed, kes meetaldrükule kinni jäänud. Mulle kangastub sügisene pori ja sopp, kui kõik sulab udus kokku,» — kirjutab K. Stanislavski. («Näitleja töö endaga», lk. 580.) Kujukamalt avaliku kõne selguse puudustele viidata on vaevalt võimalik. Avalikus kõnes ei tohi olla ühtegi «trükiviga» — häälikukadu ja segaselt väljendatud mõtet. See kehtib ka avaliku kõne kompositsiooni, lauseehituse ja sõnalise kujukuse kohta, mis kõik suuresti erinevad kirja-pildi kaudu esitatavast kõnest. Avalikul kõnel on ainulaadsed ja vaid temale oma-sed seaduspärasused, mida on vaja tunda ja arvestada. Näitekunstis ja kõnekunstis on paljus ühtelangevat, kuid ka erinevat. Ühtelangevus on eesmärgis — kuulaja mõjustamises elava sõna kaudu. Niihästi näitlejale kui kõnelejale on vajalikud tötunne, siirus, uskumine räägitava õigsusesse, seesmine aktiivsus ja veenmis-tahe. Et sütitada kuulajat elava sõna kaudu, selleks peab ise olema kergesti süttiv ja tundeerk. Sellepärast on loomulik, et tuima tundeelu ja tardunud mõttelaadiga inimene pole sobiv avalikkuse ees esinemiseks ja kuulaja mõjustamiseks elava sõna kaudu.

Näitleja laval on tunduvalt kergemas olukorras ja soodsamates tingimustes, kui on seda kõneleja auditoriumi ees. Näitleja kehas-tub ümber ja loob kirjaniku poolt antud materjali põhjal uue ini-mese vaimse ja füüsilise elu. Seejuures pole tal vaja ühtegi sõna ega lauset oma peaga välja mõtelda, kuna kõige raskema töö on tema eest ära teinud kirjanik. Ka on näitlejale asendamatuks abi-meheks kogu loominguline kollektiiv lavapartnerite ja eelkõige

näitejuhi näol. Kirjaniku ja näitejuhi abistaval käel on võimalik tarka ja arukat inimest laval kehastada ka sellisel näitlejal, kes inimesena eraelus võib olla küllaltki mõttevaene. Küllap sellepärast esinebki teatrikunstis omamoodi paradoksaalseid nähtusi, kus laval kõige rumalamat kehastab trupi arukaim näitleja ja sirgjoonelist ja tahtekindlat inimest — kangelast mängib see, kes eraelus ei julge ei millegi nimel ega kellegi vastu välja astuda.

Kõneleja on kõigist neist näitlejat abistavaist tegureist ilma jäetud. Ta ei kehastu ümber ega loo kuju, vaid jääb alati ja igas olukorras iseendaks, selleks, kes ta on või selleks, kes ta veel ei suuda olla, aga kelleks ta kuulajatele tahab saada kogu oma mõtte- ja tundemaailma ning vastutustundega tuleviku ees. Oleks vist ülearune märkida, kuivõrd raskem ja keerukam on tõeline kõnekunst näitekunstist ning analüüsima hakata põhjusi, miks maailmas on olnud ja on praegugi arvukalt silmapaistvalt häid näitlejaid, samal ajal kui suuri kõnemehi, kõnekunstnikke on olnud ja on praegugi tublisti vähem... Samuti on vähe neid näitlejaid, kelle võimed oleksid sünkronis avalike kõnelejatena oma isikupäraste mõtete, tunnete ja sõnalise kujukusega...

Peale kõige muu on näitleja ja kõneleja vahel ühtlasegev ka kõige kardetavam vaenlane — kõhiv kuulaja. Kuidas tema vastu võidelda? Tuginegem Stanislavskile: «Uks kaitsevahendeid tema vastu on ilus, selge, ilmekas kõne. Igal sõna moodustaval häälikul on oma hing, oma loomus, oma sisu, mida kõneleja peab tundma. Kui aga sõna ei ole eluga seotud, vaid teda hääldatakse formaalselt, mehaaniliselt, loiult, hingetult, tühjalt, siis sarnaneb see surnukehaga, milles elu on lakanud. Elaval sõnal on oma kindel nägu ja ta peab jääma sääraseks, milliseks loodus on ta loonud. Kui inimene ei tunne hääliku hinge, ei tunne ta ka sõna hinge ega tunneta ka lause mõtte hinge. Kui ma täielikult aru sain, et tähed on ainult häälikute sümbolid, mis nõuavad, et neid sisuga täidetaks, kerkis minu ette loomulikult ülesanne õppida neid häälikuvorme tundma, et neid paremini sisuga täita. Läksin teadlikult tagasi aabitsatarkuse juurde ja hakkasin häälikuid õppima, igaühht eraldi.» («Näitleja töö endaga», lk. 581. Minu sõrendus. K. T.)

Teatavasti on keel ja mõtlemine lahutamatus seoses. Mõtlemisprotsess pole tegelikult midagi muud, kui vastavate kujundite peegeldumine ajus. Võiks öelda, et ka igal meie mõttel on olemas oma kindel kujund, mis fikseerub meie «seesmisel ekraanil» — ajus. See protsess toimub väga kiiresti, nii et me seda ei märkagi. Kuid kõik kujundid, mis fikseerivad ja väljendavad meie mõtteid, on keeles olemas. Tähendab, keel annab igale kujundile oma kindla tähenduse ja värvingu. Keele areng sõltub meie mõtte arengust ja vastupidi.

Kui me oma esivanematele ja eelnevatele põlvkondadele peale kõige muu veel millegi eest tänulikud võime olla, siis on kahtlematult selleks erakordselt ilus ja kujunditerikas eesti keel. Ei saa

öelda, et me selle väärtusliku pärandiga avalikus kõnepruugis alati hästi ringi käiksimise ja tunneksime iga hääliku hinge ja sisu. Kas me ei häälda tihtipeale sõnu formaalselt, mehaaniliselt, hingetult ja tühjalt, suhtudes oma emakeelesse kui ajast ja arust läinud puu- adrasse, mis ei vääri enam tähelepanu. Mõistagi pole vaja keelega tühjalt ilutseda, kuid sisukat, mõtteerksat ja siiralt läbituntud kõnet võib kuulajani tuua ka keele ilu ja hinge kõlama pannes.

Selleks mõned praktilised soovitusused:

Kujutluse arendamiseks ja sõnalise väljenduse isikupära kujundamiseks on otstarbekas teha etüüde — improviseerida teatud teemal, püüdes leida kõige napimat väljendusvormi ja tabavamaid sõnu. Kasulik on jutustada nähtud ja läbielatud sündmust oma- poolse suhte ja hinnanguga, tuues esile enda arvates kõige olulise- ma ja kasutades selleks kõige tabavamaid isikupäraseid sõnu ja lauseid. Tuleb teraselt ja tähelepanelikult jälgida ning kuulata nn. lihtrahva igapäevast keelt ja ütlemisviise, sealhulgas ka naljan- deid ja kõnekäände. Samuti tahaks soovitada teravat kõrva ja teri- tatud tähelepanu iseenda kõnepruugi suhtes, niihästi mõtte- kui kõneselguse osas. Ei saa piirduda sellega, kas meie sõnaline väl- jendus on teistele arusaadav ja meeldiv, vaid ta peab seda olema kõigepealt meile endale ning lähenema ideaalile, mille oleme püs- titanud.

Individuaalse enesearendamise vahendina võiks kasutada ilu- kirjanduse kuuldavast lugemist, sest kujutus ja mõtetegevus on alati ees sõnalisest tegevusest ning nende kooskõlla viimisel on soovitatud moodus üsnagi tulemusrikas. (10—15 minutit kuulda- vat, kasvõi ainult sosinal normaalses tempos lugemist peaks olema võimalik iga päev.)

Kultuurne ja mõjukas, veenev ning kuulajat mõjustav kõne algab vigade kõrvaldamisest ja vältimisest igapäevases jutus. See nõuab alatist enesekontrolli, emakeele õigehäalduse normide val- damist ja kursis olemist kõigea, mis puutub kõne- ja keelekul- tuuri.

Kuivõrd viitasime ühtelangevustele näitleja ja kõneleja ühises eesmärgis, siis lubatagu lõpetada omaaegse maailmakuulsa näit- leja ja kõnekunstniku Tommaso Salvini mõtteavaldusega: «Näit- leja elab, ta nutab ja naerab laval, kuid nuttes ja naerdes jälgib ta oma naeru ja oma pisaraid. Ja selles kahepaikses elus, selles tasakaalus elu ja mängu vahel seisabki kunst.» («Näitleja töö endaga», lk. 664.) Küllap selles tuumakas mõtteavalduses on arvestatavat kõige kohta, mis puutub hääleseadesse, kõnetehni- kasse, ortoeepiasse ja kõnekunstisse.



# Avaliku kõne mõningatest liikidest

## I. POPULAARTEADUSLIK LOENG



Populaarteaduslik loeng on üks mitmesuguseid viise teadmiste levitamiseks rahva hulgas. Ta kujuneb akadeemilise loengu kõrval moodunud saajandi algul ja on eelil levinud kaasaegses nõukogude ühiskonnas, kus arvukas lektorite armee on koondunud ühingu «Teadus» ümber. (Üleliidulise ühingu «Teadus» liikmete arv ulatus 1972. a. 2,5 miljonini, nendest 1700 akadeemikut, 14 000 teaduste doktorit, ligi 100 000 teaduste kandidaati. Eesti NSV ühingu «Teadus» kuulus 1972. a. 15 714 lektorit, kes aasta jooksul esinesid kokku 102 915 korral enam kui 4,4 miljonile kuulajale.)

Populaarteaduslik loeng kujutab avalikku ettekandega esinemist teaduse, tehnika, kunst või poliitika küsimustes. Loengud peavad tutvustama kuulajale viimaseid saavutusi, avastusi ja leiutusi nii teaduse kui ka tehnika valdkonnas ning tootmiseesriindlaste silmapaistvaid kogemusi. Nad on üheks põhilisemaks vormiks marksismi-leninismi propageerimise ajal, ühiskonna poliitilisel kasvatamisel, kuulajate maailmavaate arendamisel. Nad abistavad kuulajaid ülevaate saamisel nii etse, kui ka välispoliitlikasi, aitavad mõista nende küsimuste sisu.

Koos teaduse ja tehnika arenguga kasvab lakkamatult teadmiste levitamine ka trükitöö ja ringhäälingu ja televisiooni teel. Kuid sellest hoolimata on vähene populaarteadusliku loengu tähtsus teaduse saavutuste tutvustajana ja teadmiste vahendajana. Vastupidit, populaarteadusliku loengu tähtsus teadmiste levitamises koguni tõuseb. Mida tõmmilisemalt teadused arenevad, seda enam suureneb nende kohta avaldatavate andmete maht, seda raskemaks muutub omal käel vajaliku informatsiooni hankimine. Selle raskuse ületamiseks peabki tulema appi populaarteaduslik loeng. Populaarteaduslikus loengus esitab kõneleja kuulajale kokkuvõtlikus käsitluses teadmisi, mis moodustavad tema mitmete tundide lõdvilja vahetult loenguks valmistumisel, lähtudes tema aastatepikkusest lüüsi teadmiste ja kogemuste omandamisest ning vajalike algallikate lüüsimisel.

Populaarteaduslikke loenguid on väga mitut laadi. Mitmekesine on nende ülesehitus ja ka lüügitelu. Loengute mitmekesisus



## 1. POPULAARTEADUSLIK LOENG

Populaarteaduslik loeng on üks olulisemaid viise teadmiste levitamiseks rahva hulgas. Ta kujunes akadeemilise loengu kõrval möödunud sajandi algul ja on eriti levinud kaasaegses nõukogude ühiskonnas, kus arvukas lektorite armee on koondunud ühingu «Teadus» ümber. (Üleliidulise ühingu «Teadus» liikmete arv ulatus 1972. a. 2,5 miljonini, nendest 1700 akadeemikut, 14 000 teaduste doktorit, ligi 100 000 teaduste kandidaati. Eesti NSV ühingu «Teadus» kuulus 1972. a. 15 714 lektorit, kes aasta jooksul esinesid kokku 102 915 korral enam kui 4,4 miljonile kuulajale.)

Populaarteaduslik loeng kujutab avalikku ettekandega esinemist teaduse, tehnika, kunsti või poliitika küsimustes. Loengud peavad tutvustama kuulajatele viimaseid saavutusi, avastusi ja leiutisi nii teaduse kui ka tehnika valdkonnas ning tootmiseesrindlaste silmapaistvaid kogemusi. Nad on üheks põhilisemaks vormiks marksismi-leninismi propageerimise alal, elanikkonna poliitilisel kasvatamisel, kuulajate maailmavaate arendamisel. Nad abistavad kuulajaid ülevaate saamisel nii sise- kui ka välispoliitikat, aitavad mõista nende küsimuste sisu.

Koos teaduse ja tehnika arenguga kasvab lakkamatult teadmiste levitamine ka trükisõna ning ringhäälingu ja televisiooni teel. Kuid sellest hoolimata ei vähene populaarteadusliku loengu tähtsus teaduse saavutuste tutvustajana ja teadmiste vahendajana. Vastupidi, populaarteadusliku loengu tähtsus teadmiste levitamises koguni tõuseb. Mida tormilisemalt teadused arenevad, seda enam suureneb nende kohta avaldatavate andmete maht, seda raskemaks muutub omal käel vajaliku informatsiooni hankimine. Selle raskuse ületamiseks peabki tulema appi populaarteaduslik loeng. Populaarteaduslikus loengus esitab kõneleja kuulajatele kokkuvõtlikus käsitluses teadmisi, mis moodustavad tema mitmete tundide töövilja vahetult loenguks valmistumisel, lähtudes tema aastatepikkusest tööst teadmiste ja kogemuste omandamisel ning vajalike algallikate töötlemisel.

Populaarteaduslikke loenguid on väga mitut laadi. Mitmekesine on nende ülesehitus ja ka liigitelu. Loengute mitmekesisus

tuleneb eelkõige juba eri teadusalade omapärast. Ühiskonnateaduste — ajaloo, filosoofia, õigusteaduse — loeng erineb rakendusteaduste — tehnika, matemaatika, mehaanika, füüsika, keemia, füsioloogia, arstiteaduse loengust. Kuid ka ühe teadusala eri küsimusi käsitlevad loengud on üksteisest erinevad.

Ent ikkagi on üldisi ja ühiseid nõudeid kõigi populaarteaduslike loengute suhtes. Kõigepealt — iga loeng peab sisaldama antud kuulajaile midagi uut. Selle uue esiletoomiseks ja selgitamiseks on aga vaja kuulajaile eelnevalt meelde tuletada ka mõningaid üldtuntud ja enesestmõistetavaid asjaolusid.

Populaarteaduslikus loengus on esmase tähtsusega aine tundmine. Sellest lähtub ka loengu teema ja käsitletava aine valik. Üldiselt on ju vaja populaarteaduslikke loenguid kõikmõeldavatel teemadel. Iga kõneleja esitagu aga loenguid vaid talle hästi tuttavast ainevallast, südamelähedastel teemadel. See on loengu edukuse esimene tingimus.

Valitud teema sõnastatagu väga tabava pealkirjana. Pealkiri olgu lühikene. Ta olgu kuulama õhutav, ka mõnevõrra piltlik. Vajaduse korral võib pealkirja täiendada veel selgitav alapealkiri.

Juba populaarteadusliku loengu esitamiseks valmistumisel peab olema teada kuulajaskonna koostis. Selle põhjal tuleb valida õige lähenemisviis.

Käsitlusviisilt vastab populaarteaduslik loeng eelkõige neile põhimõtetele, mida kõne liigitelus on loengu kohta mainitud. Kuid populaarteaduslikus loengus võib esineda ka referaadile, vestlusele või jutustusele omast käsitlusviisi. Kindlasti peaks iga populaarteaduslik loeng olema vabakõnele ehk improvisatsioonile omase käsitlusviisiga. Ta tuleks esitada elava kõnena, peast!

Käsitluslaadilt võiks populaarteaduslik loeng olla teadaande, kirjelduse, selgituse, meenutuse, vahel ka suunava kõne iseloomuga.

Loeng on muidugi õping, mida võidakse vahel esitada ka koosolekul, nõupidamisel. Vastavalt sellele tuleb valida ka sobiv esitusviis.

Populaarteaduslike loengute esituspaik võib olla väga mitmesugune. Vastavalt sellele võib olla mitmesugune ka esituslaad. Sõnast rohkem võiks populaarteaduslikke loenguid pidada asutuste, käitiste traathäälingusõlme vahendusel.

Populaarteadusliku loengu sõnastus olgu selge, täpne, lihtne, ilmeka, täiuslik. Väljendid olgu lühikesed, keeleliselt õiged, stiililt ilmestatud ja vaheldusrikkad. Hoidutagu stiilivõtete kuhjamisest! Sõnavara olgu rikkalik, kuid välditagu liigseid võõrsõnu ja mittevajalikku oskussõnavara ning andmete kuhjamist. Kõneleja taotlegu isikupärast, ühtlasi aga ka asja- ja sisukohast ütlemislaadi, kõneviisi.

Peetagu silmas ka kõneleja ja kuulajate psühholoogia kohta

esitatud näpunäiteid ning sealt tulenevaid nõuandeid kuulajate tähelepanu võitmise ja köitmise kohta. Tõsiselt mõeldagu loengu alustamisele ja lõpetuseks esitatavale kokkuvõttele, lõppjäreldestele.

Loeng olgu teaduslikult põhjendatud. Juhinduda tuleb ainuõigest, järjekindlalt teaduslikust meetodist — marksistlikust dialektilisest meetodist, mis käsitleb nähtusi nende vastastikususes seoses ja sõltuvuses, asju nende liikumises ja muutumises. Lubamatu oleks küsimuste või nähtuste esitamine metafüüsiliselt — üksteisest eraldatuina, tardunudena ja väljaspool nende arengut ning omavahelisi seoseid. Kitsamate küsimuste käsitlemisel ei tohi unustada nende seost käsitletava aine kui terviku ning kogu küsimustikku kuuluvate asjaoludega. Kuulajaid tuleb tutvustada antud küsimuse põhialustega, tuginedes täielikult tänapäeva teaduse andmetele ja saavutustele. On vaja selgitada ka põhisuundi teaduse edaspidises arengus nende sõlmküsimuste lahendamisel, mis käsitletava aine valdkonda kuuluvad. Ent ka seejuures tuleb ikkagi lähtuda teaduse tänapäeva tasemest ja sellest tulenevatest põhjendustest, laskumata põhjendamatusse fantaseerimisse.

Muidugi, teatavaid voorusi on ka kõneleja omapoolse fantaasia rakendamisel — tema oma mõttelennu arendamisel. Kõneleja võib esitada omapoolseid uudseid mõtteid, mis elustavad loengut ja ergutavad kuulajaid kaasa mõtlema. Nii saab kõneleja tutvustada kuulajaid sellega, kuidas tema enda loov mõte näeb käsitletava ainevalla tulevikku, et ajendada ka kuulajaid iseseisvalt pilku tulevikku heitma. Seejuures olgu aga selgesti piiritletud, mis on juba tõestatud ja teaduslikult põhjendatud, ning mis on alles oletatav ja arvatavasti eeldatav, et vältida kuulajail väära kujutluse tekkimist tuleviku kohta ja vale arusaamist küsimuse edaspidisest arengust.

Populaarteaduslikus loengus tuleb esitada käsitletava aine kõige vajalikum koondatud põhituum. Selle piiritlemisel on vaja lähtuda niihästi kasutada oleva aja raamidest kui ka kuulajate eelteadmistest. Ühevõrra halb on nii liigne teaduslikkusesse kaldumine kui ka ülemäärane küsimuse lihtsustamine.

Ei tohi käsitleda ainet liiga keeruliselt, laskuda paljudesse üksikasjadesse ning küllastada loengut andmete ja arvudega. Soo- tuks lubamatu on mõistete meelevaldne lihtsustamine ja küsimuse vulgariseerimine.

Loeng olgu seostatud aine ajaloolise arenguga. Teadus ja tehnika on kujunenud lakkamatu ajaloolise arengu käigus, mis on omakorda seoses ühiskonna arenguga. Seepärast tuleb teaduse ja tehnika küsimuste käsitlemisel puudutada ka nende mõtte ajaloolist arengut, mainida silmapaistvaid isikuid selles. Kuid ajalooandmed ei tohi põhiküsimusi endid varjutada.

Loeng olgu plaanipärane ja süsteemikindel. Küsimust tuleb arendada kindla kava kohaselt. Lihtsamatelt mõistetelt keerukamatele siirdutagu range järjekindlusega. Sageli on seda

otstarbekas teha kooskõlas aine ajaloolise arenguga. On soovitatav loengu kava kuulajaile eelnevalt teatavaks teha — kas kogu loengu kohta korraga või ositi.

Loeng olgu veenev. Seda tagavad rangelt loogiline mõttearendus, piltlikud võrdlused, õiged tõestused ja muud vastavas eripeatükis käsitletud võtted.

Loeng olgu kasvatav. Käsitletavaid küsimusi tuleb seostada tegeliku eluga. Tuleb näidata nende rakendatavust, majanduslikke külgi, ideoloogilist ja moraalselt suunitlust. Tähelepanu tuleb juhtida kodumaise teaduse eesrindlikkusele, taunida kodanlike reaktsioonilisi teooriaid ja ebateaduslikke väärväiteid. Kõik sellised mõtted peavad aga olema seoses aine sisuga. Lubamatu oleks paljasõnaline ilustamine ja tõsiolude vassimine, põhjendamata «juurdepoogete» tegemine. Väarikalt tuleb austada ka teiste maade ja rahvaste saavutusi.

Loeng olgu teadlikult omandatav. Selleks tuleb esitada loengu sisu nii, et kuulajad saaksid sellele kaasa mõelda, loengu käigus omandatud teadmisi mällu kinnistada. Seda soodustab selge, kavakohane mõttearendus, piltlikud võrdlused, kordused, vahepealsed kokkuvõtted. Loeng peab ergutama kuulajaid küsimuse kallal iseseisvalt edasi juurdlema. Erinevalt akadeemilisest, kuulajad tavaliselt populaarteaduslikku loengut ei konspekteeeri. Et kuulajaid käsitletava küsimuse kallal iseseisvalt töötamises abistada, võiks neile teha teatavaks sobivaid kirjandusallikaid.

Loeng olgu arusaadav. Kõnelda tuleb lihtsalt, selgelt, kuulajaskonna enamusele mõistetavalt, vältides tundmatuid võõrja oskussõnu. Hädavajalikke oskussõnu aga ei tohi asendada juhuslike väljendite või väljamõeldud sõnadega, vaid nad tuleb ära seletada. Küsimusi ei tohi põhjendada kuulajaile tundmatute väidetega. Keerukamate küsimuste käsitlemisele asudes võiks kuulajaid eelnevalt hoiatada, nende tähelepanu teravdada. Raskemaid mõisteid tuleb kord-korralt täpsustada ja süvendada, mitmes sõnastuses korrata.

Loeng olgu kooskõlas kuulajaskonna tasemega. Seda nõuet on kõnede liigitelus lähenemisviisi käsitlemisel juba puudutatud. Rõhutatagu veel kord, et see nõue on loengu õnnestumises üks olulisemaid ja vajalikumaid. Kuulajaskond võib olla väga mitmesugune niihästi haridustaseme, ühiskondliku seisundi, poliitilise teadlikkuse, vanuse, huvialade ja mitmes muus mõttes. Enamasti on aga tegemist segakuulajaskonnaga. Sel juhul tuleb arvestada kuulajaskonna enamiku taset. Kuulajaskonna koostis peaks olema kõnelejale eelnevalt teada, et ta saaks vastavalt loenguks valmistuda. Igakordsel taasesinemisel tuleb loeng enne esinemist vastavalt kuulajaskonna teistsugusele koostisele uuesti läbi mõelda. Kõige taunitavam on, kui loengu esitamisel teadlikult ei taheta kuulajaskonna koostist arvestada ja loeng esitatakse sihilikult kõrgemal tasemel, kui vaja, püüdes sel teel nagu hiilata oma teadmistega ja rõhutada üleolekut kuulajaist.

Selline hoiak ilmub ei midagi muud kui kõneleja vaimset küündimatust ja mannetuid teadmisi kõneoskusest. Sellist hoiakut peaks pidurdama juba kõneleja loomulik taktitunne, mis ei tohi tal lubada näidata end kuulajatest targemana.

Erilist tähelepanu nõuab õige lähenemisviisi valik noorte kuulajate ees esinedes. Kui juba algusest peale pole suudetud leida neile õiget lähenemisviisi ja nende tähelepanu kohe kõita, on neid edaspidises loengu käigus juba raske võita.

Loeng peab olema elamuslik, s. t. pakkuma kuulajaile elamuse. See saavutatakse huvitava sisu ja meisterliku esituse ühtsusega — kui on üheaegselt täidetud kõik eespool esitatud nõuded. Sel juhul saab juba rääkida kõnekunstist.

Populaarteaduslikul loengul võib eristada mitmeid erivorme.

Episoodiline ehk üksikloeng on aeg-ajalt — juhuslikuna või kindla kava kohaselt — üksikuna toimuv iseseisev loeng mingi küsimuse terviklikuks käsitlemiseks.

Tsükliline loeng ehk loengusari on omavahel sisult kooskõlastatud loengute rühm, jada, mis käsitleb kas ühte laiemat ala ositi või mitmete omavahel seostatud küsimuste ringi terviklikult. Nii võib esineda loengusarju näiteks teadusalastes, tehnikaalastes, kunsti-, kasvatus-, rahvusvahelise olukorra vm. küsimustes.

Kõneleajate arvu järgi eristatakse ainuloenguid, kus esineb üksainus kõneleja ja mitmeloenguid, kus järgemisi või vaheldumisi esineb mitu kõnelejat.

Loengusarja täiuslikumateks erimateks on kultuurikoolid, kultuuriülikoolid, rahvaülikoolid oma mitmete, eri aladid hõlmavate teaduskondadega, ka kommunistliku töö koolid jms.

Kohtumiskoosolekud on ainu- või mitmeloengutena toimuvad üksikloengud. Neil esinevad näiteks teadlased, kirjanikud, näitlejad, kunstnikud, tööeesrindlased enamasti vestluse, jutustuse, meenutusega enda elust, tööst, loomingust. Kõneleja esinemisele järgneb siin tavaliselt ühine arutelu kuulajate osavõtul.

Temaatilised arutelud on üksikloengud — näiteks kunsti, kirjanduse, ateismi vm. ala sõlmküsimuste mitmekülgseks käsitlemiseks. Nad toimuvad tavaliselt mitmeloengutena, mille käigus mitu kõnelejat üksteist vastastikku täiendavad, eri arvamusi esitavad. Arutelust võtavad vahel osa ka kuulajad.

Vastamiskoosolekud on üksikloengud, mille käigus teatava ala eriteadlased lühiettekannetega selgitavad kuulajailt esitatud küsimusi. Temaatilised vastamiskoosolekud, mida korraldatakse näiteks teadusalaste, ateismi, rahvusvahelise olukorra, kasvatus-, õigusalaste vm. küsimuste lahendamiseks, on ainu- või mitmeloengud; segateemalised vastamiskoosolekud on tavaliselt mitmeloengud.

Populaarteaduslike loengute hulka võiks arvata ka näitlikud õhtud — üksikloenguna korraldatavad ainu- või mitmeloengud, kus esinemisekaasneb ulatuslik näitlik materjal —

film, näitus, (moe-, lauakommete vm.) demonstratsioon. Sellistena on korraldatud näiteks nn. käitiste tribüüne — käitise töötajate esinemisi käitise töö tutvustamiseks, koos näitusega käitise saavutustest. Sellistena on korraldatud ka arutelusid näiteks viisaka käitumise kohta, mis hõlmab selgitava sõnavõtu, koos näidistega lauakatmisest, isetegevusnäitlejate demonstratsiooniga heast ja halvast käitumisest ning isetegevuskontserdiga.

Populaarteaduslike loengute hulka võiks arvata ka nii temaatilisi kui ka segateemalisi viktoriine, kus vastused tuleb esitada põhjendavate sõnavõttudena.

Populaarteaduslike loengute hulka kuuluvad ka nn. elavad ajalehed, konsultatsioonid teatud eriküsimustes, käitistesse, näitustele ja mujale korraldatavate ekskursioonide giidide selgituskõned, nn. tehnikapäevad, novaatoripäevad käitistes ja paljud muud sõnaloomingulised üritused teadmiste levitamiseks.

## 2. PROPAGANDISTI KÖNE

Propagandisti kõne all mõtleme eelkõige propagandisti esinemist partei- või komsomoli poliitharidussüsteemis — poliitkooliringis, seminaris jm. Propagandisti tegevuse peamine sisu seisneb selles, et aidata inimestel õigesti tunnetada maailma ja ühiskonna arenemise seadusi, selgitada ühiskonnas toimuvate nähtuste ja protsesside mõtet, hinnata neid klassipositsioonilt, lähtudes seejuures parteipoliitikast, tundes seda poliitikat ja aidates aktiivselt kaasa selle elluviimisele. «Kogu kommunismi propageerimine,» rõhutas V. I. Lenin oma kõnes poliitharidustöötajate ülevenemaalisel nõupidamisel, «peab olema korraldatud nii, et see oleks suunatud riikliku ülesehitustöö praktilisele juhtimisele.» Seejuures kriipsutas ta alla propagandisti isiklikku rolli, et ta tegutseks oma töös nagu «... riiklik juhtija, kõigi talupoegade ja tööliste juhtija majanduslikus ülesehitustöös» (Teosed, 31. kd., lk. 340, 339).

Sellest tulenevalt on propagandisti tegevus oma sisult poliitiline, oma meetoditelt ja töö iseloomult lähedane ühelt poolt pedagoogilisele tegevusele, teiselt poolt aga kattub suurel määral lektori tööga. Seega kehtivad siin kõik pedagoogika põhimõtted — õpetamise ja kasvatamise omavaheline seos, aine loogika järjekindel arvessevõtmine, materjali õppimise järjekindlus ja süstemi-pärasus, jälgimine, et esitatav materjal jõuaks iga kuulajani, kuulajate kaasatõmbamine iseseisvale tööle, mitte ainult teadmiste edasiandmine, vaid ka nende omandamise kontrollimine jne. Samal ajal aga langeb propagandisti tegevuses peaarõhk suulisele esinemisele. Seejuures tuleb arvestada kõiki neid momente, mis on aluseks lektori tegevusele (kontakt kuulajaga, korrektne stiil, keel, auditoriumi eripära silmaspidamine jne.). Arvestades asjaolu, et iga pedagoog peab hästi valdama esinemise kunsti, on nii lektori kui ka pedagoogi omaduste ja oskuste suhtes püstitatud nõudmistes palju kokkulangevust. Kui kujutaksime endale mõttes ette järgmist ahelat: lektor — loengutsükli või -sarja esitav lektor — lektor kultuuriülikoolis — propagandist poliitkoolis või -ringis — pedagoog, siis on kogu ahela ulatuses midagi sellist, mis neid omavahel tugevasti seob. Samal ajal on üleminek ühelt lülilt tei-

sele väga raskesti piiritletav. Tavaliselt töötab osa lektoreist ka propagandistidena, samuti on väga vähe neid propagandiste, kes pole oma propagandistitegevuse kõrval pidanud ühtki loengut.

See peegeldub ka propagandisti kõnes. Alljärgnevalt ongi püütud analüüsida propagandisti esinemist kahelt tasapinnalt. Esimene kujutaks endast analüüsi elementidest, mis on vajalikud esinemisel, teine oleks analüüs nende erinevuste alusel, mis esinevad propagandisti kõnes oma õppusel ja propagandisti poolt esitataval loengul (propagandistlik kõne). Peamine tähelepanu on koondatud seejuures esimesele tasapinnale.

Propagandisti ja lektori esinemise (kõne) ettevalmistamise ja esinemismeisterlikkuse võrdlemine on võimalik kolmes erinevas grupis: 1) propagandisti ja lektori esinemismeisterlikkuse kokkulangevad sisulised nõuded ja esinemismeisterlikkuse tingimused, 2) tingimused, mis propagandisti tegevuses on rakendatavad mõningate iseärasuste arvestamisega ja 3) propagandisti tegevusega seotud ning ainult sellele tegevusele iseloomulikud tingimused, ühesõnaga kõik see, mille poolest propagandisti töö täiesti erineb lektori omast.

**Esimese grupi** osas pole pikem analüüs vajalik, piisab üldistustest, et kõik see, mis on vajalik lektorile, on suures osas kehtiv ka propagandisti kõne suhtes nii sisulises kui meetodilises mõttes. Esinemise teaduslikkus, mis väljendub mitte esinemise akadeemilisuses, vaid kõne sisulises ja meetodilises teaduslikus põhjendatuses, kehtib üheaegselt nii lektori kui ka propagandisti suhtes. Ettekande parteilisuse, klassipositsiooni arvestamiseta pole mõeldav ükski loeng ega õppus. Samuti peetakse mõlemal juhul silmas sidet eluga, praktikaga. Lektor ja propagandist peavad samavõrdselt arvestama leninlikku kriteeriumi tõest kui nähtuse tegelikkuse kõigi külgede kogusummast ja nende vastastikustest seostest (vt. Teosed, 38. kd., lk. 184). Kogu õigeid fakte ei ole veel tõde. Nii näiteks võib positiivsete faktide rida olla ühe ettevõtte tootmistegevuse suhtes iga üksiku osas õige, saadud kogupilt ei tarvitse aga tegelikkusele vastata, kuna arvestamata on jäänud negatiivse kallakuga faktid. Samuti ei vasta tegelikkusele järeldus, mis on tehtud üksnes negatiivsete faktide alusel, kuigi iga üksikfakt kujutab endast tõde. Ainult kõikide faktide ja nende omavaheliste seoste arvestamine annab kogupildis väljenduva tõe.

Sidet elu ja praktikaga rõhutatakse nii lektori kui ka propagandisti tegevuses. Kui teadvuse ja teooria probleeme käsitletakse omaette, arvestamata sotsialistliku tootmise ja ühiskondliku elu arengut, kui loengud või ettekanded jaotatakse puht-teoreetilisteks või puhtpraktilisteks, siis pole selline lähenemine õige ei üldreeglinä ega ka mingil konkreetsel üksikjuhul. Nii pole konkreetse ökonomia õppimine mõeldav ilma teooriata, nagu pole mõeldav loeng proletariaadi diktatuurist, riigist jne. praktiliste näideteta ümbritsevast tegelikkusest.

Ka kõige kitsam erialane loeng peab näitama, milline koht on

vaadeldaval küsimusel ühiskondliku tootmise või sotsiaalsete suhete arenemise protsessis.

Esinemise loogiline ülesehitus, ajalooline järjekindlus, oskus püstitada teese, argumenteeritus iseloomustavad nii head lektorit kui ka head propagandisti. Positiivseks peetakse ka esinemise lihtsust, eraldades selle järsult esinemise lihtsustamisest. Suuri teoreetilisi tõdesid võib ja peabki andma ka lihtsās vormis, lihtsustatud lähenemine on tegelikult aga edasiantava tõe moonutamine.

Lektori esinemis- ja kõnekultuuri põhireeglite kohta varemõeldu on kehtiv ka propagandisti esinemise suhtes. Esineja sobiv toon, õiged žestid, korralik välimus, rikkalik sõnavara, hea keel, parasiitsõnade vältimine, võõrsõnade mõõdukas ja kohane kasutamine, häälevarude õige arvestamine, ettekande vajalik tempo, välistingimustega kohanemine jne. — kõik see on oluline propagandisti esinemise edukuse kindlustamisel.

**Teise grupi** moodustavad üldmetoodika seisukohalt nn. segatingimused, kus on tegemist nii kokkulangevuse kui ka erinevustega. Selle põhjustab asjaolu, et parteiharidussüsteem seab oma eesmärgiks marksistlik-leninliku teooria tervikliku omandamise, mida tehakse mitte üksikloengu või loengutsükli kaudu, vaid selleks on välja töötatud konkreetseid programme ja kogu tegevus on paigutatud nii madalamas, kesk- kui ka kõrgemas astmes kindlasse organiseeritud õppetöö vormi.

Õpetamise ja kasvatamise ühtses protsessis paistab eelkõige silma õpetamise element. Propaganda süsteemi- ja järjekindlus on olnud pidevalt ka meie parteikongresside tähelepanu objektiks. Nii kohustas partei XXIV kongress oma otsuses parteiorganisatsioonide suuremat tähelepanu pöörama kommunistide marksistlik-leninlikule haridusele ning kaadri kasvatamisele marksismi-leninismi ja partei poolt nüüdisaja põhiprobleemide suhtes väljatöötatud seisukohtade sügava omandamise alusel. «On tarvis edasi täiustada väljakujunenud parteiharidussüsteemi,» märgitakse NLKP XXIV kongressi resolutsioonis, «resoluutselt jagu saada formalismi elementidest selles ning sihikindlalt taotleda, et suureneks parteiliste õpingute mõju kommunistide teadlikkuse ja aktiivsuse kasvule». («NLKP XXIV kongressi materjalid», Tallinn 1971, lk. 231.)

Teises grupis võib eraldada rida sõlmpunkte, mida vaatleme alljärgnevalt suuremas või väheamas ulatuses.

a) Ratsionaalse ja emotsionaalse vahekorras t. Kogu propagandatöö (nii loengud kui õppused) eesmärgiks on teadmiste edasiandmine ja selle baasil veendumuste ja teadlikkuse kasvatamine. Kuna propagandisti tegevus on seotud marksistlik-leninliku teooria terviklikuma käsitlusega, siis tuleks arvata, et õppustel on ratsionaalse osatähtsus suurem kui loengutel. Ka parteiharidussüsteemi jaoks koostatud parteiharidustöö metoodika käsiraamatus domineerib ratsionaalne, kuigi hoiatatakse, et ühe-

külgne lähenemine (ainult emotsioonide või ainult teadvuse mõjutamine) on väär. Äärmused on muidugi ebaõiged ja küsimus ongi õige vahekorra leidmises.

Kuigi propagandisti ette püstitatud eesmärgid on seotud rohkem teadvuse mõjutamisega, kulgeb tee ratsionaalsele sageli emotsionaalse kaudu. Peamised erinevused propagandisti ja lektori töös seisnevad eelkõige emotsionaalsuse tekitamise vahendites ja vormides. Ilmeka esinemise kõrval tõstab ettekande emotsionaalsust näitlikkuse kasutamine. Erinevalt lektorist esineb propagandist pidevalt sama auditooriumi ees. Järelikult, juba kord kasutatud näitlik vahend ei saavuta teistkordsel esitamisel enam vajalikku efekti. Propagandistil tuleb näitlikkuse kasutamine perspektiivselt läbi mõelda esiteks selles suhtes, et igal õppusel ei domineeriks näitlike vahendite teatud liigid (diafilmid, ajaleheväljalõiked, fotod), vaid et nad varieeruksid, teiseks, et kui näiteks V. I. Lenini töö «Mis teha?» arutamisel näitliku vahendina kasutati raamatut ennast, siis ««Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis» arutamisel pole raamatu näitamine ilmtingimata vajalik, sest teoste läbitöötamise vahel on küllaltki palju õppusi.

Sama kehtib ka mitmesuguste näidete kasutamise kohta. Võib küll juhtuda, et on tegemist universaalse näitega, kuid propagandistil tuleb ikkagi teha valik, millisesse kohta tema käsitluses antud näide kõige paremini sobib.

Mis puutub aga õppuste emotsionaalsemaks muutmise võimaldusse, siis on propagandistil siin tunduvalt laiem, aga ka enam kasutamist nõudev tegevusväli. Kui lektoril on vähe võimalusi oma loengut illustreerida filmide vaatamisega (kinolektoorium), teatrikülastus aga langeb üldse ära, siis propagandist võib oma õppuste süsteemi paigutada ka teatri ühiskülastuse, tehes sellega emotsionaalsemaks mitte ainult üksiku õppuse, vaid kogu õppetöö. Siia kuuluvad ka muuseumide külastamine, ekskursioonid jne.

b) Lektor peab andma loengus küsimusest täieliku ülevaate, kusjuures ei oma printsiipiaalset tähtsust, kas küsimus on iseseisev või osa mingisugusest suuremast probleemist. Propagandisti kõnes on ühe esinemise terviklikkuse vajadus vaieldav. Propagandist võib valida oma teemast üksiküsimused suusõnaliseks esitamiseks, ülejäänud läbitöötamise vormidena aga kasutada teatrikülastust, kuulajate iseseisvat tööd jne. See muidugi ei tähenda, et propagandist ei peaks teema terviklikkusest kinni pidama. Propagandisti jaoks on terviklikkuse mõiste laiem. Leninlik tõde õpetada «mitte poolikut tarkust, vaid kogu tarkust» (Teosed, 36. kd., lk. 521) peabki silmas marksistliku teooria või selle ühe probleemi terviklikku omandamist üldiselt, mitte aga seda, missuguse vormi kaudu üks või teine osa oli omandatud. Terviklikkuse kogu õpetamise ja õppimise ulatuses, see on propagandisti ettekande, õigemini kogu töö erinevus ja ka tema töö raskus. Lektoril on selles suhtes kergem.

c) Nii lektori kui ka propagandisti töös on üks tähtsamaid

momente kuulajaga kontakti saavutamine ja kindlustamine. Selles osas on erinevused mitmetasapinnalised. Üheks erinevuseks on kontakti saavutamise ajalised piirid. Kui lektor ei leia kontakti, siis jääb see antud loengus lõplikult saavutamata. Vaevalt lektor sama auditooriumiga jälle niipea kohtub. Propagandistil on võimalus ühel õppusel ebaõnnestunud kontakti järgmisel õppusel parandada. Siit tulenevalt on propagandisti esinemises vähem oluline esinemise algus ja sellega kiire kontakti saavutamine. Propagandisti poolt juhitalval õppusel on palju erinevaid faase, millest igaüks sisaldab täiendavaid kontakti loomise ja tugevdamise võimalusi. See ei tähenda, et propagandist võiks metoodilises mõttes lohakalt suhtuda esinemise algusesse.

Puudused kontakti loomisel võivad propagandisti töös areneda kahes suunas. On võimalik, et metoodilis-esinemiskultuuriline või kõnelemise puudused (tarbetud liigutused, ebatavaline hoiak, ebasobiv detail rõivastuses, väike kõnedefekt jne.) aja jooksul kaotavad kuulaja jaoks oma tähtsuse. Kui õppused on sisukad ja huvitavad, võivad puudustest saada isegi voorused — kuulajad meenutavad kaua heatahtlikkuse ja lugupidamisega oma propagandisti, kes näiteks r tähte võristas, vestinööpi keerata armastas või midagi muud esinemise ajal tegi.

Võib aga juhtuda vastupidine. Pisipuudus, mis algul on vaevalt märgatav, hakkab hiljem ikka rohkem ja rohkem silma paistma. Eriti reaalne on selline võimalus siis, kui propagandisti esinemine ei suuda kuulajaid küllaldaselt haarata. Ja lõpuks on pisipuudusest saanud tüütav, häiriv ja lõpuks isegi mittetalutav omadus, mis põhjustab kuulajate pilkeid ja irooniat.

Kui propagandist oskab oma puudusi häbenemata tunnistada (eriti teatavaid kõnedefekte, millest vabaneda on peaaegu võimatu), võib temast lektorit mitte saada, kuid propagandistina võib olla armastatud ja lugupeetud.

d) Anda kuulajate küsimustele häid, konkreetseid vastuseid on nii lektori kui propagandisti ülesanne. Ometi on siin tegemist küllaltki suurte erinevustega. Kui lektor peab küsimustele vastama põhiliselt ise ning selleks on ta aeg üsna piiratud, siis propagandisti käsutuses on mitmeid teisigi võimalusi. Kõigepealt on tal kasutada kõik küsimustele vastamise loengulise metoodika kogemused. Sellele lisandub võimalus esitatud teravad küsimused arendada diskussiooniks, millest võtavad osa kõik kuulajad. Seejuures on tähtis, et diskussioonist osavõtjad ei jaguneks ühelt poolt propagandist ja teiselt poolt kuulajad, vaid et küsimus ja sellele vastamine tekitaks just kuulajates kaks leeri, kusjuures propagandistile jääb arbiitri osa. Propagandist võib vastamist ka järgmisele õppusele lükata või vastata, et selle küsimuse juurde tullakse siis, kui käsitlemisele tuleb vastav teema. Küsimusest võib kasvada ka konkreetne ülesanne. Nii võib näiteks küsimusele, millised on tähtsamate kapitalistlike made tootmis-

alased võrdlusandmed viimase kahe aasta lõikes, mitte püüda kohe-  
selt vastata, vaid teha mõnele kuulajale ülesandeks kättejuhatatud  
allikate alusel koostada vastav ülevaatlik tabel. Kui küsimus puu-  
dub teatavat olukorda või sündmusi, on propagandistil võima-  
lus vastuse asemel kutsuda külalisesinejaid (kui küsimus on näi-  
teks Suurest Isamaasõjast, siis mõni osavõtja jne.), hankida mõni  
näitlik vahend, kindlustada vastava kinofilmide demonstreerimine  
vms. Vastuste varieerumisvõimalus sunnib propagandisti mitte  
niivõrd mõtlema antava vastuse sisust, kuivõrd sellest, kuidas  
seda või teist küsimust võiks õppuse huvides ära kasutada.

e) Märkimisväärsed erinevused on ka esinemiseks ette-  
valmistumise meetodikas. Eelkõige avaldub see esine-  
miseks vajaliku materjali kogumises. Kui lektor kogub materjali  
ainult ühe teema jaoks, siis propagandisti materjali kogumine on  
kaheplaaniline. Propagandist kogub materjali konkreetset ette-  
valmistatava teema tarvis (nagu lektorigi), samal ajal aga kogub  
propagandist materjali kogu vastava kursuse ulatuses. Üldise  
kogumise aluseks on üldine õppeprogramm, konkreetse materjali  
hankimise aluseks aga vastava esinemise plaan või kava. Üldise  
materjali kogumise tõttu on propagandistil tegemist ulatuslike,  
konkreetset süstematiseerimata materjalide varudega, mis väljen-  
duvad perfokaartidest koosnevates kartoteekides või vastavate väl-  
jakirjutuste kaustades. Kui propagandist töötab juba mitmendat  
aastat sama kursuse kallal, siis valmib tal iga teema kohta kons-  
pekt. See ei välista materjali üldkogumise vajadust, küll aga  
vähendab nende kartoteekide või kaustade mahtu. Uute kogutud  
materjalide alusel värskendatakse või täiendatakse vastavate tee-  
made kohta juba koostatud konspekte.

f) Nii loeng kui ka õppus vajab vastavat esinemiskava.  
Lectori oma sisaldab põhiliselt vaid definitsioone, näiteid ja fakte.  
Propagandisti kava aga on tunduvalt keerukam. Õppuse üldist  
käiku väljendavat kava nimetatakse õppuse plaaniks, kusjuures  
iga üksiku plaanis esineva õppuse faasi kohta, kus on ette nähtud  
propagandisti esinemine (sissejuhatav sõnavõtt, ettekanne, jutus-  
tus jne.) on propagandistil ka vastav esinemiskava olemas. Või-  
malik õppuse üldplaani struktuur oleks: 1) vestluse sissejuhatav  
osa, 2) vestlus, 3) vestluse lõppsõna, 4) uue materjali esitamine  
ja 5) ülesanne kuulajaile iseseisvaks tööks. Kui aga propagandist  
peab vajalikuks antud struktuuri muuta, näiteks asendada vestlus  
referaatide kuulamisega, on see täiesti võimalik. Propagandisti  
töö on ka meetodilises mõttes loominguiline, uusi vorme otsiv tege-  
vus. Peaasi on, et uute vormide otsimine ennast õigustaks, s. t. et  
nende kasutamine annaks õppetöö seisukohalt suuremat efekti kui  
vanad. Uute vormide otsimine ei ole eesmärk omaette, tühi eksperimen-  
teerimine ei asenda kunagi läbiproovitud positiivsete koge-  
muste kasutamist. Antud juhul on oluline kaaluda, kas alati on  
otstarbekohane propagandisti esinemist killustada erinevate faa-  
side vahel. Kui propagandist mobiliseerib näiteks kogu jõu ja tähe-

lepanu vestluse sissejuhatamisele ja lõppkokkuvõtte tegemisele, siis üldreeglina kujuneb uue materjali esitamine mõnevõrra nõrgemaks. Kui faasideks killustamist ei saa vältida, tuleb kaaluda, millises osas on propagandisti emotsionaalne, elav ja veenev esinemine kõige vajalikum.

Toodud näited peaksid iseloomustama teist gruppi kui kogemusi, mis üldreeglina eksisteerivad nii lektorite kui propagandistide juures, kuid nende kasutamine eeldab propagandisti tööst tingitud erinevuste arvestamist ja kogemuste vastavat loomingu- list läbitöötamist.

**Kolmanda grupi** moodustavad propagandisti töö erijooned võrreldes lektori tegevusega. Nendest tulenevad kogemused tekivad ainult propagandisti tegevuse raamides, neid oraatoreilt ei saada ja nendele pole siit ka midagi anda. Küll seisavad need erinevused aga väga lähedal pedagoogilise töö metoodikale, kusjuures kogemuste vahetamine ja ülekanndmine nende kahe tegevusvaldkonna vahel on mõeldav ja isegi soovitatav. Propagandistil, kes pole tuttav pedagoogilise tööga, oleks viimaselt väga palju kasulikku omandada.

Mida peaks propagandist silmas pidama oma töö spetsiifikast? See väljendub 1) vajaduses seostada toimuv õppus eelneva või eelnevate õppustega. Seostamist võib vaadelda kui temaatilist järjekestvust, mille kaudu kindlustatakse, et kuulajad mõistaksid teemade omavahelist seost ja nendevahelist tingitust. Viimane võib olla loogiline (üks teema tuletub teisest) või kronoloogiline (teemade ajalooline järjestatus). Teoreetiliselt on seosed võimalikud ka tõusvas või alanevas tähtsuse järjekorras, kuid propagandisti tööpraktikas neid tavaliselt ei esine.

Temaatilise järjekestvuse kõrval tuleb silmas pidada ka süstemaatilist järjekestvust. See on seostatus kogu aine ulatuses, mille tulemusena kuulaja tõdeb, et iga käsitletav teema on osake suurest õpetusest, teoreetilisest probleemist. Nii näiteks võib sotsialismi ülesehitamisele kui terviklikule probleemile olla pühendatud mitu õppust, mis on nagu ühest tüvest sirgunud võrsed. Seostatuse järjekord on tavaliselt üldisemalt konkreetsemale. See võib väljenduda kas või ainult ühes lauses. Näiteks — *sotsialismi ehitamise leninlikust plaanist vaatlesime eelmine kord majanduslikke ülesandeid. Viimased on lahutamatu seotud kultuurialase tegevusega meie maal. Täna lahkaksimegi põhjalikumalt kultuuri revolutsiooniga seotud küsimusi.* Seostatuse ulatuse määramine sõltub propagandistist ja materjalist. Kui propagandist armastab pikemaid selgitusi, siis hakkab seostatus lähenema propagandisti tegevuse ühele olulisele erilõigule — kinnistamisele.

2) Õpitu kinnistamine on pedagoogidele hästi tuntud moodus, ilma milleta pole mõeldav materjali kindel omandamine. Seetõttu vaatleksime kinnistamist mõnevõrra põhjalikumalt. Kinnistamine võib olla propagandisti kõne üheks koostisosaks kui ka täienduseks sellele. Kinnistamiseks kasutatavate metoodiliste võtete rohkus ole-

neb peamiselt propagandisti kogemustest ja organiseerimisvõimetest.

Mis oleks siis hästi organiseeritud kinnistamise tagatiseks? Eelkõige peaks propagandist jõudma arusaamisele, et tema poolt esitatud materjal jaguneb enamoluliseks ja vähemoluliseks ja et kinnistamisel peab kogu tähelepanu olema pööratud olulisele. Kuid ka oluline vajab omakorda selekteerimist. Palju oleneb siin kuulajate koosseisust ja nende eelteadmistest. Kui selgub, et lünki esineb põhimõistete (klass, proletariaadi diktatuur, sotsiaalne revolutsioon jne.) tundmises, kujuneb sellest vähemalt mõneks ajaks kinnistamise kõige olulisem objekt. Võib aga juhtuda, et lüngad avalduvad üksikute võtmepositsioonil asuvate sündmustega seotud faktide (üleminek uuele majanduspoliitikale, 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis jt.) tundmises, siis tuleb kinnistamisel arvestada just seda.

Kinnistamine annab soovitud tulemusi ainult siis, kui ta toimub järje- ja süsteemikindlalt. Oleks sobimatu, kui propagandist õppusest õppusesse korrutaks teatavaid mõisteid või sündmusi. See muudaks õppused igavaks, vulgariseeriks mõisteid ning soovitud kasu asemel tooks selline õpetus ainult kahju. Seepärast eeldab kinnistamine plaani koostamist kogu programmi või temaatika ulatuses, olenevalt õppetöö vormist. Nii võimaldab pöördumist proletariaadi diktatuuri mõiste juurde NLKP ajaloo õpetamisel «Kommunistliku partei manifest», kõikide parteiprogrammide arutamine, teema «Sotsialistliku revolutsiooni teooria», V. I. Lenini teosed ««Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis» ja «Nõukogude võimu järjekordsed ülesanded», küsimused sotsialismi täielikust ja lõplikust võidust ning paljud teised teemad. Seepärast peakski propagandist ette nägema, kus ja millises vormis ta antud mõistet igal konkreetsel juhul kinnistab. Eestis 1940. a. toimunud sotsialistliku revolutsiooni sündmuste juurde viib orgaaniline side kõikidest teemadest, kus arutatakse sotsialistliku revolutsiooni kogemusi, kommunistlike parteide taktikat, rahvuslike ja internatsionalistlike huvide ühtsust, töölisklassi ja talurahva liidu ning mitmeid teisi küsimusi. Ja jällegi jääb propagandisti otsustada, millal ta seda sidet kasutab.

Planeerimisel on vaja üldjoontes pidada kinni järgmistest põhimõtetest: a) sihipäraselt kinnistamisele kuuluvate mõistete ja sündmuste kogust ei maksa suureks ajada, et mitte kahjustada kogu materjali omandamise terviklikkust; b) mõiste, sündmuse korduv kinnistamine eeldab varieerumist kinnistamise vormis, küsimuse püstitamises, seostes jne.; c) korduv kinnistamine peab olema esitatava materjaliga alati loogilises seoses.

Kinnistamist võib tinglikult jaotada otseseks ja kaudseks. Ottsel kinnistamisel lähtub kogu tegevus propagandistist (varem esitatud materjali kordamine propagandisti kõnes, küsimuste esitamine vestluse käigus jne.). Kaudse kinnistamise juures ei ole propagandist otseseks kinnistamisprotsessi juhtijaks, vaid organisaa-

toriks olukorra loomisel, mis sisalab kinnistamise elemente (sobivate näituste või teatrietenduste külastamine, ilukirjanduslike teoste lugemine, kohtumisõhtud vanade revolutsionääridega, ekskursioonid jne.). Kaudse kinnistamise tingimustes võib propagandisti aktiivne osa suurenda sel teel, et ta kas teeb ürituse alguses suunava sissejuhatuse või lõpus vastava suunaga analüüsiva kokkuvõtte. Kaudse kinnistamise vormid on kasutatavad sündmuste ja nendega seotud tingimuste analüüsi puhul; faktide või mõistete kinnistamisel on neid raske või kohatu kasutada.

Otse kinnistamise oluliseks osaks on kordamine, mida võib teostada nii propagandist kui ka kuulajad. Kordamiseks leiab propagandist alati mitmesuguseid võimalusi. Üheks levinenumaks võtteks on teha lühike kordamiskokkuvõtte eelmise õppuse vestlusest või arutlusest järgmise õppuse alguses. See on iseloomult laiendatud seostamine, mis annab propagandistile küllaltki vabad käed tähtsamate mõistete või sündmuste valikul. Nimetatud võte aitab asjaga kurssi viia ka neid, kes eelmiselt õppuselt puudusid.

Üsna paindlikuks mooduseks on viitamisi kordamine. Miks ei võiks propagandist arendada vestlust järgmiselt: «Proletariaadi ajutine lüüasaamine, nagu see aset leidis 1905. aasta revolutsioonis...», «Sotsialistliku revolutsiooni võit rahulikul teel, mis iseloomustab ka 1940. aasta sündmusi Eestis...», «... klassid, mis endast kujutavad, nagu märgib V. I. Lenin, suuri inimeste gruppe, kes erinevad...»? Muidugi võib, sest sel teel saab väga lühikese viitega korrata kõige olulisemat mõnest sündmusest, hinnangust või definitsioonist. Nii on ka võimalik meenutada fakte, nimesid, arve, kaotamata selle juures uue omandamiseks vajalikku aega.

Kõige lihtsamaid võimalusi kordamiseks annab küsimustele vastamine. Kuigi vastus peab olema lühike ja konkreetne, on propagandistil alati varuks vastuse illustreerimiseks vajalikke näiteid, võrdlusi ja paralleelandmeid just sealt, kus kinnistamine on kõige pakilisem.

Küllaltki huvitavaks kinnistamise võtteks on kordamine tahvli vahendusel. Oletame, et kuulajad küsimuse arutamisel, milles seisab laiemas mõttes Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni rahvusvaheline tähtsus, andsid laialivalguvaid vastuseid. Muidugi võib propagandist kokkuvõtet tehes ise vastava süsteemi luua. Kuid tuleb arvestada seda, et õppuse lõpul kuulajate tähelepanu langeb, kokkuvõttes ootavad selgitamist veel mitu küsimust. Propagandist otsustab luua süsteemi kuulajate aktiivsel osavõtul vahetult ettekande käigus. Ta läheb tahvli juurde ja teatab, et kavatseb kõik need punktid, milles seisab Oktoobrirevolutsiooni rahvusvaheline tähtsus laiemas mõttes, tahvlile kirjutada. Ja tahvlile ilmuvadki järjekorranumbrid 1; 2; 3. Tavaliselt polegi vaja suunavaid küsimusi, et kuulajad hakkaksid oma arvamusi avaldama, propagandisti osa on need märksõnadena tahvlile kirjutada ning vajaduse korral omalt poolt täiendada. Selle, mida propagandist tahvlile kirjutab, märgivad kuulajad ka oma märk-

mikesse või konspektidesse. Sel juhul on kinnistamise efekt tunduvalt suurem kui lihtsal suusõnalisel kordamisel. Nimetatud võte on väga hästi kasutatav ka propagandisti kõnes, mis käib uue materjali kohta.

Kinnistamise eesmärgil võib ka propagandist oma vestluse käigus mitmesuguseid küsimusi esitada. Näiteks küsib ta esitatavasse materjali lõikuvalt: «Igasugune sotsiaalne revolutsioon — aga kes mäletab veel, mida endast kujutab sotsiaalne revolutsioon...?» Ja nii kinnistamegi teadmisi sotsiaalse revolutsiooni kohta.

Kinnistamise ülesannet võivad täita veel mitmesugused propagandisti poolt antavad ülesanded. Nii antakse kuulajale ülesanne esineda ühel eelseisvatest õppustest referaadiga. Selle ülesande täitmine ei kulge isevoolu, vaid propagandistil tuleb aidata koostada referaadi kava ning määrata kindlaks vaadeldavate küsimuste aspekt, et kindlustada referaadi orgaaniline seos õppuse materjaliga. Referaadi valmistamisel kasutab kuulaja väga palju varem läbitootatud materjali. Selline iseseisvalt ja samal ajal teatava vastutustundega soovitatud kordamine annab kinnistamise mõttes suurepärasest efekti.

Ülesannete andmine ei piirdu ainult referaatidega. Võib juhtuda, et õppusel kasutati palju mitmesuguseid arve, võrreldi omavahel daatumeid, riike jne. Selline olukord võib tekkida näiteks sotsialistliku integratsiooni, kaasaegse imperialismi majanduspoliitika ja paljude teiste seda laadi küsimuste arutamisel. Tehes arutlusest kokkuvõtet pole propagandist sugugi kindel, et kõik kuulajad orienteeruvad esitatud protsentides, meetrites, tonnides. Ja siis püstitataksegi ülesanne — ühiste jõududega koostada vastav skeem, tabel või diagramm, mis annaks asjast ülevaatliku pildi. Tavaliselt täidab seda laadi ülesannet grupp kuulajaid. Skeemi, tabeli või diagrammi koostajatel on pärast töö valmimist küsimusest kindlasti palju parem ülevaade ja vaevalt vajab materjal veelkordset kinnistamist. Kui aga tabel või diagramm ilmub kuulajate ette, siis aitavad kuulajate ka kõige uudistavamad ja pealiskaudsemad pilgud ikkagi materjali kinnistada, rääkimata sellest, et sellistel puhkudel tavaliselt kogunetakse tabeli või diagrammi juurde, hinnates seltsimeeste tööd nii sisulise kui ka vormilise õnnestumise seisukohast.

Nii või teisiti — väljendugu kinnistumine propagandisti esinemises või olgu organiseerimistöö tulemus — ikkagi on ta osa õppusest, mida propagandist oma kõnede koostamisel ja esitamisel peab arvestama.

3) Kui lektori ette püstitatakse tavaliselt nõudmine, et ta põhijoontes tunneks auditoriumi, siis propagandistilt nõutakse juba individuaalset lähenemist kuulajale. Propagandist peab hästi tundma iga üksikut kuulajat. See erinevus tuleb jällegi propagandisti töö iseloomust. Propagandist on oma kuulajate jaoks nagu klassijuhataja koolis, kes ühendab oskuslikult õpetamist

kasvatamisega. Propagandisti tööd raskendab aga asjaolu, et partei haridussüsteemis ei osutata komplekteerimisel tähelepanu vanusele, sageli on erinev ka kuulajate haridustase, perekonnaseis, eriala jne. Propagandisti kõne on aga määratud kõigile — ta ei tohi näida keskharidusega kuulajale akadeemilisena, kõrgema haridusega kuulajale aga samal ajal lihtsustatuna.

Palju möödalaskmisi, arusaamatusi, mõnikord ka solvumisi jääb ära kui propagandist on tuttav kõigi kuulajate kohta käivate tähtsamate andmetega (vanus, haridus, perekonnaseis jne.), samuti aga tunneb nende kodust olukorda, teab, milline on iga kuulaja töö- ja ühiskondlik koormus ning jagab nendega ka pisi-muresid. See eeldab, et propagandist oleks sama kollektiivi liige ja teeks oma tööd mitte üks-kaks aastat, vaid palju aastaid järjest. Muidugi võib ka võõras propagandist olla kollektiiviga tihe-dates sidemetes, kuid see nõuab tunduvalt rohkem tööd ja vaeva. Ja siit tulenebki põhjus, miks lektorina on kuulajatele populaar-semad välislektorid, propagandistina aga inimesed oma ettevõt- test, asutusest, kolhoosist.

Inimestega suhtlemisel pole pisiküsimusi. Kõik seigad võivad osutada olulisteks õppetöö eduka kulgemise suhtes. Eelkõige aga peaks kuuluma propagandisti omaduste hulka peen taktitunne.

Kuulajate individuaalne tundmine võimaldab propagandistil kasutada mitmesuguseid meetodilisi võtteid ja vastupidi — iga meetodiline võte võib saada teguriks kuulaja ja propagandisti lähenemisel. Propagandist pani näiteks tähele, et ühel-kahel kuulajal jäi küsimus arusaamatuks. Oma kõnes ei saanud ta aga nende asjadele rohkem tähelepanu osutada — seda enam, et kuulajate rõhuv enamus sai asjast õigesti aru! Nüüd sobib hästi indi-viduaalne konsultatsioon (vorm, mis peaaegu üldse ei mahu lek-tori tegevusse). Kogemused näitavad, et selline konsultatsioon läheb sageli üle varem püstitatud raamide. Räägitakse muredest ja rõõmudest, raskustest ja nende ületamise võimalustest, pers-pektiividest ning nende realiseerimisest. Propagandisti individua-liseeritud kõne jätkub hoopis uutes tingimustes ja uues vormis.

Propagandist olgu alati propagandist. Palju jutuaJamisi võib tekkida ühisel koduteel, kohvilauas, teatrivaheajal ja mujalgi. Kuulajate avameelsust isiklikes jutuaJamistes ei tohi kurjasti kasu-tada. Kui see oli määratud ainult kahele, siis nendesse piiridesse peab see ka jääma.

Hea propagandist ei tähenda ainult head kõnelejat, vaid ka head vestlejat ja kasvatajat. Ta on kuulajate individuaalsuse posi-tiivne mõjutaja, aidates neil vabaneda kahtlustest või ebakindlu- sest. Võib ette kujutada, millist laialdast eruditsiooni ja inimi-likkust eeldab selliseks usalduslikuks vestluseks üle kasvanud pro-pagandisti kõne.

4) Kui lektori esinemises puudub otsene suund selleks, et kuu-lajad töötaksid hiljem esitatavate probleemide osas ka iseseisvalt, siis propagandisti tegevuses on kuulajate iseseisev töö tohtu

tähtsusega. Tundes iseseisva töö väärtust ja vajadust, õpetas V. I. Lenin propagandistina töötades kuulajaid töötama iseseisvalt. Oma mälestustes kirjutab J. Babuškin: «Kuid samal ajal õpetasid need loengud meid ka iseseisvalt töötama, materjali muretsema. Saime lektorilt lehe küsimustega, mis nõudsid meilt tehase ja vabriku eluga tähelepanelikku tutvumist ning selle jälgimist.»

Propagandisti kõne iseloomulikuks tunnuseks on, et ta innustab kuulajaid iseseisvale tööle. Nii võib mõne huvitava probleemi lõpplahenduse jätta sihilikult andmata ja enamikul juhtudel, kui õppusel on vaheaeg, võib leida kuulajaid seda küsimust arutamas. Kui kuulajad ei peaks vastama sellisele propagandisti kõnes esitatud kutsele, on võimalik probleemi viia lõpule teine kord või teises vormis. Propagandisti kõne üheks erijooneks on, et ta peaks tekitama diskussiooni. Kuid kui vaidlus on tekkinud, kas siis on alati otstarbekohane teha kohe ka kokkuvõtte. Kui vaidlus oli äge ja vaidlevad pooled küllalt arvukad, propagandisti lõppkõne aga kõiki asju oma õigele kohale ei pane, pöörduvad kuulajad ise mitmesuguste allikate poole. Nende uurimine ongi iseseisev töö. Elamus, olgu see siis positiivne või negatiivne, olenevalt sellest, kas vaidlejal oli õigus või mitte, jätab sügavalt meelde mitte ainult vaidlusaluse probleemi lahenduse, vaid ka kogu õppuse üldse.

Viimasel ajal on parteiharidusvõrgus üha laialdasemalt levinud referaatide kirjutamine. See on samuti suur iseseisev töö, mis kasvab välja propagandisti käitumisest ja tema esinemistest. Kui propagandist esineb selliselt, et iga kuulaja on vaid kasvatustöö objektiks, propagandist aga jagab õpetusi, fakte, definitsioone oma teadmiste küllusesarvest, jäävad kuulajad paratamatult koolipooliliku suhtumise tasemele. Kui aga propagandist oma kõnes näitab, et teadmiste juurde jõudmine toimub ühiselt nii propagandisti kui ka kuulajate võimete ärakasutamisega, siis tekib kuulajas tahe ka oma võimeid näidata. Tulemuseks ongi referaat.

Lektoril on erialase loenguga küllalt raske endale järelkasvu kasvatada — ta võib esinemise kaudu ainult teatavat eeskuju pakuda. Propagandisti kõne ja sellest tulenevad iseseisvad õpingud on suurepäraseks uute propagandistide (aga ka lektorite) ettevalmistamise võimaluseks. Sageli on iseseisva töö korras ette valmistatud referaadid sellise tasemega, et neid võib iseseisva loengu või vestlusena esitada.

Propagandistil on veel mitmeid ülesandeid seoses kuulajate iseseisva töö organiseerimisega, kuid need on propagandisti kõnega vähem seotud ja seepärast pole vajadust nendel antud käsitluses peatuda.

5) Propagandisti kõne juures paistab silma veel üks iseloomustav joon — organiseerivus. Lektoril piisab sellest, kui ta oma kõnega oskab kõita kuulajate tähelepanu, propagandist peab tähelepanu kõrval oskama kuulajaid kaasamõtlemiselt üle viia kaasaraäkimisele. See on auditooriumi valitsemise ja juhtimise kõrgem aste. Kirjanduses nimetatakse seda vestluse või arutluse juhtimi-

seks. Mida tuleks propagandistil esmajärjekorras kõnes arvestada, et tekiks elav juhtimisele ja suunamisele alluv arutlus? Kõigepealt — arvamust võidakse ainult siis avaldada, kui küsimuse kaudu väljendatud mõte on kuulajale arusaadav, kuulaja mõistab, mida tahetakse teada. Kui aga küsimused on halvasti formuleeritud, tabab kuulajaid küsimuse puhul hämmeldus ja, kartusest vastata midagi päris võhiklikku, nad on hoopis vait. Teine tingimus arutluse algul tõstatatud küsimustele on, et nad oleksid seotud kuulud või iseseisvalt läbitöötatud materjalidega. Selgest küsimusest on veel vähe, kui vastamiseks pole teadmisi.

Sõnavõtude esilekutsumiseks on propagandisti käsutuses mitmesuguseid võtteid: a) sõnavõtjate julgustamine, nende seisukohade täielik või osaline õigeksvõtmine (igas sõnavõtus on alati midagi õiget), ebaõige seisukoha puhul mitte hukkamõist, vaid näitamine, millistes tingimustes ka toodud seisukoht oleks olnud õige jne.; b) kahe võimaliku seisukoha esiletoomine propagandisti poolt, kusjuures kuulaja püüab argumenteerida, miks ta ühte nendest toetas; c) võistlusmomendi sissetoomine (mehed juhivad kahe sõnavõtuga, pahempoolne tiib on maha jäänud jne.); d) «kaasus» küsimuste püstitamine — kus kuulajad peavad esitatud situatsioonis leidma õige lahenduse; e) jah-ei vastuste vältimine, sest propagandisti hoolikalt formuleeritud küsimusele järsu ja lühikese vastuse andmine toob paratamatult vaikuse majja; f) isikliku arvamus esitamine propagandisti poolt, sest arvamus meelitab ja ootab teist arvamust; g) ka kuulajate poolt esitatud küsimust on võimalik pöörata arutelu objektiks — «Kuidas arvate Teie? Kas Teie arvates on küsimus püstitatud õigesti? Kas sellisele küsimusele on võimalik otsekohe vastata?» ja paljud teised variandid päästavad sageli jutulõnga lahti.

Sõnavõtude esilekutsumise võtete kõrval on väga suure tähtsusega vaba, koduse õhkkonna loomine, kus räägitakse asjast nagu võrdne võrdsega. Arutluse juhtimine eeldab, et propagandist valdab täielikult kõnekunstile omaseid väljendusvahendeid intonatsiooni, miimika ja muu kaudu. Kõiges selles peab sisalduma heatahtlikkus, lugupidamine auditooriumi suhtes, objektiivsus ja avameelsus. Väga tähtis on, et kuulajad tajuksid propagandisti huvi esitatud arvamus, arutelu käigu ja lõppresultaatide vastu.

Praktikas on võimalik selliste olukordade väljakujunemine, kus propagandisti kõne tavalised meetodid ei ole rakendatavad. Üheks selliseks situatsiooniks on õppuse päeva langemine mõnele tähtpäevale (Nõukogude armee ja sõjalaevastiku päev, Eesti NSV aastapäev), või on mõni õppus otseselt tähtpäevale pühendatud (Nõukogude konstitutsiooni päev, Rahvusvaheline naistepäev). Viimane võimalus on seda tõenäolisem, mida rohkem langeb õpitava materjaliga kokku tähtpäeva iseloom. (Suure Isamaasõja teema arutamine maikuu esimesel poolel.) Kuulaja ootab neil puhkudel õppustelt teatud pidulikkust. Tal on selleks täielik õigus ja, kui propagandist seda ei loo, soodustab see tugevalt kontakti

katkemist. Küsimus on, kuidas seda teha. Paljudel juhtudel lahendatakse olukord paatose lisamisega. Kuid väarikuse ja pidulikkuse väljenduseks võivad olla ka teistsugused kõnekunsti võtted. Nii võib olla pidulikkuse allakriipsutamise vahendiks ettekande tõsisus, rõhutatud asjalikkus, perspektiivitunnetus jne. Üheks heaks näiteks on siin M. Kalinini esinemine Suure Sotsialistliku Oktoobri-revolutsiooni 25. aastapäeva puhul Moskva linna tööstus-, raudtee- ja vabrikukoolide õpilastele («Kommunistlikust kasvatuses», Tallinn 1947, lk. 169—173). Ainult päris ettekande algul on tegemist pidulikkuse momendi märkimisega, sedagi tagasihoidlikult. Ja siis järgnevad sõnad, milles kajastub olukorra raskus, mure, traagika... «Tänavu võtame oma pidupäeva vastu saksa fašistide vastu peetava karmi sõja tingimustes. Kui me seda pidupäeva rahuajal pühitsesime, siis pidutsesime kaks päeva, töötundide arv oli väiksem, meie söögilaud oli rikkalikum. Nüüd pühitseme teda sellisel ajal, kus paljud meie seltsimehed, nõukogude noored, asuvad vaenlase territooriumil, kus nad taluvad suuri katsumusi, ja osa neist on hukkunud või hukkab fašistlike kurjategijate käe läbi. Sellisel ajal me pühitseme nõukogude võimu kahekümne viiendat aastapäeva.» Ja siit edasi näitab kõneleja, milline on olukorrast pääsemise, olukorra lahenduse ainus perspektiiv — see on asjalik suhtumine oma töösse, tööarmastus ja tööliste uhkus, kindla veendumusega väljendatud lootus, et noored täidavad nendele pandud ülesanded.

Propagandisti kõnet võime kohata ka väljaspool partei-haridus-süsteemi, väljaspool organiseeritud õppusi. Need on õppused mitte vormi, vaid oma sisu poolest, marksistlik-leninliku maailmavaate omandamise ja kujundamise õppused. Sellistes propagandisti kõnedes on iseloomustavaks a) püstitatud teeside argumenteeritus, b) ülesseatud eesmärgile liikumise järjekindlus, c) teaduslikkuse ja lihtsuse ühendamine teoreetiliste küsimuste valgustamisel, d) lahenduste andmine keerukatele sotsiaalsetele probleemidele, mis esialgu näisid lahendamatuena. Selliste esinemiste vahetuks tulemuseks on kuulajate teoreetilise ja poliitilise erudeerituse tõus, millele hiljem kaasnevad edusammud praktilises tegevuses.

Seda tüüpi kõne näidiseks võiks olla V. I. Lenini esinemine noorsooühingute ülesannetest Venemaa Kommunistliku Noorsooühingu III Ülevenemaalisel kongressil, kus V. I. Lenin seadis peamise ülesandena noorsoo ette — õppida. Kõne väärrib tähelepanu ka selle poolest, et kongressi üldine häälestatus ei olnud püstitatud ülesande suhtes soodus. Ligi 600 delegaadist olid paljud osa võtnud lahingutest ja nad olid valmis sõda jätkama. Seetõttu kirjutab üks osavõtjaist oma mälestustes: «Lenini kõne ei jooksnud päevakorras märgitud küsimuse rööpasse. Sellepärast meil oligi nii raske. Iljiti tuli võitu saada meie teadvuse sügavast inertsusest.»

Selles kõnes näitas V. I. Lenin, mida tuleb õppida ja kuidas

seda on vaja teha. Uut ühiskonda ei saa ehitada vana ühiskonna teadmiste tasemega.

Edasi rõhutas ta, et peamine on kommunismi ehitamise õppimine, milleks tuleb kasutada kõik olemasolev, see ümber töötada ning kontrollida uue ehitamise praktikas. Vana kooli hinnangu sissetoomine pole sugugi juhuslik. Alles hiljuti oli Lenin lõpetanud oma suure töö «Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis» kirjutamise. Lenin teadis, et revolutsioonilisest pahempoolsusest oli mõnevõrra nakatatud ka komsomoli kongress ja ta andis suurepärase praktilise õppetunni kriitilisest suhtumisest vanasse ning selle poolt pakutavate väärtuste ärakasutamisest uut moodi, uutes seostes, uute ülesannete täitmisel.

Veelgi enam — Lenin õpetas hindama marksismi elavat iseloomu, mõistes hukka tardunud suhtumise kirjatähte, näidates, et marksistliku teooria arendamise katsekiviks on klassivõitlus ning oma klassi, proletariaadi tuleviku praktiline kindlustamine.

V. I. Lenini esinemine komsomoli kongressil on näide sellest, kuidas kõne koondab endas arvukate teoreetiliste seisukohtade ratsionaalse tuuma. Ainult et — sellised kõned on programmilised kõned, mille pärastiseks läbitöötamiseks on vaja paljude ja paljude propagandistide tavalist igapäevast tööd. Kuid ikkagi — propagandisti kõne on nii või teisiti marksistlik-leninliku teooria elav kandmine rahvahulkadesse.

### 3. OLMEKÖNE

Olmekõned on igasugustel mitteametlikel, kinnistel kogunemistel, koduses külalisringis peetavad kõned. Olmekõnedeks on puhtelukondlikud, perekonnasündmustel esitatavad perekonnakõned aga ka kinnises sõpruskonnas peetavad seltskonnakõned.

Igas perekonnas, igas kodus tähistatakse kõikvõimalikke erisündmusi perekonnaelus, perekonna ja pereliikmete tähtpäevi, pöördelisi sündmusi. Neil puhkudel kutsutakse külalisi, korraldatakse vastuvõtte. Külalisi võetakse vastu ka üldrahvalike sündmuste ja pühade puhul.

Enamik vastuvõtte toimub kodus. Pidu võidakse korraldada ka ühiskondlikus ruumis — restoranis, rahvamajas, asutuse klubiruumis, isegi soome saunas (mis viimasel ajal on hakanud üha rohkem aset leidma). Vastuvõtt korraldatakse selleks, et sugulased ja sõbradki võiksid perekonna rõõmust või murest osa saada, helge sündmuse puhul heameelt avaldada või kurva juhtumi korral lohutada. Saabudes külalised, tõepoolest, lausuvad asjaosalistele tavakohase lühikese «Soovin õnne!» või «Avaldan kaastunnet!» Mõne sündmuse puhul nad ulatavad üle kingituse või mälestusese. Sellega nende sisuline osavõtt sündmusest nagu olekski ammandatud. Vastuvõtu põhitegevuseks kujuneb tavaliselt lauastumine. Lastakse hea maitsta lauale kaetud hõrgutistel, rohke- mal määral aga just «meeltülendavatel» jookidel. Tõsi, keskustelus — peamiselt laudaistumise ootel — puudutatakse ka kokkutulekut põhjustanud sündmust ja selle asjaosalist või asjaosalisi. (Millestki peab ju ometi kõnelema!) Eks lauaski tule see ühe või teise lauanaabri vahel jutuks. Kogu külaliskonda ühendavaks aga niisugune keskustelu enamasti ei kujune. Kui ruum võimaldab vahepealset lauast tõusmist, tehakse tantsu ja päevasündmust hõlmav keskustelu veidi avardub.

Ka sõprusringis korraldatakse aeg-ajalt kokkutulekuid. Klassikaaslased kohtuvad teatavate ajavahemike järel klassikokkutulekutel. Mingi kooli lõpetanud korraldavad vilistlaste kohtumisi. Aastate tagant kogunevad kõrgkooli kursusekaaslased. Kokkutulekuid

korraldavad mõne tööala, asutuse või käitise töökaaslased, samuti ka lahingukaaslasest relvavennad, ühise harrastuse kaudu ühtekuuluvad inimesed — õngemehed, jahimehed, margikogujad, purjesportlased, matkakaaslased, ühe või teise organisatsiooni liikmed. Kogunetakse mõne asjaosalise kodus või restoranis või, jällegi, kusagil soome saunas — sauna- või kaminaõhtul. Enamasti moodustab nendegi põhiosa lauasistumine. Kokkutulekute eesmärgiks on vanade sõprade jälleenägemine ja möödunu meenutamine. Põhiliselt selle ümber jutt veerebki. Ent siingi kipub laua külge aheldatus kokkutulnutepere ühtekuuluvust lõhestama ja ühtsusetunnet varjama.

Et mitte käesoleva raamatu põhisistust kõrvale kalduda, jäägu siin käsitlemata mitmesugused sobivad seltskondlikud meelelahutused, sealhulgas isetegevuslikud esinemised, mängud jm. Olulise osa koosviibimisest peaks aga hõlmama olmekõne.

Olmekõnel on kaks olulist ülesannet. Esiteks — koosviibimise sisustamine, meelelahutuse pakkumine, koosviibijate ühendamine. Koos sellega ka alkoholitarvituse piiramine — napsilt tema põhitegevusekandja osa äravõtmine. Olmekõne teiseks, õigupoolest põhiülesandeks on kokkutuleku põhjuse rõhutamine.

Neid kahte ülesannet täites peaksid perekonnakõned kujunema perekondliku suhtlemise üheks oluliseks koostisosaks — meie kodukultuuri üheks põhisambaks, seltskonnakõned aga seltskondliku suhtlemise üheks põhialuseks.

Perekonnakõnedes tuleb eristada rõõmsatel sündmustel peetavaid tervitus- ehk õnnitluskõnesid, kurbadel sündmustel peetavaid mälestuskõnesid, ning ühtedele või teistele vastusena esitatavat tänukõnet.

Vastse maailmakodaniku ilmaletulekul käiakse kauaoodatud perekonnavõsu vanemal katsikul — last ja vanemaid õnnitlemas. Sellega mingit nimetamisväärset vastuvõttu kaasneda ei saa. Külastuste ja õnnitlejate arvgi saab olla vaid väga piiratud. Teevad seda eelkõige lähemad sugulased. Lapsevanemate sõbrad, töökaaslased ja tuttavad piirduvad ainult esinduse läkitamisega. Neil puhkudel peetakse noorele, alles nimetule maailmakodanikule tema elu esimesed õnnitluskõned. Katsikukõnes pöörduakse üheaegselt nii lapse kui ka vanemate poole, ehkki perekonnavõsu ise ei tarvitse tavaliselt sugugi juures viibida, vaid võib kõrvaltoas rahulikult puhata. Ühe või teise asjaosalise pödura tervise korral või muudelgi põhjustel võib katsikukõnes kõlada ka lohutust, põhiolemuselt peab ta ikkagi olema rõõmsameelne. Katsikukõne olgu ülimalt lühikene.

Lapse nimepanekul ja sel puhul korraldataval tagasihoidlikul koosviibimisel esitatavates varrukõnedes pöörduakse vastse maailmakodaniku poole rõhutatult juba tema nimega. Võidakse ka märkida, et ta on nüüd juba jõudnud vastsündinu east imikuikka. Varrukõnedes pöörduakse peale nimesaaja ja tema vanemate ka lapse nimevanemate poole.

Maimiku ja mudilase sünnipäevakõnede s pöördutakse ikka veel nii asjaosalise enese kui ka lapsevanemate poole. Neile sünnipäevakõnedele, nii nagu katsiku- ja varrukõnedelegi vastab tänukõnega üks lapsevanematest, kui seda just ei taha teha mõlemad.

Koolieeliku sünnipäevakõnes tuleks aga juba pöörduda vahetult sünnipäevalapse poole. Lasteaedades on saanud kauniks tavaks tähistada kasvandike sünnipäevi pidulikuma lõunaga. Oleks tänuväärt, kui kasvatajad sellega koos suunaksid kasvandikke üksteisele sel puhul ka teiste ees õnnitlussõnu lausuma. Esialgu võiks see ju ka mingi salmi etlemisena toimuda. Samuti tuleb sünnipäevalapsi harjutada maast-madalast vastama õnnitlustele lihtsate tänusõnadega. Eriti aga peaksid kasvatajad hoolitsema selle eest, et lastel, kellel see koduse kasvatusena veel pole tavaks kujunenud, tekiks harjumus oma sünnipäeval kodus vanemaid salmi või tänusõnadega tervitada ja eelkõige oma emale enda sünnipäeval mõni lilleõis üle anda. Sel juhul sisustaksid kodust sünnipäevapidu juba mitmed sõnavõtud: täiskasvanute ja eakaaslaste õnnitlussõnad sünnipäevalapsele, sünnipäevalapse õnnitlussõnad vanemaile ja tänusõnad või -salm külalistele ja õnnitlejatele ja lõpuks lapsevanema tänukõne. Koolieeliku- ja nooremas koolieas tuleb see vajaliku kasvatusena ja harjutamisena korral väga kenasti välja.

Murde- ehk mürsikueas ja noorukieas avaldub aga noortel eakohane häbelikkus. Nad tunneksid endid hubasemalt ja ka õnnitluskõne viljelemist saaks tulemusrikkalt suunata, kui kogu sünnipäevapidu toimub täiskasvanute juuresolekuta. Soodsa kasvatusena korral kujunevad aga siit eluaegsed harjumused olmekõne pidamiseks.

Paljudes perekondades tähistatakse pidulikumat ka muid sündmusi, näiteks laste esimest koolipäeva, kooli lõpupäeva, täisikka jõudmise puhul passi saamist, suvepäevade lõpetamist, esimest iseseisva töö alustamist ja muid tähtpäevi. Nendegi sündmuste puhul peetavate koosviibimiste lahutamatuks koostisosaks peaksid olema õnnitluskõned asjaosalisele, vanematele, vastuseks lausutud tänukõned.

Aastad on volanud ajamerre. Kunagine nimetu perekonnavõsu sai nime. Ta käis lasteaias, tegi läbi kooli. Tähistati tema sünnipäevi ja muid elusündmusi. Nendest võtsid tema külalistena osa kord ühed, kord teised sõbrad ja sõbratarid. Aegamisi perepoja tutvusring kasvas, kuid üha kindlama koha omandas seal teatud neiu. Lõpuks otsustasid nad oma eluteed ühiselt jätkata. Kokkulepitud ajal külastab noormees neiu vanemaid, lühikeses sõnavõtus teeb ta endi kavatsuse vanemaile teatavaks ja palub neiu kätt. Vastuskõnes üks neiu vanemaist tervitab peigmeest ja õnnitleb neid. Juba peagi on neiu külas noormehe vanematekodus. Pöördudes lühisõnavõttuga vanemate poole, teeb noormees neilegi endi otsuse teatavaks ja esitleb oma tulevast mõrsjat.

Vastuskõnes üks peigmehe vanemaist tervitab mõrsjat ja õnnitleb neid.

Need on kihluse eelkõned. Avalikult tehakse kihlus teatavaks kihluspeol — tavaliselt mõrsjakodus korraldataval pidulikul õhtusöögil. Siin peab pruudi isa lühikese kihlakõne, millele järgnevad külaliste õnnitluskõned ja lõpuks peigmehe tänukõne heade soovide eest külalistele ja tänuks vanemaile.

Et nüüd järgnev pulm ilma pulmakõnedeta toimuda ei saa, peaks küll enesestmõistetav olema. Pulmakõnesid peetakse aga ka pulma-aastapäevadel, eriti muidugi hõbepulmas, kuldpulmas ja teistel ümara-aastastel tähtpäevadel. Niihästi need, kui ka muid elusündmuse tähistavad tähtpäevakõned, samuti ka täiskasvanuile peetavad sünnipäevakõned, eriti juubelisünnipäevade juubelikõned on mõnevõrra sügavama sisuga ja asjalikuma iseloomuga, kui noortele peetavad kõned.

Mälestuskõnedeks on kadunu ärasaatmisel peetavad matusekõned, kalmistul esitatavad hauakõned ja peiedel peetavad kaastundekõned.

Nagu on suur sõprusringide kokkutulekute mitmekesisus, nii võivad ka sõprusringis peetavad seltskonnakõned olla väga mitmesugused. Ometi poleks siiski otstarbekas neid siin mingil määral liigitama hakata.

Olmekõned erinevad oluliselt kõigist teist liiki kõnedest. Nende eripära määrab olukord, milles neid peetakse. See on alati mingil määral kärsitu, õhkkond elev. Siit tuleneb esimene põhiolemus olmekõnede suhtes — nad olgu lühikesed. Range arutus, väidete põhjendamine, tõestus on neis enamasti üleliigne. Nende kestus ei tarvitseks ulatuda üle mõne minuti. Sellest tuleneb teine põhiolemus — kõne- ja mõttearendus peab neis olema kiire, kordusteta ja elav.

Olmekõnede esitusviisi määrab asjaolu, et enamik neist peetakse peolauas, kus valitseb ülev meeolu. Enamasti peab olmekõne aitama kaasa selle loomisele ja tõstmisele. Seepärast peaks olmekõnes olema esikohal humoristlik joon, mahlakas ütlemine, vaimukas nali. Lubatav on ka heatahtlik pilge, täielikult taunitavad aga solvavad märkused.

Sootuks vastupidine peab siiski olema mälestuskõnede esitusviis. Nende pidamisel valitseb nukrus ja masendatum meeolu. Seepärast olgu mälestuskõned rahulikud ja lohutavad. Ent ikkagi ei tohiks neis laskuda halemeelsusse.

Mõnevõrra tõsisemad ja tagasihoidlikuma iseloomuga peaksid olema kihlakõned.

Olmekõne esituspaiku on mitmesuguseid. Sellele vastavalt tuleb igal eri juhul valida ka sobiv esituslaad. Ei saa ju ühesuguse häälepingega kõnelda elutoas väiksearvulise kuulajaskonna ees ja, näiteks, rahvamajas või restoranis arvukale, ülevas meeolus olevale kuulajaskonnale. Erisugust esituslaadi on vaja kaminaõhtul ja saunaõhtul või jällegi vabas õhus toimival kokkutulekul. Välisstatud pole mõnikord ka olmekõne humoristlik «näitlikustamine».

Käsitusviisilt peab olmekõne olema kindlasti vabakõne — improvisatsioon. Ta tuleb esitada elava sõnana. Perekonnakõnedes sobib rohkem sõnavõtule, seltskonnakõnedes aga jutustusele omane käsitusviis.

Käsitluslaadilt võib olmekõne olla kas teadaanne, kirjeldus, meenutus, selgitus, esitus, iseloomustus või hinnang, aga ka heatahtlik, sõbralik arvustus või kommentaar. Seltskonnakõnedest kuulub enamik meenutuste hulka.

Millest kõnelda? Muidugi, kõne sisu peab vastama antud sündmusele. Seda ei tule aga mõista sõna-sõnalt. Kokkutulekul esitatava seltskonnakõne ainevalik on tavaliselt lihtsam. Siin võib kirjeldada ühiselt läbi elatud sündmusi, meenutada unustushõlma vajunud juhtumeid, lõbusas toonis kirjeldada kedagi kohale mitteilmunut või samal viisil iseloomustada ühte või teist kohalolijat. Perekonnakõneski võib talitada samuti. Neis tuleks aga ilmutada suuremat mõttelendu, leida huvitavaid ja elavust tekitavaid võrdkujusid, rakendada üsna mitmeid stiilivõtteid. Kuna kõne kestus on lühikene, nõuab see mõnevõrra suuremat leidlikkust ja kõneosavust, kui paljude teist liiki kõnede esitamine.

Iga kõne vajab ettevalmistust. Olmekõne tuleb aga esitada vabakõnena. See ei tähenda hoopiski, et kõneks valmistumine on üleliigne. Juba aegsasti tuleks leida mingi tabav võrdlus, mõistukuju, mille kaudu asjaosalisele või sündmusele läheneda. Et olukord olmekõne esitamisel on üldiselt rahutum, kui enamiku teiste kõnede pidamisel, tuleks olmekõne juba varem sõnastada ja põhilised mõtted üksikute märksõnadena paberilegi panna. Neid tuleks sealt siiski meenutada vaid vilksamisi, nii et see koosolijaile märgatav pole, kui ei taheta näiliselt pika ja mahuka käsikirja ettelugemisega kuulajais elevust esile kutsuda. Peaks aga mõni tabav mõte juhuslikult tekkima või mõni ilmekas juhtum meenuma, millest võiks huvitavalt kõnelda, tuleks see kohe üles märkida, et ta sündmuse keerises ja teiste kõnede varjus, sobivaks esitamise hetteks ei ununeks.

Ehkki enamik olmekõnedest peetakse lauakõnedena, tuleks siiski vältida nende «ettevalmistamist» klaasitõstmisega. Niisugune «julgusevõtmine» peaks olema taunitav.

## 4. KOHTUKÕNE

### 4.1. Kohtukõne olemusest

Võrreldes muude avalikkuse ees esinejatega on kohtukõneleja oma esinemistes hoopis enam piiratud. Tal on kindel tribüün ja seisund. Tema kõnel on eriline otstarve ja sisu. Ta esineb üksnes alustel ja korras, mis on kindlaks määratud seaduses. Kohtukõned peetakse kohtuliku menetluse käigus konkreetse kriminaal- või tsiviilasja arutamisel kohtuistungil. Nad moodustavad tavaliselt kohtuprotsessi eri staadiumi — kohtuliku vaidluse. Sellepärast nimetataksegi neid kohtukõnedeks.

Kohtukõnet ei saa pidada iga soovija. Selleks on vaja kõneleja erilist protsessuaalset seisundit, mis tuleneb osalemisest kohtulikus menetluses ning kindlate protsessuaalsete funktsioonide täitmisest. Selleks on kõige suutelisemad spetsiaalse ettevalmistuse saanud isikud — juristid, kes kohtus esinedes täidavad tavaliselt oma kutsealaseid ülesandeid ning on järelikult professionaalsed kohtukõnelejad. Üha sagedamini on aga kohtukõne ka ühiskondliku kohustuse täitmine. Nõukogude üldsuse esindajaiks kriminaalprotsessis on ühiskondlikud süüdistajad ja ühiskondlikud kaitsjad, tsiviilprotsessis aga üldsuse muud esindajad. Veel esinevad kohtus kõnelega hagejad ja kostjad tsiviilasjades, kuriteo läbi kannatanud ja mõned teised isikud, sealhulgas kohtualused, kellel ei ole kaitsjat. Kuid loomulikult on peamised kohtukõnelejad prokurörid ja advokaadid. Allpool pöörataksegi tähelepanu esmajoones nende kohtukõnedele.\*

---

\* Loetletud isikute (ühiskondlikud süüdistajad ja ühiskondlikud kaitsjad, tsiviilprotsessis üldsuse muud esindajad, hagejad ja kostjad, kuriteo läbi kannatanud jt.) kõned kohtus erinevad olenevalt sellest, kas protsessist võtab osa prokurör ja advokaat. Kui need protsessist osa ei võta, tuleb kohtus kõnedega esinevail isikuil pidada käesolevas peatükis vaadeldavaist kohtukõnedega reegleid. Võtab aga protsessist osa prokurör või advokaat, pole kohtus kellelgi vaja nende kõnesid dubleerida. Võib piirduda kas üldsuse organi või omaenda isikliku arvamuse avaldamisega, mida palutakse kohtuotsuse tegemisel arvestada. Ühiskondlikud süüdistajad ja kaitsjad annavad kohtualuse käitumisele ka hinnangu ning iseloomustavad kohtualust. Seejuures tuleb kinni pidada kõigist avaliku esinemise reegleist. Mingeid spetsiifilisi nõudeid nendele kõnedele ei esitata, mispärast puudubki vajadus nende lähemaks käsitlemiseks.

Kindlad raamid kohtukõnele seab selle sisu ja otstarve. Sisu poolest on kohtukõne piiratud arutatava asjaga, millest kõrvalekaldu mine on lubamatu. Kohtukõne eesmärgiks on veenda kohtunikke tegema otsust kooskõlas kõneleja taotlustega. Ühtlasi peab kohtukõneleja avaldama oma esinemisega kasvatuslikku mõju ka pealtkuulajaile, samuti kohtualusele. Lisaks eelnevale on iga kohtukõne tähtsaks eesmärgiks teenida sotsialistliku seaduslikkuse ja Nõukogu õiguskorra kindlustamise ülesannet.

Oma taotlused kohtule esitab kohtukõneleja kooskõlas nende funktsioonidega, mida ta täidab protsessis. Nii esineb prokurör kriminaalasja arutamisel esimese astme kohtus riikliku süüdistajana, advokaat aga kas kohtualuse kaitsjana või tsiviilhageja, tsiviilkostja või kannatanu esindajana. Nende funktsioonide erinevuse tõttu tuleb kohtukõnesid käsitleda diferentseeritult, olenevalt sellest, kas neid peab näiteks prokurör või advokaat.

Kindlad piirid seab kohtukõnelejale samuti seadus. Nimelt on kogu kohtumenetlus, sealhulgas ka kohtus kõnedega esinemine seadusega eraldi reguleeritud. Selleski seisneb kohtukõnede oluline erinevus muudest esinemistest avalikkuse ees.

Reguleerides kohtus kõnede pidamist, määrab seadus eelkõige kindlaks kohtus esinemise õiguslikud alused. Ta ütleb, millal, kelle poolt ja missuguses järjekorras peetakse kohtukõned. Seejuures reguleerib seadus kohtus esinemist erinevalt kriminaal- ja tsiviilprotsessis ning esimese ja teise astme kohtus. Üksikasjalikumalt vaadeldakse kohtus kõnedega esinemise õiguslikku reguleerimist kriminaal- ja tsiviilprotsessi käsitlevates teostes (vt. Уголовный процесс. М., 1969; Гражданский процесс. М., 1972), sellekohased õigusnormid sisalduvad aga Eesti NSV vastavates koodeksites. (Vt. «Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeksi» — edaspidi lühendatult: KrPK — §-d 256—257 ja 303; «Eesti NSV tsiviilprotsessi koodeksi» — lühendatult: TsPK §-d 192—195 ja 308—309.)

Kohtulikust vaidlusest osavõtjate ring pole määratud kriminaal- ja tsiviilprotsessis ühtviisi. Kui asjas esinev advokaat on alati ka osavõtja kohtulikust vaidlusest, siis prokuröri esinemine tsiviilprotsessis jääb väljapoole kohtuliku vaidluse raame. Prokurör võtab kohtulikust vaidlusest osa vaid esinedes riikliku süüdistajana kriminaalasja arutamisel esimese astme kohtus. Esimese astme kohtus tsiviilasja arutamisest osa võttev prokurör kohtuliku vaidlusele ei sekku, vaid annab pärast kohtulikku vaidlust asja sisu kohta tervikuna oma arvamuse. Tegelikult on aga seegi kohtukõne. Seadus annab kohtulikust vaidlusest osavõtjaile õiguse sõna võtta ka repliigi korras.

Olenemata sellest, kas esimese astme kohus arutab tsiviil- või kriminaalasja, määrab seadus ühtviisi kindlaks kohtuliku vaidluse piirid. Selles võib toetuda ainult nendele asjaoludele, mis olid kohtuliku uurimise esemeks. Kohtulikust vaidlusest osavõtjad ei saa kohtuliku vaidluse käigus esitada uusi tõendeid. Küll võivad

nad uute tõendite esitamise vajaduse korral taotleda kohtuliku uurimise uuendamist. Pärast uuendatud kohtuliku uurimise lõpetamist alustatakse vaidlust uuesti.

Teise astme kohtus asja kassatsioonikorras läbivaatamisel seadus sellist protsessistaadiumi, nagu seda on kohtulik vaidlus, ei erista. Tõsi küll, teise astme kohtus peetakse kõnesid. Neid nimegab seadus seletusteks, prokurör annab aga siin asja kohta oma arvamuse. Tema seletused kuulab teise astme kohus ära üksnes siis, kui prokurör on kohtuotsusele esitanud protesti.

Seadus määrab kindlaks ka prokuröri funktsioonid protsessis, samuti protsessiosaliste õigused ja kohustused.

Prokurör on kohustatud tarvitusele võtma seaduses ettenähtud abinõud igasuguse seaduserikkumise kõrvaldamiseks. Kriminaalprotsessis toetab prokurör esimese astme kohtus riiklikku süüdistust ning esitab arvamuse kohtuliku arutamise ajal tekkivate küsimuste ja kaalutlused kriminaalseaduse kohaldamise ja karistuse kohta kohtualuse suhtes. Süüdistuse toetamisel juhindub ta seaduse nõuetest ja oma sisemisest veendumusest, mis põhineb kõikide asjaolude läbivaatamisel. Kui prokurör kohtuliku arutamise tulemusena jõuab veendumusele, et kohtuliku uurimise andmed ei kinnita kohtualusele esitatud süüdistust, on ta kohustatud süüdistusest loobuma ja esitama kohtule loobumise motiivid. Tsiiviilasja arutamisest esimese astme kohtus osavõtval prokuröril on õigus anda seletusi tema esitatud hagi kohta, toetada seda või loobuda toetamisest, samuti anda kohtule arvamusi iga asja sisu kohta, mille läbivaatamisest ta osa võtab. (Vt. KrPK §-d 22 lg. 2, ja 210; TsPK §-d 12 lg. 2, ja 121 lg. 1 p-d 2 ning 4.)

Kaitsja on kohustatud kasutama kõiki seaduses ettenähtud kaitsmisvahendeid ja -viise, et välja selgitada kõik süüdistatavat õigustavad ja tema vastust kergendavad asjaolud, ning andma süüdistatavale vajalikku juriidilist abi. Seejuures ei ole advokaadil õigust loobuda endale võetud kohustusest kaitsta süüdistatavat. (Vt. KrPK § 37 lg. 1 ja 3.)

Neid professionaalseid funktsioone teostavad prokurörid ja advokaadid ka kohtuliku vaidluse käigus. Pidades kohtus kõnet täidavad nad oma protsessuaalseid kohustusi, ühtlasi aga kasutavad kõiki seadusega neile antud õigusi.

Kohtuprotsessist osavõtmise ning kohtuprotsessil esinemise õiguslikust reguleerimisest, kohtukõnedele seatavatest juriidilistest piiridest, samuti spetsiaalse ettevalmistuse vajalikkusest kohtus esinemisteks ei tule siiski nii aru saada, nagu oleks kohtukõne kitsalt juriidilise tehnika valdkonda kuuluv ala, millest loomingu-line element on välistatud. Ka kohtukõne eeldab üldist kõneoskust.

Poleks midagi vääramat kohtukõne kui kunsti taandamisest sõnakõlksutamise «kunstini». Sellega sidestuv halvamaiguline varjund sisaldub muuseas sõnas «kohturetoorika», mille all mõeldakse peale õpetuse kohtukõnekunstist ka õpetust ilukõnelemisest, samuti kaunikõlaliste, kuid sügavama sisuta sõnade tegemist kohtus.

Õigem on tähistada kunsti ja oskust kohtus hästi kõnelda, samuti sellekohast õpetust mõistega kohtuoratoorika, millest omakorda tuleneb sõna kohtuoraator. Seda nimetust väärib kohtukõneleja üksnes siis, kui ta valdab kohtus kõnelemise kunsti ning on ühtlasi omandanud vastava oskuse.

#### 4.2. Prokuröride ja advokaatide kõnede suunitlusest

Võrreldes tsiviilasjadega, köidab kriminaalasjade arutamine kohtus üldsuse tähelepanu tavaliselt enam. Kohtutöö igapäevased kogemusedki näitavad, et kriminaalasjade arutamisel on pealtkuulajaskond hoopis arvukam kui tsiviilasjade puhul. See on ka mõistetav. Kuritegu on raske ühiskonnavastane tegu, mille toimepanemisele nõukogude üldsus reageerib teravalt. Tsiviilvaidlus puudutab seevastu vahetult üksnes kahe protsessipoolle huvisid. Eelnevast tingituna on ka kohtukõnedel kriminaalasjades eriline ühiskondlik kõlavus. Sellepärast pöörataksegi käesolevas väljaandes kohtukõnele kriminaalasjades peamist tähelepanu.

Kohtuoraator põrkab kriminaalasjas esinemisel kokku paljude raskustega. Teostades oma protsessuaalseid funktsioone, süüdistades või kaitstes kohtualust, peab ta kohtutribüüni kasutama ka kasvatuslikel eesmärkidel, andes nii poliitilisi kui ka moraalseid hinnanguid. Ühtlasi peab kohtuoraator lahkama kuriteo toimepanemist tinginud ja soodustanud asjaolusid. Ta peab näitama, mis viis kohtualuse kuriteo toimepanemisele ning analüüsima süüdlase isiksust ja selle väärustumise käiku. Siinkohal aga tõusebki küsimus, kuidas teha kõike seda nii, et prokurör jääks riiklikuks süüdistajaks, advokaat aga ikkagi kaitsjaks, kuidas on võimalik kohtukõne erinevaid tahke sobitada selle protsessuaalse suunitlusega — kohtualuse süüdistamise või kaitsmise ülesande täitmisega?

Seadus sellele küsimusele vastust ei anna. Nagu nähtub prokuröri ja advokaadi protsessuaalsete funktsioonide määratlusest seaduses, millel eespool (p. 1) põgusalt peatuti, on see üsna üldsõnaline. Ning seadus ei saakski siin minna kaugemale. Konkreetset kriminaalasjad on niivõrd kordumatult eripärased, et igasugused valmisretseptid üksnes kahjustaksid kohtukõnet. Peamine on ikkagi kohtuoraatori enda takt, oskus ja meisterlikkus ning, mis eriti oluline, arusaamine oma vastutusest protsessuaalsete funktsioonide täitmisel. See käib eriti advokaatide kohta. Advokaat ei tohi muuta oma kaitsealuse süüdistajaks. Protsessis on niigi riiklik, sageli veel ühiskondlik süüdistaja. Advokaadi ülesandeks kriminaalprotsessis on kohtualuse kaitsmine.

Kohtuoraator saab oma esinemisega taotleda otseselt protsessuaalseid eesmärke — süüdistada või kaitsta kohtualust — ja ühtlasi avaldada kasvatuslikku mõju nii kohtualusele kui ka pealtkuula-

jaile sellepärast, et tema kõne protsessuaalse ja kasvatusliku suunitluse vahel pole ületamatuid vastuolusid. Tuleb vaid silmas pidada, et kohtukõne kasvatuslik mõju on kahesugune — otsene ja kaudne. Viimane seisneb selles, et prokurör ja advokaat aitavad kohtunikel kujundada nende sisemist veendumust ning teha õiglase ja põhjendatud kohtuotsuse. Säärasel kohtuotsusel on suur kasvatuslik mõju nii pealtkuulajaile kui ka kohtualusele. Kohtukõne otsene kasvatuslik mõju väljendub seevastu pealtkuulajate ja kohtualuse teadvuse vahetus suunamises. Kohtuliku vaidluse käigus esitatakse juriidilised ja poliitilis-moraalsed kriteeriumid, millest tuleb lähtuda järelduste tegemisel. Uhtlasi näidatakse kätte protsessil tõusetuvad vaieldavad küsimused. Kõige selle tulemusena aktiveeritakse pealtkuulajate ja kohtualuse teadvust, pannakse nende mõtted tööle ning virgutatakse neid asjast ise järeldusi tegema. Loomulikult saadakse kohtuliku vaidluse käigus ka uusi kasulikke teadmisi.

Vaatamata sellele, et nii prokurör kui ka advokaat taotleavad oma kõnedega ka kasvatuslikke eesmärke, on nende kõnede suunitlus siiski erinev. Asjaolud, millele nad tähelepanu teritavad, katuvad vaid osaliselt. Prokuröri ülesanne on süüdistuse tõendamine ning kuriteo kvalifikatsiooni põhistamine, niivõrd, kui pole alust süüdistusest loobumiseks. Advokaat peab seevastu süüdistuse kummutama, kui see on jäänud tõendamata, ning vaidlustama kuriteo kvalifikatsiooni, kui see on ekslik. Seega on kummagi tähelepanu keskpunktis tehniolude ja juriidiliste probleemide eri tahud. Käsitledes neid kooskõlas oma protsessuaalsete funktsioonidega, püüab kumbki kaasa aidata õiglase ja põhjendatud kohtuotsuse tegemisele.

Prokurör süüdistab. Tema ülesanne on anda oma kõnes kuriteole ka poliitilis-moraalne hinnang, ära näidates selle ühiskonnaohtlikkuse, ning põhistada vajadus võidelda taoliste tegude vastu, sealhulgas kriminaalrepressiooni abil. Kaitsekõneski ei tule vältida poliitilisi hinnanguid ega unustada kohtuliku vaidluse otsesest kasvatuslikku suunitlust. Kuid advokaat ei dubleeri prokuröri. Ta ei tohi liialdada kuriteo ühiskonnaohtlikkuse rõhutamisega. See poleks kooskõlas tema ülesannete ega kaitsekõne eesmärkidega. On prokurör oma hinnanguis olnud ühekülgne või kaotanud mõõdutunde, peab kaitsja tegema vajalikud korrektiivid. Jäme poliitiline viga oleks aga, kui kaitsja asuks kuriteo õigustamise teele.

Tähtis koht prokuröri ja advokaadi kõnes on kohtualuse individuaalsel vastutusel ning sellega seoses kohtualuse isiksuse ja viimase kujunemisloo käsitlemisel. Siingi aitab kumbki kooskõlas oma protsessuaalsete funktsioonidega kaasa põhjendatud ja õige kohtuotsuse tegemisele. Süüdistus- ja kaitsekõne otsene kasvatuslik suunitlus on nende küsimuste käsitlemisel aga erinev.

Prokuröri ülesanne on kohtualuse individuaalse vastutuse põhistamine. Prokurör näitab, mis viis kuriteo toimepanemisele ning rõhutab, et kuriteost oli võimalik hoiduda. Siit järeldabki pro-

kurör, et kohtualune peab toimepandud kuriteo eest kandma vastutust ning tema parandamiseks ja ümberkasvatamiseks, samuti karistuse muude eesmärkide saavutamiseks on vaja kohaldada kriminaalrepressiooni. Seejuures ei tohi prokurör jääda üldsõnaliseks. Ta peab näitama konkreetset, millised kohtualuse arusaamad on ekslikud ning mis suunas vajab selle isiksus korrigeerimist.

Eitamata kohtualuse individuaalset vastutust toimepandud kuriteo eest, pöörab advokaat tähelepanu sellele, kas ja milline oli väliskeskonna negatiivne mõju kohtualusele. Advokaat toob selle avalikkuse ette ja aitab säärasel viisil kaasa ebatervete nähtuste kõrvaldamisele. Tema vaateväljas on puudused süüdlast ümbritsevas miljöös — perekonnas, koolis, elukondlikus naabruses, töökollektiivis ja ühiskondlike organisatsioonide tegevuses. Seda teeb loomulikult ka riiklik süüdistaja, kuid erinevalt viimasest on kaitsekõnes nende küsimuste käsitlemisel asetatud suurem rõhk pealtkuulajate kasvatuslikule mõjutamisele.

Uhes suunas avaldub kaitsekõne kasvatuslik mõju kohtualusele äärmiselt reljeefselt. Kriminaalvastutusele võtmine, sellega sagedasti kaasnev vahistamine ning asja arutamine kohtus mõjuvad kohtualusele moraalselt masendavalt, pessimismi süvendavalt ning usku uue elu perspektiivi hävitavalt. Moraalset surutust võib süvendada prokuröri kõne, mida kuulates süüdlane esmakordselt tajub teda reaalselt ähvardavat konkreetset karistust. Kohtualuse moraalsed elamused on tema isiksuse ümberkujundamise tähtsad tegurid. Kuid teisalt on elu perspektiivi minetamine äärmiselt ohtlik ning võib tõsiselt takistada kurjategija paranemist ja ümberkasvatamist. Oleks muidugi täiesti sobimatu, kui kohtunikud hakkaksid kurjategijat trööstima, selgitama, et veel pole midagi korrast ära ning tuleviku pärast ei maksa muretseda. Seda pole kohane teha ka riiklikul süüdistajal. Küll on aga soovitatav, kui kaitsja leiab sündsä sõna, et sisendada kohtualusesse taas usku, näidata talle tulevase elu perspektiivi ning ühtlasi hoiatada, milleni ta võib langeda, kui ta oma käitumist ei muuda. Seejuures peab kohtualune teadlikuks saama oma positiivsetest omadustest ja iseloomu tugevatest joontest, mida võib esineda isegi ainult potentsiaalselt, kuid millele toetudes võib ta ennast parandada ja ausasse tööellu tagasi pöörduda. Seda humaanset ülesannet täites aitab kaitsekõne palju kaasa kohtualuse paranemisele ja ümberkasvatamisele.

Kui prokurör ja kaitsja jõuavad järeldusele, et kohtualune on süüdi ja teda tuleb karistada, peavad nad põhistama oma taotlused karistumäära osas. Sedagi küsimust käsitlevad prokurör ja advokaat eri vaatevinklist ning mitmeti lahkumineva kasvatusliku suunitlusega.

Prokurör, lähtudes riikliku süüdistuse seisukohast, ei tohi karistumäära põhistamisel mööda minna karistuse repressiivsetest ülesannetest ega kahe silma vahele jätta karistuse vältimatuse leninlikku põhimõtet. Seetõttu peab ta erilist tähelepanu pöörama

karistuse raskuse vastavusele toimepandud kuriteo ühiskonnaohtlikkusele ning karistuse hoiatavale toimele, kuigi ta ei tohi arvestamata jätta ka kergendavaid asjaolusid ning, unustades Nõukogude kriminaalõiguse humaansed printsiibid, võtta ühekülgset süüdistav hoiak.

Erinevalt süüdistuskõnest nihkub kaitsekõnes tahaplaanile karistuse põhistamine selle hoiatava toimega ebakindlate ühiskonnaliikmete suhtes. See seletub eelkõige asjaoluga, et karistusmäärat käsitledes esitab advokaat ainult vastutust kergendavad asjaolud ning kohtualust positiivselt iseloomustavad andmed, mis võimaldavad talle mõista kergema karistuse. Süüdlase arusaamisele jõudmine, et tema asja arutatakse objektiivselt ning igakülgset ja halva kõrval arvestatakse ka seda, mis on temas head, aitab aga olulisel määral kaasa tema paranemisele.

Kasvatustlikult ning kuritegude ärahoidmise seisukohalt on väga tähtis, kui kohtuistungil antakse moraalselt, kui vaja, aga ka juriidiliselt hukkamõistev hinnang kõigile neile, kes on soodustanud kuriteo toimepanemist oma kergemeelse, kõlbeliselt taunitava või kuriteoga lausa külgneva käitumisega, samuti neile, kes on kuriteo toimepanemisest osa võtnud, kuid mingeil põhjustel kriminaalvastutusest vabastatud. Kohtu enda võimalused on seejuures mitmeti piiratud. Kohus esitab oma järeldused kohtuotsuses või erimääruses, mille vorm ja maht sunnivad napolisõnalisusele. Prokurör ja advokaat saavad aga kohtuliku vaidluse käigus anda üksikasjalikke hinnanguid ja neid põhistada. See ei ole mingil määral vastuolus nende protsessuaalsete funktsioonide täitmisega.

### 4.3. Kohtuoraatori eetikast

Juriidilise aluse esineda kohtus süüdistaja või kaitsjana annab seadus. Kohtuoraator peab seaduse nõuetest kohtus esinemisel kõrvalekaldumatult kinni pidama. Kuna aga Nõukogude seadustes leiavad väljenduse ka kommunistliku moraali printsiibid, siis peab kohtuoraator neidki silmas pidama. Ometi oleks väär nõuda kohtuoraatorilt ainult nendest moraaliprintsiipidest kinnipidamist, mis on sõnaselgelt fikseeritud ka juriidiliselt. Moraalinormid esitavad kohtuoraatorile hoopis ulatuslikumaid nõudeid.

Moraalinormid on aga üsna üldist laadi. Nad ei näe ette ega saagi täpselt kindlaks määrata, kuidas peab kohtuoraator talitama ühes või teises protsessuaalses olukorras. Selle üle peab ta sageli otsustama ise, juhindudes kommunismiehitaja moraalikoodeksi üldistest printsiipidest. Ainult suunavaid näpunäiteid võib siin anda kohtu-eetika kui kutse-eetika see haru, mille sisuks on protsessuaalse tegevuse moraalne külg. Kõige üldisemaks kohtu-eetika nõudeks on tõsta Nõukogude seaduste autoriteeti, tugevdada kohtuprotsessi positiivset mõju kodanike õigusteadvusele ning luua

kohtus selline kõlbeline atmosfäär, mis kergendab tõe leidmist ja asjasse eelarvamusliku suhtumise ületamist.

Kohtu-eesetia nõuab kohtuoraatorilt absoluutset ausust, vastutustunnet oma kutsekohustuste täitmise eest ning suurt printsiipaalsust. Ei prokurör ega ka advokaat ei tohi oma esinemistes mööda minna vähemastki seaduserikkumisest ning jätta sellele reageerimata.

Kohtuoraator peab igale asjale lähenema individuaalselt, unustamata, et tegemist on elava inimesega, kelle väärikust ei tohi solvata. Täiesti lubamatu on ebakorrektsus ja psüühiline traumeerimine. Hoolimatus inimsaatuste vastu, teiste tunnetesse ja arvamustesse põlglik suhtumine, tigidus ja kõrkus, ärritus ja taktitused, kõigel sellel ei tohi olla kohtuoraatori esinemistes kohta. Kuid samuti on lubamatu ka lipitsev, mesimagus toon.

Prokuröri kutse-eesetia nõuab temalt nn. süüdistava kallaku välitimist. Ta peab hoiduma süüdistamisest iga hinna eest, valimata vahendeid. Prokuröri pole lubatud mööda minna seaduserikkumistest «mundri au» kaitsmise nimel. Ka tema on kohustatud tõendeid hindama objektiivselt, täielikult ja igakülgset. Tema järeldused peavad tulenema kohtuliku uurimise andmetest. Prokurör ei tohi tõendeid grupeerida kunstlikult, käsitleda neid eelarvamuslikult või neid moonutada, samuti vaikida teadaolevatest faktidest. Vastuolus kutse-eesetia nõuetega on prokuröri poolt kohtualuse ühekülgne, ebaobjektiivne iseloomustamine. Prokuratuuriorganite tsentraliseeritud süsteem ei välista mingil määral riikliku süüdistaja protsessuaalset iseseisvust ja tegutsemist kooskõlas oma sisemise veendumusega. Süüdistada võib prokurör üksnes siis, kui ta on kohtualuse süüs absoluutselt veendunud ning kõik kahtlused selles kõrvaldanud.

Eriti tuleb prokuröriil vältida nn. protsessuaalset deformeermist. See võib mõnikord ilmnedä töötajail, kelle moraalsed omadused jätavad soovida ning kelle üldine ja õiguslik kultuur on madal. Seetõttu võivad laialdased õigused ning spetsiifilised töötingimused, mis on seotud kuritegude avastamise ja süüdlaste paljastamisega, tõugata üksikuid töötajaid omavolitamisele, enda suhtes nõudlikkuse alandamisele seadustest kinnipidamisel, formalismile, hoolimatusele inimsaatuste vastu, põhjendamatu kahtlustamiste või tendentslikkuse radadele, kiirustamisele ja ennatlike järelduste tegemisele ning protsessuaalsete tagatiste rikkumisele. Mõistagi on see kutse-eesetia nõuetega teravas vastuolus.

Ka advokaat peab tehiolusid hinnates, oma suhtumist elulisse nähtustesse väljendades, kohtualuse, kannatanu ja tunnistajate psühholoogiat käsitledes ning nende moraalsel palet analüüsidest kinni pidama oma kutse-eesetia nõuetest, ühtlasi aga juhinduma kommunismiehitaja moraalkoodeksi üldistest printsiipidest. Advokaat peab kaasa aitama õigusemõistmisele. Kuid ta teeb seda üksnes kohtualust õigustavaid või tema vastutust kergendavaid asjaolusid esile tuues. Säärane on advokaadi kutsealane kohustus

ning pole mingit erinevust selles, kas ta kaitseb kohtualust kokkuleppel või kohtu määramisel. Nii ühel kui teisel juhul peab advokaat täie tõsiduse ja vastutustundega täitma oma kutsealast kohustust.

Advokaat ei tohi loobuda kohtualuse kaitsmisest. See oleks vastuolus tema kutsealaste kohustustega. Kuid teiselt poolt nõuab advokaadilt tema kutse-eetika, et ta oleks kohtus õiglane ega valetaks. Tõsi, ta võib ja peab vaikima sellest, mis räägib tema kaitsealuse kahjuks. Erinevalt riiklikust süüdistajast valib ta fakte ning on selles mõttes ühekülgne. Kuid faktid ise, millega advokaat opereerib, peavad olema õiged. Ta ei tohi valetsti viidata toimiku lehekülgedele, ei tohi ära kasutada kohtunike või prokurööri eksimusi või toimiku materjalide mittetundmist jne. Nii ei või advokaat kõnelda kohtualuse karistamatusest, laitmatust minevikust või kuriteo toimepanemisest esmakordselt, kui ta hästi teab, et kohtualusel on varasem karistus, kuigi õiend selle kohta puudub. Küll tuleb aga vahet teha faktide ja nende tõlgendamise vahel. Siin on teatav subjektivism vältimatu. Siiski ei tohi advokaat anda vaba voli fantaasiale. Fakte tuleb tõlgendada psühholoogiliselt usutavalt ning loogiliselt.

Prokuröriaga võrreldes lähtub advokaat hoopis teisest vaatevinklist arutatavale asjale. Tema hoiak erineb protsessis prokurööri ja kohtu omast ka selle poolest, et need peavad olema absoluutselt veendunud kohtualuse süüis. Advokaat ei tarvitse olla seevastu veendunud kohtualuse süütuses. Kui tal jäävad süüküsimuses kahtlused, võib ta taotleda õigeksmõistmist.

Iseküsimus on, millise hoiaku peab kaitsja võtma protsessis, kui tema seisukohad ja järeldused erinevad kohtualuse omadest. Kas advokaat võib asuda kohtualuse süüküsimuses jaatavale seisukohale, kui kohtualune seda ise eitab? Säärane vastuolu kaitsja ja kohtualuse vahel pole välistatud. Advokaat teeb oma järeldused protsessis iseseisvalt. Kuid ta peab need oma kaitsealusele teatavaks tegema. Kui viimane advokaadi hoiakuga protsessis ei nõustu, võib ta kaitsjast loobuda või võtta endale uus kaitsja.

Seejuures tuleb silmas pidada, et kaitsja teeb oma järeldused kohtuliku uurimise andmete põhjal. Kui kohtualune avaldab advokaadile, et ta on tegelikult küll süüdi, kohtulikul asja arutamisel aga seda eitab, ei saa advokaat säärase avaldusega opereerida ning ei tohi oma kaitsealuse kahjuks kasutada isiklikus vestluses saadud andmeid. Need andmed ei ole süütõendeiks. Kui kohtuliku uurimise käigus küllaldas süütõendeid ei koguta, peab advokaat taotlema õigeksmõistmist. Tõendatud peab ju olema kohtualuse süü, mitte aga süütus.

Seadus (KrPK § 50) nõuab, et kohus ja prokurör hindaksid tõendeid oma sisemise veendumuse kohaselt. Advokaadi sisemisest veendumusest aga seadus ei kõnele. Tõendite hindamisel advokaadi poolt on oluline mitte tema subjektiivne arvamus, vaid nende rangelt kriitiline analüüs. Loomulikult peab advokaat valima seejuu-

res tooni ning süüdistuse kummutatusest eristama juhtumeid, mil süüdistus pole tõendatud täies ulatuses või on jäänud püsima tõsised kahtlused. Sellele peabki kaitsja oma kõnes pöörama kohtu tähelepanu. Ta peab nõnda talitama ka neil kordadel, kui süüdistuse põhjendatus on isegi väga tõepärane, kuid siiski pole välisatutud erinevate järelduste võimalus kas või sellepärast, et tõendeis on teatavaid lünki, vastuolusid, ebaselgust või faktid on mitmeti tõlgendatavad. Vaieldav võib mõnelgi korral olla ka kuriteo kvalifikatsioon. Kui advokaat täidab kutsealaseid kohustusi lõpuni ega loovuta positsioone liiga kergelt, peab ta kahtlused tõlgendamata kaitsealuse kasuks ja vastavalt sellele formuleerima ka oma taotlused kohtule.

Advokaadi ja tema kaitsealuse vahel võivad arvamuste lahkuminekid tekkida ka küsimuses, missugustele tõenditele kohtulikus vaidluses viidata. Pole nimelt välistatud, et kohtualune on esitanud tõendeid, mille tegelikkusele mittevastavuses on advokaat hästi teadlik. Teadvalt valedele tõenditele advokaat oma kõnes toetuda ei tohi. Kuid ta peab kaitsealust oma seisukohast nende tõendite küsimuses informeerima. Kohtualune võib neil juhtudel kaitsjast loobuda ja valida endale teise advokaadi.

Tõsi küll, harva, kuid siiski esinevad üksikud juhtumid, mil kohtualune pole nõus teda õigustavate või tema vastutust kergendavate tõendite kasutamise kaitsja poolt. Näiteks võib see tingitud olla kohtualuse soovist mitte tuua avalikkuse ette tema intiimellu puutuvaid asjaolusid. Kuidas peab kaitsja toimima neil juhtudel, kas tal on õigus kohtualuse soovi ignoreerida?

Üldiselt peab advokaat oma kaitsealuse soovi respektima. On aga tegemist isikuga, kes psüühiliste või kehaliste puuduste tõttu või tingituna alaealisusest või muudest säärastest asjaoludest ei orienteeru ise protsessuaalsetes küsimustes küllaldaselt, peab advokaat kasutama kõiki seaduslikke vahendeid kohtualuse kaitsmiseks. Muudel juhtudel, mil ühe või teise tõendi kasutamisest sõltub kohtualuse saatus, peab advokaat oma seisukoha viimasele teatavaks tegema ning kohtualusel on võimalik sellest kaitsjast loobuda.

Kohtupraktikas esineb sageli juhtumeid, mil kohtualuste protsessuaalsed huvid on vastuolulised. On võimalik, et ühe kohtualuse süüküsimus sõltub teise kohtualuse süüdistuse tõendatusest, ühe kohtualuse karistus teise kohtualuse vastutuse astmest. Neil juhtudel on advokaadil võimalik oma kaitsealust kaitsta ainult teise kohtualuse süüdistamise hinnaga. Sääraselt talitades ei riku advokaat oma kutse-eeskõnne. Siiski ei tohi advokaat kaotada siin takti ja mõõdutunnet. Ta ei tohi väljuda hädavajalikkuse piiridest ning teist kohtualust asjatult koormata. See oleks vastuolus tema protsessuaalsete kohustustega.

Kohtulikus vaidluses on nõutav range ametlikkus toonis, korrektsus ja lugupidav suhtumine kõigisse kohtulikust vaidlusest osavõtjaisse. Eriti on vajalik lugupidav suhtumine kohtusse. Kee-

latud on igasugune familiaarsus, sealhulgas ka kohtualuse suhtes, temale osutamine eesnime järgi. Lubamatu on kannatanu või tunnistajate nimede moonutamine, seda enam on keelatud igasugune ironia nimede arvel.

Kohtu-eetika nõuab, et esinedes kohtus, pöörduksid prokurör ja advokaat kohtu, mitte aga publiku poole. Täiesti kohatu on mängimine odavale efektile ja pealtkuulajatelt sel viisil poolehoiuavalduste taotlemine.

#### 4.4. Kohtuoraatori eneseleidmisest

Et saada heaks kohtuoraatoriks, peab kõneleja ennast leidma, see tähendab teadlikuks saama oma puudustest ja tugevatest külgedest esinemisel kohtus. Puudused tuleb kõrvaldada, tugevad küljed aga välja arendada.

Kõnelda võib kohtus mitmeti. Võib paeluda oma esinemise emotsionaalse jõuga, kuid võib samuti kõita loogilise, asjaliku, rangelt juriidilise analüüsiga. Ühel kohtuoraatoril õnnestub hästi kohtualuse psühholoogiline analüüs ja kuriteo toimepanemise sisetiste tõukejõudude avamine, teisel kuriteo toimepanemise värvikas kirjeldus. Ka on kohtuoraatoreid, kes on poleemikas tugevad, tabavad vastase nõrgad kohad intuiitiivselt ja kummutavad tema väited edukalt.

Et olla esinemisel menukas, peab iga kohtuoraator eelkõige selgusele jõudma selles, missugune kõnelemise stiil sobib talle kõige enam, kuidas suudab ta veenda kohut kõige paremini, mis tüüpi kõneleja ta on. Vastavalt oma võimetele, kalduvustele ja andele peabki ta välja töötama oma laadi kohtus esinemiseks. On ilmne, et endast kõrgetasemelist kohtuoraatorit arendada saab vaid siis, kui seejuures kasutatakse ära kõik loomupärased eelused.

Et kohtuoraator ennast leiaks, on vaja pärast igast protsessist osavõttu analüüsida oma esinemist. Tuleb küsida, miks ei saavutatud protsessil soovitud tulemusi või mis takistas kohtul ühinemast oraatori väidetega. Oli esinemine edukas, tuleb endale selgeks teha, mis mõjutas kohut oraatori taotlusi rahuldama ja vastaspoole väiteid tagasi lükkama. Säärase analüüsi tulemusena ilmneb sageli, et midagi olulist jäi ütlemata või et oma mõtteid saanuks paremini sõnastada. Selliseid järeldusi saab eelkõige teha kohtuotsuse põhjal, kus kohus väljendab ja põhistab oma seisukohad. Kuid väga kasulik on oma esinemise kontrollimiseks pärida ka protsessil viibinud kolleegide või tuttavate muljeid kõne kohta.

Oluline tähtsus kohtuoraatori eneseleidmise juures on oma kõne helisalvestamisel enne esinemist või esinemise ajal ja selle läbi kuulamisel. Seegi võimaldab avastada vigu ja puudujääke esinemises. Ainult säärasel viisil saab oraator teadlikuks oma hääle kandvusest, diktsioonivigadest, võimest asetada õigesti loogilisi

rõhke, samuti hingamis- ja kõneorganite valitsemisest. Uhtlasi selgub helisalvestuse kuulamisel kõnelejale, kas tema sõnavara on piisav, kas ta kasutab võrdlusi oskuslikult, kas tema stiil on painduv ja viimistletud või on see abitu ja trafaretne, kas kõne liigen- dus on loogiline või lünklik, kas kõnes ei esine tarbetuid kordamisi ning kas argumentatsioon on küllalt veenev.

Ilmnenud puuduste kõrvaldamine nõuab kohtuoraatorilt tõsist tööd, mis on omakorda ettevalmistavaks staadiumiks hilisematele esinemistele.

Kohtuoraatori eneseleidmisele aitab kaasa ka üldise silmaringi laiendamine ja erialaste teadmiste süvendamine, samuti vilumuse omandamine leida hõlpsasti vajalikku normatiivmaterjali.

Suur tähtsus on sellel, kui kohtuoraator vaevub tähelepanelikult kuulama teiste kohtukõnesid. See annab võimaluse võrrelda oma esinemisi teiste kohtuoraatorite kõnedega, analüüsida nende voo- rusi ja puudujääke, uhtlasi aga paremini näha oma esinemiste tugevaid ja nõrku külgi.

Kohtuoraator ei tohi paljuks põlata ilukirjanduse, publitsistika ning trükis ilmunud kohtukõnede lugemist. Nendest võib hulgana leida sääraseid mõteteri, võrdlusi ja aforisme, mille kasutamine kohtukõnes annab sellele erilise löövuse ja kordumatuse. Muidugi võib seejuures vajalikuks osutada teatav ümbersõnastamine vasta- valt arutatava asja eripärale.

Siinkohal võib piirduda üksnes mõningate väljakirjutustega ilukirjandusest: «*See inimene pakkis oma hinge meie ees nii lahti nagu harjusk oma pambu. Lõpuni sits ja kassikuld.*» (J. Smuul); «*Meid lihvib kollektiiv, lihvib liigse maha, annab puuduva juurde.*» (J. Smuul); «*Umbusk on usin tunnismärkide koguja.*» (A. Mälk); «*Nagu koer veab kaasa oma kirbud, toob inimene ühes oma iseloo- mu.*» (A. Mälk).

Ja mõningaid tsitaate tuntud kohtukõnedest: «*Inimeste saatuse üle ei tohi otsustada kohtutoimiku köidete arvu järgi.*» (G. Slutski); «*Inimese moraalse languse sügavust ei saa iga kord mõõta selle järgi, mis laadi teo on ta toime pannud. Siin on võimalikud ka juhuslikud asjaolud. Väga tähtis on hilisem hingeline reageeri- mine toimepandule.*» (V. Viktorovitš); «*Kui te küsite minult, kas ma olen veendunud tema süütuses, ei ütle ma, jah, olen veendunud. Valetada ma ei taha. Kuid ma pole veendunud ka tema süüs... Kui tuleb valida elu ja surma vahel, siis peavad kõik kahtlused kõne- lema elu kasuks.*» (F. Plevako).

Kohtuoraatoril on palju abi sellest, kui tal on kartoteek, kuhu on kantud kohtukõnedest ja ilukirjandusest võetud tsitaadid, mis on kohtukõnedes kasutatavad. Säärasesse kartoteeki võib kanda ka rahvalikke võrdlusi ja vanasõnu, mis aitavad kohtuoraatoril rikas- tada oma sõnavara.

#### 4.5. Kohtukõneks valmistumine

Kohtukõneks valmistumine algab enne selle kondikava koostamist ning tööd kõne teksti kallal. Kohtukõnele tuleb hakata mõtlema juba toimiku materjalidega tutvumisel.

Kuidas tutvuda toimikuga, see on prokuröri ja advokaadi kutsetöö metoodika küsimus, millel siinkohal pole vaja peatuda. Küll on aga kohtukõneks valmistumise seisukohast oluline, et kõik, mida hiljem võiks selle koostamisele kasutada, kantakse erilehekesele või erilehekestele. Sinna märgitakse süüdistuse nõrgad punktid, vastuolud tõendites, materjal poleemikaks kohtulikust vaidlusest osavõtjatega, samuti inspireerivad kujundid, tabavad võrdlused ning iseloomustused. Neid ülestähendusi tuleb kõne kunstilisel töötlemisel tingimata kasutada, kuna nad kasvavad välja konkreetsest asjast ja jõuavad sellepärast kuulajateni. Taoliste märkuste tegemist tuleb jätkata hiljemgi, pärast toimikuga tutvumise lõpetamist, sealhulgas kohtuliku uurimise käigus.

Toimiku materjalidega tutvumisele järgneb prokuröri, advokaadi ja teiste asja hilisemast kohtulikust arutamises osavõtivate isikute poolt oma protsessuaalse positsiooni väljatöötamine, kooskõlas nende ülesannetega, mida nad protsessis täidavad.\*

Omaksvõetud protsessuaalsel positsioonil on suur tähtsus kohtukõneks valmistumisel. Kohtukõne peab valitud protsessuaalse positsiooniga ühte langema oma suunitluselt. Seda positsiooni tuleb kohtuoraatoril kohtuliku vaidluse käigus kaitsta. Tema taotlused kohtule peavad omaksvõetud protsessuaalsest positsioonist välja kasvama.

Ka protsessuaalse positsiooni väljatöötamisel tuleb kinni pidada teatavatest metoodilistest nõuetest. Need kuuluvad kohtuoraatorika valdkonda, vähemasti niivõrd, kui protsessuaalse positsiooni valikuga algab ka kohtukõne lähtekohtade ja üldise suunitluse kindlaksmääramine.

Protsessuaalse positsiooni aluseks on asjas oleva faktilise materjali igakülgne analüüs ja materjalile juriidilise hinnangu andmine. Seejuures tuleb asjaoludest, mis on tuvastatud, eristada säärased, mis on vaieldavad või mis pole teada. Arvestada tuleb sedagi, mida ei olnud tegelikult, mis aga vastavalt sündmuste loogikale oleks pidanud toimuma. Nii tuleb näiteks leida vastus küsimusele, miks kuriteo kohal olnud koer ei haukunud? Ei tohi aga rahulduda valmisvastusega, eriti aga ühineda süüdistuskokkuvõtte järeldustega, hindamata neid kriitiliselt.

Asjas tuvastatud faktid tuleb eelkõige grupeerida ajaliselt ning seostada või ühendusse viia tegutsevate isikutega. Tuleb ka otsida nähtustevahelist seost. Sageli peitub asja lahendus just faktides, mis omaette võetuina näivad tähtsusetuina või mida lahtirebituna

\* Protsessuaalse positsiooni all mõeldakse isiku hoiakut asja kohtuliku arutamise võimalike tulemuste suhtes, millega kaasneb oma taotluste esitamine kohtule asja teatavaviisiliseks lahendamiseks.

muudest tõikadest pole võimalik seletada. Ühtlasi peavad kõik faktid lülituma ühtsesse ahelasse. Sündmuspildi taastamisel ei tohi jääda üle ühtki fakti, mis ei mahu sellesse ahelasse.

Igale faktile peab protsessuaalse positsiooni kindlaksmääramisel püüdma leida seletuse, mis on kõige vastavam antud isiku poolt protsessis täidetavatele ülesannetele ning kõige ebasoodsam vastaspoolele. Leides faktides vastuolud, tuleb nendegi kõrvaldamisel lähtuda protsessis täidetavatest ülesannetest — riikliku süüdistuse või kaitse positsioonidelt. Kuid ikkagi pole seejärel veel võimalik protsessuaalset positsiooni lõplikult kindlaks määrata. Vastus tuleb leida ka küsimusele, kas esialgselt valitud positsioon on protsessis kaitstav. Alles seejärel võib protsessuaalse positsiooni valida lõplikult.

Et oleks selge, kas esialgselt valitud protsessuaalne positsioon on kaitstav, tuleb end eelkõige asetada mõtteliselt vastaspoole seisundisse ja küsida, kas ja kuidas on viimasel võimalik kummutada seda positsiooni? Samuti tuleb aegsasti mõelda vastaspoole võimalike järelduste ja väidete ümberlükkamise viisidele. Tuleb endale aru anda sellestki, kelle seisukohad on veenvamad ja mikspärast? Ei tohi mööda minna ka küsimusest, kuidas võib esialgselt valitud positsiooni suhtuda kohus, kas on vahendeid tema veenmiseks oma positsiooni õigsuses?

Säärase protsessuaalse positsiooni valikust, mis pole kaitstav, tuleb hoiduda. Positsioon tuleb kindlaks määrata, arvestades olemasolevaid vahendeid ja võimalusi selle kaitsmiseks.

Olles valinud oma protsessuaalse positsiooni lõplikult, peavad prokurör ja advokaat järgnevalt kindlaks määrama oma esinemise lähtekoha, millest tulebki osata teha kohtuliku vaidluse nael. Kui kohtuoraator seda suudab, on tema kõne ka tulemusrikas — ta saavutab oma protsessuaalsed eesmärgid.

Siiski jääb protsessiks valmistumise käigus valitud positsioon teatavas mõttes veel esialgseks. Kohtulik uurimine seisab alles ees ja selle käigus pole välistatud üllatused. Võib osutada vajalikuks minna protsessile mitme protsessuaalse positsiooni variandiga, milledest üks peab siiski olema eelistatavam. Et olenevalt protsessil kujunevast olukorrast saaks valida kõige sobivama variandi, pole otstarbekohane avada oma positsioone asja kohtuliku arutamise esimestes staadiumides. Oma lõplikud, üksikasjalikud, vajalikku süsteemi viidud järeldused arutatava asja kohta formuleerib kohtuoraator alles kohtuliku vaidluse käigus, säilitades endale protsessis sel viisil teatava tegevusvabaduse. Kuid valmistades protsessi ette isegi mitmes variandis, peavad prokurör ja advokaat tegutsema sihipäraselt, aktiivselt, unustamata oma ülesandeid protsessis, üks riikliku süüdistajana, teine kaitsjana. Neil ei tohi kordagi meelest minna, et kohtukõne pole tavaline loeng või ettekanne, harilik jutuaajamine või ükskõikse vaateleja arutlus.

Kohtukõneks valmistumise eristaadiumiks on kõne koostamine kas konspekti või valmistekstina. Mõeldav on ka kohtukõne

improviseerimine, mille all mõeldakse kõnelemist hetkelise puhangu mõjul. Kõne improviseerimise korral ei ole kohtuoraatoril ei konsepti ega valmiskirjutatud teksti. Ta ei ole ka mõttes ettevalmistatud kõnet valmiskujul mällu jätnud.

Kuidas suhtuda kohtukõne improvisatsiooni, selles küsimuses lähevad arvamused lahku. Igatahes pole õige, et kohtukõne, eriti advokaadi kõne improviseerimine on paratamatu, kuna kohtulikuks vaidluseks valmistumiseks ei jää pärast kohtuliku uurimise lõppemist aega, enne seda aga pole kõnet võimalik koostada, sest teadmata on uurimise tulemused. Veenev pole ka väide, et advokaat on sunnitud kõnet improviseerima, kuna ta kohtulikus vaidluses esineb pärast prokuröri ning pole teada, mida viimane ütleb. Kui advokaat on protsessiks valmistunud hoolikalt ja kohtuliku asja-arutamise käiku jälgib tähelepanelikult, pole tal raske lahti mõtestada riikliku süüdistuse positsiooni. Teataval määral selgub see süüdistuskokkuvõttestki. Tavaliselt ajendab kohtuoraatorit kõnet improviseerima lihtsalt laiskus. Iseenesest pole aga kohtukõne improviseerimise võimalikkus välistatud, kuigi improvisatsioon võib kohtuoraatori sagedasti jätta häтта.

Improvisatsioon on mälu eriline reflektorne tegevus, mis loomingu-aktiivsuse teatavail hetkeil teeb oraatorile kättesaadavaks temale kõneks vajaliku materjali. See materjal on rikkalike vaimsete varudena päev päeva kõrval salvestunud ajju raamatutega töötamisel, nähtuste ja sündmuste analüüsimisel ning nendes oma suhtumise kujundamisel.

Improviseerimisvõime ei tule iseenesest. See on tasu aastaid kestnud suure töö eest. Enamikul kõnelejaist see võime on vähe arenenud või puudub. Kuid ka see, kes on suuteline improviseerima, räägib kohtus alla oma võimeid, kui ta pole kõneks valmistunud. Siinkohal on jutt täielikust improvisatsioonist, mida tuleb igal juhul kohtus hüljata.

Kuid on võimalik ka osaline improviseerimine. Näiteks valmistatakse ette kõne loogiline kude, reastatakse teesid, pannakse kirja argumendid, kuid kõne kunstiline kujundus jäetakse improvisatsiooni hooleks. Ent oraator peab hindama oma võimeid õigesti. Lootus ainult improvisatsioonile võib alt vedada ja kohtukõne jääda kuivaks ning vähe mõjusaks.

Veel ohtlikum on üksnes kõne retoorilise koe ettevalmistamine lootuses, et valitud positsiooni ümberjutustamine annab kõnele loogilise struktuuri ja ratsionaalse sisu. Siin võib sisu uppuda võrdlustesse ja kujunditesse, oluline jääda ütlemata ja oraator hakata korrutama oma mõtteid. Selle tulemuseks võib olla ka kõne nn. korduv lõpetamine.

Kohtukõne improviseerimise üks halvemaid mooduseid seisneb järgmises: advokaat paneb prokuröri kõne kirja võimalikult täpselt ja hakkab seda siis lause-lauselt lahkama. Nii võib küll saavutada odavat efekti, mitte aga erilisi tulemusi. Ka advokaadi kõne peab

olema terviklik. Sellelt oodatakse iseseisvat käsitlust asjast, mitte ainult prokuröri väidete kritiseerimist.

Halb improviseerimine on ka see, kui valmistatakse ette kõne mõjuv algus ja meeldiv, üllatav, mällu sööbiv lõpp, nende vahele aga improviseeritakse kahvatu sisu. Sel viisil demonstreerib kohtuoraator üksnes oma vastutustundetust.

Seega tuleb kohtukõne eelnevalt koostada. Millises ulatuses ja kuidas seda teha, on individuaalne.

Kõne koostamisele asumisel tuleb eelkõige mõelda selle struktuurile ja sisule, selgitades endale, mida on vaja öelda. Kuid juurelda tuleb ka, kuidas sisu paremini edasi anda nii, et kohus oraatori väidetega ühineks. Tuleb mõelda sellelegi, kuidas pealtkuulajad kõne vastu võtavad. See on oluline nii kasvatusliku mõju avaldamise seisukohast kui ka kohtu suhtumise aspektist oraatori väidetes. Nõustub saal kõnelejaga ja oraatori väited pole otseses vastuolus kohtunikel kujuneva arvamusega, kinnitab kõneleja kohtunikel tekkivat sisemist veendumust. On aga pealtkuulajate suhtumine oraatorisse vaenulik, mõjutab see märkamatult kohtunikegi hoiakut.

Selgitanud endale kõik need küsimused, alustab oraator tööd kohtukõne teksti kallal. Seda ei tule ära segada kõne kirjapanemisega. Töö kõne teksti kallal algab juba enne selle kirjapanemist. On kohtuoraatoreid, kes ei jõuagi nii kaugele, vaid valmistavad mõtteliselt ette kõne täieliku teksti peastkõnelemiseks. Sääraselt koostatud kõne esitamisel on mitmeid eeliseid. Kõne on vahetum, värskem ja haaravam, kontakt kuulajatega otsesem, materjali ümbergrupeerimine sellekohase vajaduse ilmnemisel aga kergem. Seejuures on kirjutatud tekstile toetumata kõnelemine pingutavam ning kohtuoraatorilt suuri jõuvarusid ning erakordset mälu nõudev.

Tavaliselt koostab kohtuoraator enne kohtulikku vaidlust kõne konspekti, mille detailsus võib olla suuresti erinev. Kõnelemisel konspektist on mitmeid eeliseid. Nüüd ei unune midagi olulist, konspekti on hõlpus täiendada, puudub vajadus tekstist kramplikult kinni pidada. Ka ajakulu on väiksem ja kõnelda pole nii pingutav kui peast. Kuid teiselt poolt võib alles kõnelemise ajal ilmned, et konspektis on lüngad, üleminekud liiga järsud ning kõne üksikud alljaotused omavahel sidumata. Pahatihti ei suuda oraator neid esinemise ajal enam kõrvaldada.

Nii on see eriti siis, kui ta elab oma kõnele liiga emotsionaalselt kaasa, näiteks räägib enda vihaseks või haledaks. Pealegi saab konspekti järgi kõnelda üksnes oraator, kellel on loomupäraselt hea stiil, rikas sõnavara, värvikad kõnekujundid ning kes ennast täielikult valitseb.

Paljud puudused kohtukõnes on välditavad, kui oraator endale konspekti järgi kõne eelnevalt ette jutustab või kui ta oma kõneteksti varem sõna-sõnalt kirja paneb. See ilmutab lugupidavat suhtumist kuulajaisse ning vastutustunnet oma kohustuste täitmisel. Sõna-sõnalt kirjapandud tekstis pole tavaliselt lünki, stiil ja kujun-

did on viimistletavad detailselt ning kõne töödeldav kunstipäraselt. Ka kõnelda on valmisteksti järgi kergem. Kuid valmistekstis on materjali ümberorganiseerimine raskem ja kui hakatakse vuristama, kaob vahetu kontakt kuulajatega.

Millist teed mööda minna, oleneb eelkõige asja eripärasest. Majandusalaste kuritegude arutamisel, kus tuleb käsitleda rikkalikku arvulist materjali, ei saa usaldada ainult mälu. On ka sääraseid, eriti vastutusrikkaid esinemisi, näiteks süüdistamine või kaitse sõjaroimarite kuritegudes, kus kõik kohtus öeldu peab olema dokumenteeritud.

Palju sõltub kohtuoraatori võimeist ja kogemustest. Kui kohtuoraatoril pole veel välja kujunenud oma isikupära kohtus esinemisel, võiks ta katsetada kõnedeks valmistumisel mitmesuguseid vorme. Tuleb teadlik olla ka oma mälu liigist. Kui domineerib kuulmismälu, on kasulik eelnevalt kõne endale ette jutustada. Tugeva nägemismälu korral on õigem koostada kõne konspekt — see jääb kergesti meelde. Ka loogilise mälu korral tuleb koostada konspekt ja kõne ettevalmistamise käigus pöörata erilist tähelepanu selle kunstilisele töötlemisele.

Kõne teksti koostamisel tuleb arvestada ka kohtuliku uurimise lõppemise ja kohtuliku vaidluse alguse vahelist aega, mida kohtuoraator võib käsutada. Ulatuslikes protsessides teevad kohtud tavaliselt vaheaja enne kohtuliku vaidluse algust, võimaldades seega kohtukõnet koostada. Kuid on ka lühikesi, mõnetunnilisi protsesse, kus sääraseid vaheaegu ei tehta. Küll pole aga väikesi, tähtsusetuid kohtuasju, kus kõneks valmistuda pole vaja. Seevastu on kohusetundetuid oraatoreid, kes ei valmistu kohtus esinemiseks.

Mõnikord on soovitav kombineerida mitmeid kõne koostamise viise. Kõneconspektis võivad olla sõna-sõnalt kirjapandud osad, mida F. Plevako nimetas «oaasideks», samal ajal kui kohati esitab kohtuoraator kõne peast.

Töötada kõne koostamise kallal tuleb pidevalt, igal vabal hetkel, kohtusse minnes ja sealt tulles, kaaludes kõiki protsessil ilmenud ootamatusi ja uusi seiku.

Kõne koostamise käigus võib taoti selguda vajadus uurida täiendavalt mõningaid asjaolusid. Süstematiseerides oma argumente ja järeldusi, võib kohtuoraator kõne koostamisel ootamatult tõdeda, et ta ei tunne toimiku mõningaid detaile, et selles on lüngad või tekivad uued probleemid. Neil juhtudel on möödapääsematu lisamaterjalide hankimine, isegi kohtuliku uurimise täiendamine, on see aga lõppenud, kohtuliku uurimise uuendamise. Seegi näitab, et kõne eelnev koostamine on vältimatu.

On kõne valmis ning see oma võimaliku mõju seisukohast läbi analüüsitud, tuleb kohtuoraatoril kõne veel ühest aspektist läbi mõelda. Nimelt peab ta endalt küsima, kas võiks kuulajail tekkida kahtlusi tema sõnade siiruses. Kõik, mis võiks sääraseid kahtlusi esile kutsuda, tuleb kõnest kõhklemata kõrvaldada.

Lõpuks tuleb koostatud kõne ka omandada. Eriti oluline on

nende kõnede omandamine, mis on kirja pandud sõna-sõnalt. Kui säärane kõne jääb omandamata, loeb oraator ta lihtsalt maha, millega on kõne nurjumisele määratud. Omandada tuleb aga ka need kõned, mida kavatsetakse pidada peast või konspekti järgi.

Kõne omandamiseks peab oraator katsuma seda pidada, kas või mittekuuldavalt, ning kõne liigenduse, argumendid ja järeldused, samuti peamised kunstilised kujundid meelde jätma. Kõne omandamine aitab ühtlasi paika panna loogilised rõhud ning on enesekontrolli ja esinemiskindluse sisendamise vahendiks. Esinemiskindlust on aga kohtuoraatoril väga vaja. Võib nimelt juhtuda, et oraator, kes on kohtuliku vaidluse käigus sõna saanud, muutub korraga araks, kaotab julguse ja takerdub. Talle hakkab tunduma, et ta langeb eelkõnelejate plaanist välja ja tema koostatud kõne ei sobi kujunenud atmosfääri. Nakatudes rambipalavikku, hakkab ta kõhklema, käigult ümber orienteeruma, uut kõnet improviseerima ning satub lõplikult rappa. Kui aga kohtuoraator on oma kõnet, kas või selle algustki kuulnud, ei teki tal kohtus sääraseid kõhklusid ja kartusi. Esinemiskindlus sisendab julgust hakata kohtulikus vaidluses ise tooni andma. Eriti kategooriliselt peavad kõne omandamise nõudest kinni pidama algajad ja väheste kogemustega oraatorid.

#### 4.6. Kohtukõne kunstiline töötlemine

Kohtukõne võib olla tark ja õige, kuid jääda mõjuta. Põhjus peitub asjaolus, et kuulajate teadvus lihtsalt tõrkus oraatori sõnu vastu võtmast. Enamasti on asi selles, et kõne oli pikk ja igav ning keegi ei pingutanudki ennast seda jälgima. Kõne vastu võib samuti meelestada oraatori targutavalt õpetlik toon.

Ei ole mingit põhjust arvata, et ükski kohtuoraator tahaks kohut häälestada enda vastu. Kui tihti on see aga siiski nii. Advokaat peab taskuvarga kaitseks poolteisetunnise kõne ja püüab tõestada, et kohtualune on eriline isiksus, kes on elus kannatanud ülemäära, kelle perekondlik elu oli ainulaadselt õnnetu ning kelle psüühika on sügavalt traumeeritud. Aga kohtunikud võivad küsida intuitsivselt: «Akki ongi tegemist ohtliku kurjategijaga, miks muidu kõneleb advokaat nii pikalt?» Sama oht varitseb advokaati ka nn. ületõendamise juhtudel. «Miks eitab advokaat nii raevukalt seda, mis on niigi silmanähtavalt kummutatud,» pärib kohtunike intuitsioon, «ehk on kohtualune siiski milleski süüdi?» Ka apelleerimine kohtunike halemeelsusele kutsub esile tõrke: otsuse tegemisel peavad ju kohtunikud lähtuma üksnes seadusest.

Kõigil vaadeldavail juhtudel ei avalda kõne soovitud mõju, ei veena kohut. Kas aga prokurör või advokaat kohut veenda suudab, sõltub paljuski sellest, kumb on oma kõnele andnud kõrgematasemelise kunstilise vormi. Selles on ka kohtukõne kasvatustliku mõju

tähtis allikas. Ideaalne ongi selline kohtukõne, mis kõigi muude vooruste kõrval on kunstiteos. Tõsi küll, kunstnikuks sünnitakse, poet on inimene kutsumuse ja talendi tõttu, kohtuoraatoriks aga õpitakse ja saadakse, ent anne abistab siingi. Kirjanikuga võrreldes on kohtuoraatoril ka suuri eeliseid. Kirjandusteost loevad paljud ja korduvalt, kohtukõne kantakse ette vaid üks kord, peamise eesmärgiga veenda kohut. Sellest seisukohast on kohtuoraatorile esitatavad nõudmised väiksemad ning pealegi on tema käsutuses ainulaadsed mõjutamisvahendid: kuulajateni kanduv kõne, miimika ja žestid, vahenditus ja peamine — elav tegelikkus, mille tunnustajaks on kogu kohtusaal. Mida kõike ei või aga kohtuoraator ammutada sellest tegelikkusest: ootamatuid, lõbusaid ja traagilisi vahejuhtumeid protsessis, tõeseid detaile ja kordumatuid üksikasju. Neid tuleb vaid näha, üles märkida, ära kasutada ja kõnesse sulatada.

Siiski tuleb kohtukõne kunstilisel töötlemisel valida rangelt, millest kõnelda. Kõik liigne tuleb kõrvaldada. Ja just selles seisnebki kohtukõne ilu, nimelt siit tuleb otsida selle kunstilise jõu üht allikat.

Järelkult kunstipärane on kohtukõne, milles pole midagi liigset ega tarbetut. Kui öeldakse, et kaks korda kaks on neli, pole vaja lisada, et kolm korda kolm on üheksa. See ei tähenda muidugi, et kõne peaks olema piiratud ajaliselt. Mis on oluline ja vajalik, see tuleb ära öelda, ning kui on tarvis, tuleb rääkida ka kaua. Ometi ei tohi luua muljet, et kõne on sihilikult pikk ja üle koormatud. Milleks peaks näiteks kohtuoraator ette kuulutama, et tema kõne koosneb kaheteistkümnest osast?

Puudub igasugune vajadus prokurööri kõnes ümber jutustada süüdistuskokkuvõtet. See on niigi teada. Kohus tahab kuulda midagi uut. Pole vaja korrata ka kohtuliku uurimise käiku. Seegi on teada. A. Koni ütles õigesti, et süüdistaja mingu samm-sammult seda teed mööda, mille on läbi käinud süüdistatav. Ka advokaat hoidugu korrutamast, milles tema kaitsealust süüdistatakse. See on tarbetu ja psühholoogiliselt väär, kuna jätab kohtunike teadvusse teatava jälje.

Tõeline kunstiteos pole kunagi igav. Seda ei tohi olla ka kohtukõne. Trafaretsed, üldised fraasid ja stamp tapavad kohtukõne nagu iga muugi kõne mõju. Sellepärast on abstraktsed arutlused ja üldist laadi deklaratiivsed laused kohtukõnes lubamatud.

Vältimaks stampi ja trafaretti, tulebki kohtukõne töödelda kirjanduslikult. Siis pole see ka igav, talletub mälus ja nõupidamistoas tuletavad kohtunikud seda meelde.

Nagu kirjanduses pole ainumäärav süžee, nii pole ka kohtuasju, milles haritud ja muljetele vastuvõtlik inimene ei leiaks materjali kunstiliseks töötluseks. Tuleb asju vaid nende elulises kordumatuses näha ning neile erineva mõõdupuuga läheneda. Mis mõju oleks näiteks sellel, kui advokaat, taotledes kergemat karistust valuutaväärtustega spekulerialjale, kes need maa sisse oli

peitnud ja ise uurimisorganitele kätte näitas, piirdunuks vaid viitega KrK § 37 nendele punktidele, mis mainivad süü ülestunnistamist ja tegevkahetsust vastutust pehmendavate asjaoludena. Kuid advokaat ütles: «Kuldmündid olnuksid praegugi mulla sisse peidetud, kui kohtualuse südametunnistus poleks nad maapinnale kergetanud.» Või teine näide. Revolutsioonieelne advokaat V. Žukovski, soovides kohtunike silmi ette manada pilti prokuröri poolt tema arvates põhjendamatult taotletud karistuse tõelisest raskusest, ütles: «Kas te teate, mis on üksikvangistus? See on kolm sammu pikuti, kaks laiuti ja pea kohal mitte ribakestki taevast.»

Säärased kujundid, mida kohtuoraator kuulajate ette maalib, ei saa jätta külmaks. Nad puudutavad kuulajat oma sooja hingusega ning nende mõju on kummutatav üpris raskesti. Kui kujundeid asjast ei leia, tuleb nad luua, teisendades ilukirjandusest loetud metafoore või ümber vermides kohtukõnede kogumikest meeldejäanud võrdlusi.

Elavad pildid kohtutoimikus kirjeldatud või kohtulikul uurimisel tuvastatud sündmustest tuleb maalida võimalikult lihtsalt, vahenditult. Siin on omal kohal ka otsene kõne. Seejuures tuleb aga hoiduda liialdamisest mina vormiga. Kuidas kõlaks, kuulduna prokuröri suust: «Kohtualune ütles: mind kihutas vargusele minu vanem vend.» Distsiplineerimata pealtkuulaja võiks siinkohal poetada repliigi: kes on ikkagi «mina», kas kohtualune või prokurör?

Metafoorid ja võrdlused peavad olema ootamatud ja uued. Lõöv on näiteks selline metafoor nagu: «alkäemaksu anti selleks, et peni ei hauguks.» Nii ütles advokaat, kaitstes arveametnikku, kes sai pearaamatupidajalt osa viimasele antud altkäemaksust kuriteost vaikimise eest. Kuid metafoorid ja võrdlused ei tohi olla kahteralised ega labased.

Palju võimalusi kohtukõne kunstiliseks töötlemiseks pakub kohtualuste iseloomustamine ja kuriteo toimepanemise sisemiste tõukejõudude avamine. Ka seda tuleb teha mõõdukalt ja asjalikult. Iseloomustada on vaja faktide ja käitumise abil. Väga sisukalt iseloomustavad asja erakirjad. Need on tavaliselt tõetruud ja vahenditud.

Kõne kunstipärasuse hävitavad liialdused tsitaatidega ning jämedused. Kohtuoraator ei tohi lubada endale sääraseid sõnu nagu: *jultunud huligaan, alatu roimar, neetud kurjategija, elajalik saagihimu, nārune hing, loomastunud jätis jne.*

Naljad, huumor, iroonia ja sarkasm on lubatud, kuid jällegi mõõdukalt. Ei sobi naljatada näiteks tapmise asjas, iroonia ja huumoriga võib aga kõnelda kodusest köögivilist kommunaalkorteris. Täiesti sobimatud on ka pöördumised kohtunike või iseenda poole sellises vormis nagu: «kui teist keegi peaks minema vargile» või «meil on kõigil lapsi ja nad teevad ulakusi, aga sellest ongi vaid samm huligaansuseni» jne.

Võltspaatos tabab kohtukõne kunstilise koe, siirus annab sellele

hingestatud võlu. Kedagi ei liiguta, kui advokaat avaldab, et sündmused on traagilised ja neile mõeldes tuleb temalegi pisar silma. Kõnet kaunistab seevastu siiras, lihtne, nõukogude inimesele omane paatos.

Kohtukõne emotsionaalsus tõstab selle kunstilist jõudu. Kuid emotsionaalne on kõne vaid siis, kui oraator asjale ise kaasa elab. Jääb oraator külmaks, ei liiguta ta kuulajaid. Lubamatu on kõne emotsionaalsust taotleda odavate efektidega, mänguga kuulajate tunnetele. Emotsionaalsust põhinegu faktidel. Kõne emotsionaalsus on suurem, kui kõike ei öelda lõpuni. Mõista andmisega saab mõnigi kord öelda enam, kui igale i-le punkti peale pannes. Pealegi virgutab see kohtunikke endid edasi mõtlema, juurdlema ja lahendeid otsima oraatori poolt näidatud teel. Uhes protsessis kõneles advokaat, kes kaitses vahi alla võetud nelja lapse ema vaid vihjamisi lastest, kes nüüd on kõik ise ilmakaares laiali. Tekkis küsimus, kas kodukollet oli vaja ema vahi alla jätmisega purustada. Nähtavasti mõjutas see kerge vihje kohtunikkegi, kes mõistisid kohtualuse küll süüdi, kuid ei kohaldanud tema suhtes vabadusekaotust.

Kohtukõne, eriti süüdistuskõne võidab oma kunstiliselt jõult, kui see ei jää antud üksikjuhtumi pinnale, vaid jõuab teatavate üldistusteni. Säärased üldist laadi küsimused võivad tõusetuda igas protsessis, näiteks kuritegu tingivate või soodustavate asjaolude või kasvatusprobleemide pinnalt. Kohtunikud, eriti rahva kaasistujad on väga altid küsimuse sellisele asetusele — nad tajuvad, et nendes nähakse riiklikult tähtsate asjade lahendajaid.

Kohtuoraatori stiil peab olema lihtne, selge ja nõtke. Kõne kunstiline töötlus eeldab pikkade, raskete tiraadide vältimist. Ühed ja samad sõnad ei tohi korduda liialt sagedasti. Grammatilised vead on talumatud. Kohtuoraatori aktiivne sõnavara peab olema rikkalik. Ta ei tohi liialdada võõrsõnadega ning peab hoiduma parasiitsõnadest. Valus on kohtutribüünilt kuulda selliseid taotlusi nagu: «Palun kohut välja tuua niisugune otsus, mis arvestaks karistust kergendavaid asjaolusid ning karistaks kohtualust mittevabadusekaotusliku karistusega.» Ka väär juriidiline terminoloogia halvab kohtukõne kunstilist jõudu.

#### 4.7. Mõningaid kohtuliku vaidluse reegleid

Ammustest aegadest soovitab kohtuoratoorika kinni pidada mõningatest kohtuliku vaidluse reeglitest. Need kujutavad endast õieti meetoodilisi näpunäiteid kõnelejale ja nende silmaspidamine aitab oma väiteid ja argumente esitada edukamalt, vastaspoolseid aga kummutada täielikumalt.

Enne kui mingi seisukohaga kohtus välja tulla, peab oraator endale selgeks tegema, kas see on tema protsessuaalse positsiooni

vaatevinklist kasulik ja vajalik. Rohkem kui vajalik pole kohtus kellelgi tarvis midagi tõestada. Kui miski pole selge endalegi, ei ole sellest vaja rääkida. Kohtuoraator peab samuti mõtlema, kas esitatud argument ei või pöörduda tema enda vastu. Näiteks väidab prokurör: «Kannatanut peab uskuma, võimatu on välja mõelda nii koletut kuritegu.» Advokaadil on üpris lihtne pareerida seda väidet sõnadega: «Seda nüüd küll, ent kui on võimatu välja mõelda, kuidas sai siis nii hirmsat kuritegu toime panna?» Või teine näide. Advokaat esitab retoorilise küsimuse: «Kuidas on võimalik, et inimene, kes kavatses toime panna nii kohutava kuriteo, tuli eelmisel päeval hilisemale sündmuspaigale kaks korda?» Prokurör vastab: «Aga selleks, et kavatsetava kuriteo koht üle vaadata.»

Kõik ebakindlad, kahtlased, küsitavad argumendid ja tõendid tuleb kõrvale heita. Asja ei otsusta tõendite arv, vaid nende usaldatavus ja tähtsus. Arendades ja põhistades mingit väidet, ei tohi seejuures unustada peamist. Viimasega tulebki kõik ülejäänud seostada. Säärasel viisil kinnitab üks väide või tõend teist ning lõpptulemusena kasvab nende kaal.

Tugevad argumendid ja tõendid esitatakse ükshaaval, vähem kaalukad koos. Seejuures ei tule tugevat argumenti või väidet esitada vajaliku ettevalmistuseta. See loob kuulajas ooteseisundi, keskendab tähelepanu olulisele ja rõhutab argumendi või tõendi kaalu. Sageli on otstarbekohane esitada tugev argument dilemmana. Sellega antakse kohtule endale võimalus valida kahe järelduse vahel. Küllap kohus tuleb isegi õigele järeldusele, oraatori väide on aga seda usutavam. Vastaspoolelt oodatavaist tugevaist argumentidest peab katsuma ette jõuda ja need pareerima juba enne esitamist. Seejuures ei tule unustada, et vähimigi vastuolu oraatori väidetes võib ka väga tugeva argumendi kaalu oluliselt vähendada ning kõne mõju täielikult hävitada.

Kummutades vastaspoole argumente, on vaja need lahutada koostisosadeks ning ükshaaval tagasi tõrjuda. Tugevatele argumentidele ei tohi vastamata jätta, kuid oldagu ettevaatlik nende kordamise või arendamisega. Üksnes siis on seda otstarbekohane teha, kui vastaspoole väidet edasi arendades saab tõestada selle mõttetust. Eelnevalt tehakse vastaspoolele seejuures mõõndus ja öeldakse: kui vastaspoolt uskuda, siis jõutakse lõpptulemusena võimatule järeldusele. Suur mõju on ka sellel, kui vastaspoole seisukohti vaidlustatakse tema enda väidete või tema poolt tunnustatud faktide abil.

Vaieldamatuid fakte ja õigeid argumente on mõttetu katsuda kummutada. Küll aga peab oraator leidma neile oma protsessuaalsele positsioonile vastava seletuse. Kui vastaspool pole midagi tõestanud, pole ka midagi kummutada. Võib piirduda tähelepanu juhtimisega sellele, et vastaspoole käsutuses pole mingeid argumente.

#### 4.8. Kohtukõne struktuurist ja sisust

Millistest osadest peab koosnema kohtukõne, selle kohta on püütud anda mitmesuguseid skeeme. Enamikus leitakse, et kohtukõned kriminaalprotsessis peavad koosnema alljärgnevatest jaotustest: sissejuhatus, tehiolude kirjeldus (asja faabula esitamine), tõendite analüüs, kuriteo kvalifikatsiooni, karistusmäära ja tsiiviilhagi põhistamine ja lõppsõna. Tegelikult on säärasest skeemist sageli raske, mõnikord aga võimatu kinni pidada. Kirjeldades tehiolusid ja näidates, mis on kohtulikul uurimisel tuvastatud, peab kohtuoraator samaaegselt osundama ka tehiolusid kinnitavatele tõenditele. Olenevalt asja eripärasest võivad muudki skeemi alljaotused omavahel põimuda või hoopis ära jääda. Süüdistuse tõendamatus välistab näiteks juriidilise kvalifikatsiooni ja karistusmäära küsimused. Sisu poolest erinevad ka prokuröri ja advokaadi kõned. Prokurör peab süüdistuskõnes haarama küsimuste laiemat ringi. Ta peab puudutama kõiki nõupidamistoas lahendatavaid küsimusi. Advokaat võib seevastu piirduda üksnes vaieldavate ja tema protsessuaalse positsiooni pinnalt tõusetuvate küsimuste käsitlemisega. Pole ka põhjust piirata kohtuoraatori vabadust käsitleda küsimusi tema enda poolt kindlaksmääratud järjekorras.

Kohtukõnede struktuur pakub kohtuoratoorika seisukohast kahtlemata huvi. Kohtukõnede sisu kuulub seevastu kohtuoratoorika valdkonda ainult osaliselt. Selle küsimusega tegeleb üsna ulatuslikult ka protsessiõigus. Näiteks on tõendite hindamine protsessuaalne probleem. Kohtukõne sisu protsessuaalsetel aspektidel allpool ei peatuta. Asjast huvitatul on võimalik pöörduda protsessiõigusliku kirjanduse poole.

Kohtukõne sissejuhatava osa ülesandeks on ette valmistada kõne kuulamiseks teisi, eeskätt kohtunikke. Selleks viiakse kuulaja käsitletavate küsimuste ringi ning näidatakse talle kätte põhitees, millest oraator lähtub.

Kuulaja ootab kohtuoraatorilt midagi uut, mis talle endale on protsessil jäänud märkamata. Sama ootavad ka kohtunikud. Nad tahavad kuulda midagi säärast, mis aitab neil asja nõupidamistoas lahendada. Neid huvitab, kuidas nad peavad asja lahendamisele lähenema ning mis raskused neil seejuures tekivad. Suudab kohtuoraator kohe oma kõne alguses öelda midagi säärast, on ta köitnud kuulajate tähelepanu. Ka kunstiliselt vormilt peab kohtukõne sissejuhatav osa mobiliseerima kuulamisele. Seejuures on aga oluline, et algusest peale ei tekiks kellelgi kahtlust oraatori siiruses ning tegutsemises asja, mitte isiklikes huvides. Näiteks on õnnestunud süüdistuskõne järgmine algus: «Asudes täitma oma rasket ülesannet, ei taha ma lämmatada endas inimlikke tundeid. Ma saan aru, et mul lasub raske kohustus, kuid uskuge, et ma tahaksin kogu hingest leida süütut seal, kus tegelikult on kurjategija!»

Kõne sissejuhatus peab orgaaniliselt seonduma kõne järgnevate

osadega. See kehtib ka kõne sissejuhatuses antavate poliitiliste hinnangute kohta, mis on vajalikud, kuid peavad olema konkreet- sed ja tulenema arutatavast asjast. Üldised arutlused meie edu- sammudest, näiteks aatomienergia rahuotstarbelisel kasutamisel, on hüljatavad. Konkreetse asjas, tingituna selle eripärast, võib aga kohtukõne sissejuhatavasse ossa ka rahuotstarbelisele aatomi- energia kasutamisele osundamine sobida suurepäraselt.

Kohtukõnet pole õige alustada pöördumisega «seltsimehed koh- tunikud!». See oleks vastuolus kohtuistungiga rangelt ametliku atmo- sfääriga. Kuid vääri oleks alustada ka sõnadega «kodanikud koh- tunikud!». Nii pöördub kohtu poole süüdistatav. Kohtukõne esime- sed sõnad olgu: «Lugupeetud kohtunikud!»

Esitades tehilolud ja analüüsideid, taastab prokurör kohtukõne selles keskses osas kuriteopildi ajas ja ruu- mis. Teisiti ei saa ta süüdistada. Kui kohtualuseid on mitu, pole otstarbekohane esitada tehilolusid ja analüüsideid tõendeid kuriteost iga osavõtja kohta eraldi. Kuriteosündmus tuleb rekonstrueerida ajas ja ruumis terviklikult, hõlmates kuriteost kõiki osavõtjaid. Küll on otstarbekas vaadelda eraldi iga kuritegelikku episoodi, avastades eelnevalt arutamise aineks olevate kuritegude toimepa- nemise üldise mehhanismi.

Tehilolude ja tõendite analüüsimisel talitab advokaat veidi tei- siti, sõltuvalt sellest, millise protsessuaalse positsiooni on ta vali- nud. Kui ta vaidlustab süüdistust üldse, võib temagi maalida sünd- mustikust tervikliku pildi, näidates, et see pole kooskõlas prokuröri käsitlusega. Kuid advokaat võib süüdistuse vastu vaieldes piirduda vaid tõendite ahela ühe, peamise lüli purustamisega. See on või- malik siis, kui kõnesoleva lüli kõrvaldamisega tõendite ahel lagu- neb. Nii on süüdistuse kummutamiseks piisav, kui kaitsja tõestab, et tunnistaja, kellele süüdistus oli rajatud, andis valeütluse. Kaitsja võib piirduda ka sellega, et tõestab süüdistatava alibi — mujal- viibimise kuriteo toimepanemise ajal. Üleliigne on maalida kuri- teosündmusest terviklikku pilti ka neil juhtudel, mil kaitsja süü- distuse vastu ei vaidle ning taotleb oma kaitsealusele kergemat karistust. Sel juhul esitab advokaat oma kõnes üksnes kergenda- vad asjaolud. Kuid ta võib kergemat karistust taotledes käsitleda ka kuriteosündmust tervikuna, muidugi teisest vaatevinklist kui prokurör.

Kohtualuste iseloomustamiseks ei piisa ankeetandmete esitamisest. Kohtukõnes tuleb süüdistatavatest maalida ereda indi- viduaalsusega nii sotsiaalseid kui ka psühholoogilisi aspekte val- gustav olukirjelduslik portree. Loomulikult peab see põhinema tõenditele. Seejuures juhindub kohtuoraator kindlast eesmärgist. Inimese isikut iseloomustavad andmed on üheks asjaoluks, millele kohtuoraator rajab oma taotlused.

Kohtuoraatori taotlused, sealhulgas ka karistusmäär, osas peavad olema põhistatud. Põhistus peab tulenema loogi- liselt kõne eelmistest osadest. Prokurör võib oma taotluses näidata

kas kindla karistumäära, näiteks kaks aastat vabadusekaotust, mida ta palub mõista, või fikseerida üksnes karistusliigi, paludes kohtualust karistada näiteks vabadusekaotuseta parandusliku tööga. Vaevalt saab aga õigeks pidada, kui prokurör näitab oma taotluses ära üksnes karistuse, millest kohus tema arvates ei tohiks alla minna, näiteks vabadusekaotuse mitte alla kolme aasta. Advokaat seevastu hoidub tavaliselt oma taotluses ära näitamast täpset karistumäära, mis tema arvates tuleks kohtualusele mõista. Ta formuleerib oma seisukoha karistumäära küsimuses üldisemal kujul, näiteks palub kohtualusele vabadusekaotust mitte mõista. Ta võib taotleda ka karistuse mõistmist alla seaduses ettenähtud alam-määra. Kõigil juhtudel peab aga kohtuoraator oma järeldused asja kohta formuleerima kindla taotluse kujul. See on kehtiv ka kohtualuse süüdi tunnistamise ja tema kuriteo kvalifitseerimise kohta.

Mõningatel juhtudel, eriti aga siis, kui kohtualused on toime pannud ränkkraskeid kuritegusid, ei piirdu kohtuoraator oma lõpp-taotluse formuleerimisega. Ta näitab taotluses ära ka need poliitilised lähtekohad, millest ta juhindus.

Näiteks lõpetas advokaat oma kõne, mille ta pidas sõjaroimar E. Kuusiku kaitsjana järgmiste sõnadega: «Mul jääb paluda Eesti NSV Ülemkohut, et ta ei teeks ainult Kuusikut vastutavaks roimade eest, mille eest poliitilist, moraalset ja juriidilist vastutust peavad koos temaga kandma ka need, kellele ta kuulekalt allus. Ma sõandaksin, lugupeetud kohtunikud, paluda, et te mõistaksite kohtualusele Kuusikule sellise karistuse, mille ärakandmise järel, vabanedes juba täieliku raugana kinnipidamiskohast, jääks tal siiski veel võimalus sügava veendumusega öelda, et tema senine elu oli mõttetu ja neetud.» Kaitsjana sõjaroimar A.-E. Mere asjas ütles advokaat oma kõnet lõpetades: «Veel on Mere ees lahti teine tee. See tee on raske. Ei ole kerge tagasi tulla maale, kus on toime pandud koletuid kuritegusid inimsuse vastu. Raske on tagasi pöörduda sinna, kus ees ootab karm karistus. Kuid ainult selle karistuse ärakandmise hinnaga võib Mere lahti saada mineviku rõhuvast koormast ja vabaneda kodutu hulkuri olukorrast. Kas ei tõenda sõjaroimar Laagi (Laak poos enda Kanadas, kui avalikkus sai teada tema kuritegudest — I. R.) saatus, et ka põlatud kodumaareetur ja roimar inimsuse vastu, keda kodumaal ootab karm karistus, ei saa vabaneda häbiväärse mineviku koormast seni, kui ta elab võõral maal ega anna ennast oma rahva käsutusse. Ma palun, lugupeetud kohtunikud, mõista Merele selline karistus, et ta oma elu ülejäänud päevadel saaks asuda heaks tegema oma rasket süüd!»

Kõne säärases lõpus, mis on kahtlemata õige, sisaldub ka selle puänt. Kõne lõpp-puänt kaunistab iga kohtukõnet, kuigi see näib isegi justkui puuduvat. Näiteks ütles revolutsiooni-eelne advokaat V. Spassovitš üht oma kõnet lõpetades: «Ma lõpetan retoorilise epiteedita. Minu kaitsealune on süütu ega vaja seda.»

Kõne lõpp-puändina on omal kohal ka vihje juristi kutsumusele

või soovitus vaadata kaugemasse tulevikku. Sellest aspektist võivad huvi pakkuda näiteks ühe kaitsekõne lõppsõnad alaealise süüdistusajajas, milles advokaat palus hoiduda karmi karistuse kohaldamisest. Advokaat ütles: «Võib-olla maksaks mõelda ka sellele, et kunagi pärast vabadusekaotuse ärakandmist võib juhus süüdimõistetud viia kokku ka oma kohtunikega. Kuidas käitub ta siis? Kas ta näoilme elavneb ja pilk süttib, nagu silmaks ta kedagi, kes on teda raskeil minuteil õigele teele juhatades toetanud, kas ta peatub ja jutustab oma uuest elust, või on ta kibestunud endasse kapseldunud, ei märkagi vastutulijat ja läheb temast lihtsalt mööda. Ma arvan, et selle teise vaatepildi tunnistajaks ei tahaks meist vist küll keegi olla.»

Pärast kõnede pidamist on kohtulikust vaidlusest osavõtjail õigus vahetada repliike. Siiski tuleb üldreeglina repliikidest hoiduda. Tavaliselt repliik üksnes hajutab kohtukõne mõju. Tuleb arvestada ka seda, et viimasena kasutab repliiki kaitsja. Repliik on vajalik faktiliste eksimuste ja kohtuoraatorist väära arusaamise õiendamiseks. Teistel juhtudel ei lisa repliik midagi uut. Oluline tuleb ikkagi kõnes ära öelda.

#### 4.9. Kohtukõne esitamine

Prokurör esineb kohtus tavaliselt vormis, advokaat korrektses, kuid tagasihoidlikus riietuses. Kohtuoraator ei tohi edvistada ei oma välimuse ega ka riietusega. See pole kooskõlas kohtuistungil rangelt ametliku atmosfääriga ning ilmutab üleolevat suhtumist kuulajaisse.

Harva esineb kohtuoraator kõnepuldilist. Sagedamini peab ta tõusma laua tagant, kus ta on süüdistaja või kaitsjana kogu protsessi vältel istunud. Sel juhul on ta pealtkuulajaile võõst saadik nähtav. Siit tingituna ongi vajalik kohtuoraatori eriline väljapeetus. Ta ei tohi näidata kuulajaile ei jalgadel tammumist, käte murimist ega ka oma loomingulist «kööki». Paberid ja märkmed laual peavad olema hästi korrastatud ja kergesti kättesaadavad. On väga halb, kui kohtuoraator oma märkmike kuhimikust hakkab palavikuliselt otsima antud hetkel vajalikke ülestähendusi.

Kohtuoraator ei tarvitse karta kergelt erutusvärinat enne kõne algust. See erutus aitab oma sisemisi jõuvarusid ja loomingulist puhangut mobiliseerida. Kuuldes oma häält, saab oraator tavaliselt erutusseisundist üle. Raskem on võita ängistavat ja hingematvat rambipalavikku. Siiski on säärase rambipalaviku tekkimine vastuproportsionaalne tööle, mida kohtuoraator on teinud kohtukõne koostamisel.

Enne kui oraator ütleb sissejuhatavad sõnad «Lugupeetud kohtunikud!», peab ta endale aru andma, kuidas võtavad kohtunikud ja pealtkuulajad tema kõne vastu. Ta peab kujutlema endale nende

hoiakut. Kui ta arvab, et see pole teda soosiv, on õige mittepooldava suhtumise kõrvalejuhtimine.

Seda võib teha ka naljatades või asja sisust kõrvalekalduvate ekskurssidega. Advokaadile mittesoosivas või isegi vaenulikus atmosfääris, pärast seda, kui prokurör oli oma kõne lõpetanud mõjuva lõpp-puändiga, ütles näiteks advokaat, kes grupilises asjas oli ruumipuuduse tõttu kohtusaalis pandud istuma prokuröri kõrvale: «Prokuröri kõrvale ei ole ma harjunud istuma. Mind tegi tema naabriks ruumikitsikus kohtusaalis. Sellepärast tahan ma algusest peale rõhutada, et meil ei ole heanaaberlikke suhteid. Mina kaitsen kohtualust, tema süüdistab. Minu veendumuse järgi on õigus minu poolel.» Nende sõnadega kõitis advokaat juba esinemise algul pealtkuulajate tähelepanu.

Enne kui hakata kõnelema, maksab oraatoril mõelda veelkord sellele, kuidas võiksid tema kõne põhiteesidesse suhtuda kohtunikud ja pealtkuulajad. Tal peab olema ka selge, kui kaua tuleb tal kõnelda, missugused on tema häälevarud ja millise tugevusega võib ta alustada, et tema hääl ei muutuks kähinaks viimaseid sõnu öeldes.

Mõnikord juhtub, et auditoorium pole kohtuoraatorile soodsalt meelestatud. Kohtusaalis aetakse juttu või arvatakse, et asi on juba lahendatud ja kõik probleemid ammendatud. Sel juhul peab oraatoril jätkuma takti ja kannatust sundida mõttelise pausiga ennast kuulama. Nähtavasti on õige igale kõne häirimisele reageerida teatava pausiga, isegi lause keskel.

Kohtuoraator peab oskama algusest peale vallutada kuulajate tähelepanu ja hoidma seda oma sõnade kütkes nii sisu, ettekandmise viisi kui ka kõnetehniliste võtete abil. Vastavalt sellele peavad olema valitud kohtukõne tempo, intonatsioon, loogilised rõhud, hingamise, mõtte- ja psühholoogilised pausid, miimika ning žestid. Kohtuoraator peab arvestama ka seda, missuguses saalis ta kõneleb, milline on kuuldavus, kas tema mõttekäigule järele jõutakse ning kas tal jätkub jõuvarusid kõne lõpetamiseks. Selle poolest ei erine kohtukõne ühestki muust avalikust esinemisest. Kohtuoraator peab meeles pidama sedagi, et ta pole artist, vaid täidab vastutusrikkaid poliitilisi ja protsessuaalseid funktsioone ning kannab kommunistlikku tõesõna kuulajateni.

23. Алехин Е. В. Советская юстиция. М., 1960.
24. Адвокат в советском уголовном процессе. Под ред. Н. Голубова. М., 1964, г. II.
25. Алехин Е. В. Советская юстиция. М., 1960.
26. Алехин Е. В. Советская юстиция. М., 1960.
27. Бондарев В. Что такое судебная этика. — «Советская юстиция», 1971, № 1, стр. 1-10.
28. Бондарев В., Демидов В. Адвокат в гражданском процессе. М., 1962, г. II.
29. Голубов Н. Подальше А. Советская юстиция. М., 1960, г. VI.
30. Государственный обвинитель в советском суде. Под общей ред. В. Волынского. М., 1964, г. IV.



## TEEMAKOHAST KIRJANDUST

1. Adams, V. Oskusest avalikult kõnelda. TRU rotaprint, Tartu 1965.
2. Aderhold, E. Sprecherziehung des Schauspielers, Berlin 1963.
3. Ariste, P. Eesti foneetika, Tallinn 1946.
4. Ariste, P. Eesti keele hääldamine, Tartu 1939.
5. Jackstel, R. Besser sprechen. Leipzig. Jena. Berlin.
6. Kalits, J. Meisterlikkuse ABC. Propagandistile. Lektorile. Agitaatorile, Tallinn 1969.
7. Kits, M. ja Mikk, A. Aleksander Arder, Tallinn, 1969.
8. Kuus, H. Laulja häälekool, Tallinn 1961.
9. Kurka, E. Wirksam reden — besser überzeugen. Einführung in die sozialistische Rhetorik. Berlin 1970.
10. Maantee, P. Metoodilisi juhiseid näitleja hääle arendamiseks, Tallinn 1955.
11. Pavlov, I. Valitud teosed, Tallinn 1955.
12. Propaganda metoodika rahvaulikoolides. Kogumik artikleid. Koostanud Z. Tõnissoo, Tallinn 1972.
13. Rebane, I. Kohtulikul vaidlusel kriminaalprotsessis olgu ka kasvatuslik eesmärk — «Nõukogude Oigus», 1971, nr. 1, lk. 7—12.
14. Rummo, J. Kõneoskus. Teoreetilisi lähtekohti ja praktilisi juhiseid, Tallinn 1932.
15. Stanislavski, K. Näitleja töö endaga, Tallinn 1955. Minu elu kunstis, Tallinn 1946.
16. Suslov, B. Hääli ja kuulmine, Tallinn—Tartu 1950.
17. Šaljapin, F. Lehekülgi minu elust, Tallinn 1966.
18. Tarassenko, A. Lenini elav sõna, Tallinn 1960.
19. Tervishoiu käsiraamat, Tallinn 1962.
20. Toom, K. Metoodilisi juhendeid hääleseadeks ja kõnetehnikaks, Tallinn 1965.
21. Vaigla, A. Kõneõpetus, Tartu 1936.
22. Vaimne tervis, Tallinn 1966.
23. Адамов Е. В лаборатории лектора. М., 1968.
24. Адвокат в советском уголовном процессе. Под ред. И. Голякова. М., 1954, гл. II.
25. Антимонов Б., Герзон С. Адвокат в советском гражданском процессе. М., 1954, гл. II.
26. Апресян Г. Ораторское искусство. М., 1969.
27. Бойков А. Что такое судебная этика. — «Советская юстиция», 1971, № 1, стр. 7—10.
28. Ватман Д., Елизаров В. Адвокат в гражданском процессе. М., 1969, гл. II.
29. Гинзбург Г., Поляк А. Советский адвокат. М., 1968, гл. VI.
30. Государственный обвинитель в советском суде. Под общей ред. В. Болдырева. М., 1954, гл. IV.

31. Зайчик Л. Подготовка и структура речи государственного обвинителя. — «Социалистическая законность», 1971, № 3, стр. 43—44.
32. Зимняя И. Психологические особенности восприятия лекций в аудитории. М., 1970.
33. Костанов Ю., Назаров И. Содержание речи государственного обвинителя. — «Социалистическая законность», 1971, № 2, стр. 63—64.
34. Левин А., Огнев П., Россельс В. Защитник в советском суде М., 1960, гл. IV.
35. Ленин — мастер пропаганды (Сборник статей). М., 1971.
36. Матвиенко Е. Судебная речь. Минск, 1967.
37. Об ораторском искусстве. М., 1963.
38. Перлов И. Судебная этика. — «Советское государство и право», 1971, № 12, стр. 104—109.
39. Перлов И. Судебные прения и последнее слово подсудимого в советском уголовном процессе. М., 1957.
40. Ривлин А. Этические начала в уголовном судопроизводстве. — «Советское государство и право», 1971, № 6, стр. 110—114.
41. Севастьянов В. Заметки о мастерстве оратора. М., 1971.
42. Сергеев П. Искусство речи на суде. М., 1960.
43. Соппер Н. Основы искусства речи. М., 1958.
44. Степанов А., Толмачев А. Спутник оратора. М., 1966.
45. Строгович М. Судебная этика, ее предмет и сущность. — «Советское государство и право», 1971, № 12, стр. 88—97.
46. Толмачев А. Полководец человеческой силы. Беседы об ораторском искусстве. М., 1969.
47. Фалькович Э. Искусство лектора. 1960.
48. Цеплитис Л., Катлапс Н. Я. Теория публичной речи. Рига 1971.
49. Шифман М. Некоторые вопросы защитительной речи. — Защита уголовным делам. Под ред. И. Голякова. М., 1948.
50. Шифман М. Речь прокурора. М., 1960.
51. Якушев В. О психологических основах лекционной пропаганды. 1970.

## SISUKORD

### SISSEJUHATUSEKS

5

### PÕHIJOOINI KÕNEKUNSTI AJALOOST

- |                                         |             |    |
|-----------------------------------------|-------------|----|
| 1. Kõnekunsti arengust klassiühiskonnas | H. Palamets | 11 |
| 2. Nõukogude kõnekunstist               | J. Kalits   | 18 |

### AVALIKU KÕNE LIIGITELU

H. Riikoja

- |                                        |    |
|----------------------------------------|----|
| 1. Kõne liigitelu suuniluse järgi      | 31 |
| 2. Kõne liigitelu käsitlusviisi järgi  | 37 |
| 3. Kõne liigitelu käsitluslaadi järgi  | 39 |
| 4. Kõne liigitelu lähenemisviisi järgi | 40 |
| 5. Kõne liigitelu esitusviisi järgi    | 40 |
| 6. Kõne liigitelu esituslaadi järgi    | 41 |

### AVALIKU KÕNE ETTEVALMISTAMINE JA KAVASTAMINE

H. Kurm

- |                                |    |
|--------------------------------|----|
| 1. Kõnele esitatavad üldnõuded | 48 |
| 2. Kõne koostamise põhimõtted  | 53 |
| 3. Loengu ettevalmistamine     | 56 |
| 4. Loengu põhiosad             | 65 |
| 5. Loengu vormistamine         | 68 |

### AVALIKU KÕNE ESITAMINE

- |                                |             |     |
|--------------------------------|-------------|-----|
| 1. Avaliku kõne psühholoogiast | H. Palamets | 75  |
| 2. Avaliku kõne suuline esitus | H. Riikoja  | 85  |
| 3. Käitumine kõne esitamisel   | H. Riikoja  | 91  |
| 4. Avaliku kõne keelest        | H. Riikoja  | 99  |
| 5. Avaliku kõne stiilist       | H. Riikoja  | 108 |
| 6. Avaliku kõne veenvusest     | H. Riikoja  | 124 |
| 7. Väitlusest                  | H. Riikoja  | 134 |
| 8. Esinemise näitlikustamisest | H. Palamets | 140 |

### HÄÄLESEADE, KÕNETEHNIIKA JA ORTOEPIA

K. Toom

- |                            |     |
|----------------------------|-----|
| 1. Häälseade               | 155 |
| 2. Kõnetehnika ja ortoopia | 173 |

### AVALIKU KÕNE MÕNINGATEST LIIKIDEST

- |                            |            |     |
|----------------------------|------------|-----|
| 1. Populaarteaduslik loeng | H. Riikoja | 191 |
| 2. Propagandisti kõne      | J. Kalits  | 197 |
| 3. Olmekõne                | H. Riikoja | 212 |

#### 4. Kohtukõne

I. Rebane

- 4.1. Kohtukõne olemusest
- 4.2. Prokuröride ja advokaatide kõnede suuniltusest
- 4.3. Kohtuoraatori eetikast
- 4.4. Kohtuoraatori eneseleidmisest
- 4.5. Kohtukõneks valmistumine
- 4.6. Kohtukõne kunstiline töötlemine
- 4.7. Mõningaid kohtuliku vaidluse reegleid
- 4.8. Kohtukõne struktuurist ja sisust
- 4.9. Kohtukõne esitamine

Teemakohast kirjandust

|     |                                              |                        |
|-----|----------------------------------------------|------------------------|
| 30  | Публичная речь и последнее слово подсудимого | М., 1957.              |
| 31  | Речь прокурора и адвоката в суде             | 1971, № 3, стр. 42—44. |
| 32  | Содержание речи государственного обвинителя  | 1971, № 2, стр. 53—64. |
| 33  | Содержание речи адвоката в суде              | В. Зайцев, М., 1971.   |
| 34  | Содержание речи адвоката в суде              | М., 1967.              |
| 35  | Содержание речи адвоката в суде              | М., 1963.              |
| 36  | Н. Сулейев и последнее слово подсудимого     | М., 1957.              |
| 37  | Речь прокурора и адвоката в суде             | 1971, № 3, стр. 42—44. |
| 38  | Содержание речи государственного обвинителя  | 1971, № 2, стр. 53—64. |
| 39  | Содержание речи адвоката в суде              | В. Зайцев, М., 1971.   |
| 40  | Содержание речи адвоката в суде              | М., 1967.              |
| 41  | Содержание речи адвоката в суде              | М., 1963.              |
| 42  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 43  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 44  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 45  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 46  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 47  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 48  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 49  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 50  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 51  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 52  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 53  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 54  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 55  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 56  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 57  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 58  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 59  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 60  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 61  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 62  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 63  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 64  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 65  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 66  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 67  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 68  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 69  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 70  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 71  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 72  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 73  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 74  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 75  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 76  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 77  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 78  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 79  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 80  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 81  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 82  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 83  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 84  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 85  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 86  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 87  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 88  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 89  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 90  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 91  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 92  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 93  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 94  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 95  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 96  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 97  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 98  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 99  | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 100 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 101 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 102 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 103 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 104 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 105 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 106 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 107 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 108 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 109 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |
| 110 | Классификация судебных речей                 | М., 1966.              |

ПУБЛИЧНАЯ РЕЧЬ. Основы искусства речи. Обложка: Аарне Мэзиякп. На эстонском языке. Издательство «Эсти раамат». Таллин, Пярнуское шоссе, 10. Тоimetaja V. T. Kunstiline toimetaja E. Järv. Tehniline toimetaja H. Rajamäe. Korrektor A. Lang. Laduda antud 28. IX 1972. Trükkida antud 5. VI 1973. Paber 60x90/16. Trükipaber nr. Staicele Paberivabrik, Läti NSV. Trükipoognaid 15,5. Arvestuspoognaid 16,63. Trükiary 2X MB-08605. Tellimuse nr. 5732. H. Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/18. Hind 72 kop. (lakeeritud); 85 kop. (kilestatud)







72 kop.

A

33270

2154120

TÜ RAAMATUKOGU



1 0300 00215412 0